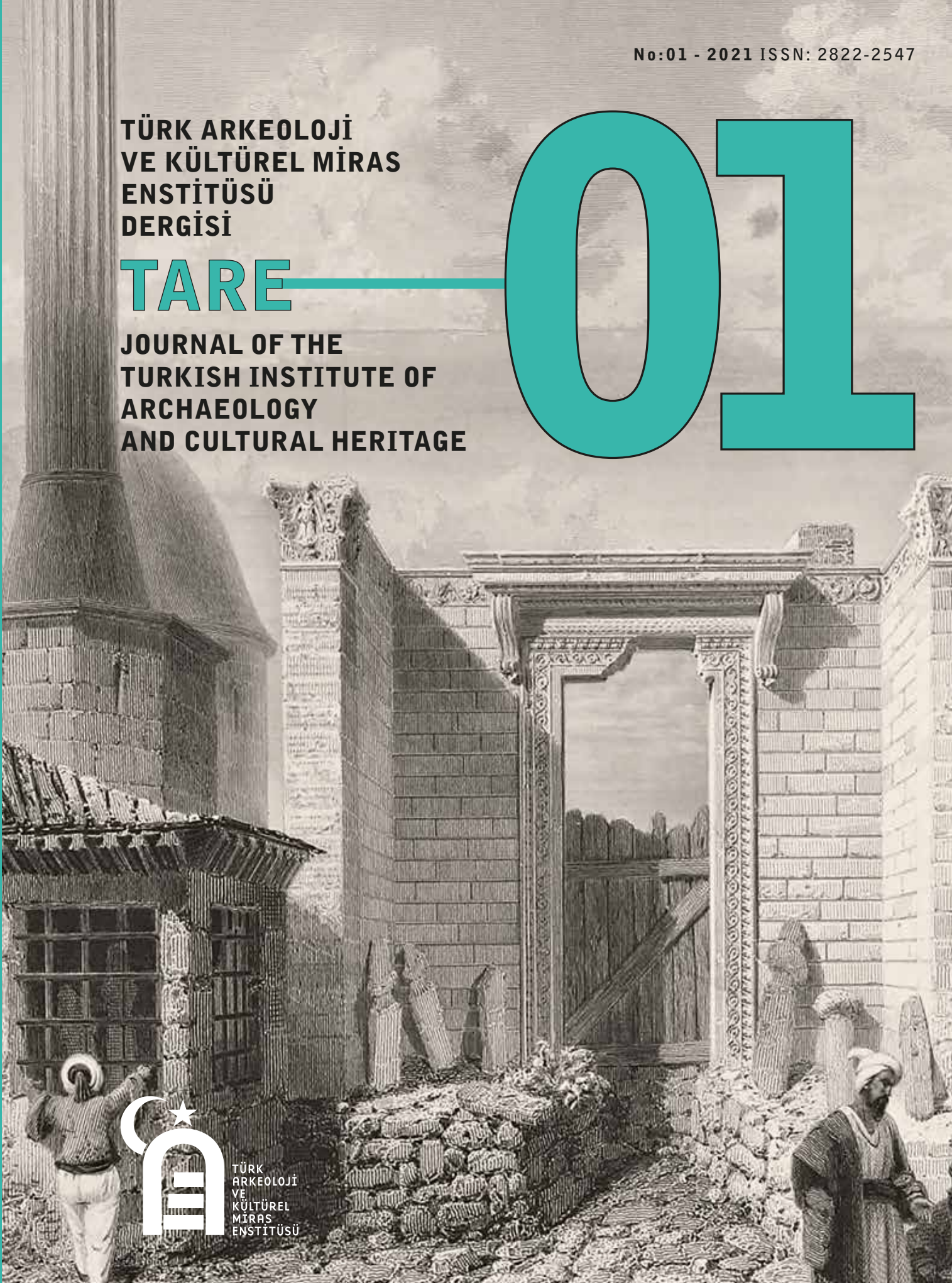
No:01 - 2021 ISSN: 2822-2547

TÜRK ARKEOLOJİ VE KÜLTÜREL MİRAS ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

TARE

01

JOURNAL OF THE TURKISH INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND CULTURAL HERITAGE

TÜRK ARKEOLOJİ VE KÜLTÜREL MİRAS ENSTİTÜSÜ

This project is co-financed by the European Union and the Republic of Türkiye

Bu proje Avrupa Birliği ve Türkiye Cumhuriyeti tarafından finanse edilmektedir

TÜRK ARKEOLOJİ VE KÜLTÜREL MİRAS ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

TARE

JOURNAL OF THE TURKISH INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND CULTURAL HERITAGE

2021 - **01**

This publication is produced under the project of the "Technical Assistance for EU-Turkey Anatolian Archaeology and Cultural Heritage Institute" numbered TR2014/DG/04/A4-01/001. The content of this publication is the sole responsibility of Ofset Yapımevi and WEglobal Consulting and can in no way be taken to reflect the views of the European Union.

Bu kitap Türk Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü için Ofset Yapımevi Yayınları tarafından TR2014/DG/04/A4-01/001 numaralı "AB - Türkiye Anadolu Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü için Teknik Yardım" sözleşmesi kapsamında yayınlanmıştır.
Bu yayının içeriğinden sadece Ofset Yapımevi ve WEglobal Danışmanlık A.Ş. sorumlu olup hiçbir şekilde Avrupa Birliği'nin görüşlerini yansıtmamaktadır.

TÜRK ARKEOLOJİ
VE KÜLTÜREL MİRAS ENSTİTÜSÜ
DERGİSİ

TARE

JOURNAL OF THE
TURKISH INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY
AND CULTURAL HERITAGE

2021 - **01**

TARE: JOURNAL OF THE TURKISH INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND CULTURAL HERITAGE

TARE: TÜRK ARKEOLOJİ VE KÜLTÜREL MİRAS ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

01-2021

Ofset Yapımevi Yayınları / Ofset Publishing Publications

This publication is produced under the project titled "Technical Assistance for EU-Turkey Anatolian Archaeology and Cultural Heritage Institute" number: TR2014/DG/04/A4-01/001."

Bu yayın, TR2014/DG/04/A4-01/001 numaralı "AB - Türkiye Anadolu Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü için Teknik Yardım" sözleşmesi kapsamında yayınlanmıştır.

ISSN: 2822-2547

© 2021, Ofset Yapımevi Yayınları İstanbul

Aralık / December 2021

Yazışma adresi / Contact Address:
Ofset Yapımevi Yayınları, Şair Sokak, No: 4, Çağlayan Mahallesi 34403 Kağıthane / İstanbul

Sertifika No: 45354

The contents of this publication are the sole responsibility of Ofset Yapımevi and WEglobal Consulting and can in no way be taken to reflect the views of the European Union.

Bu yayının içeriğinden sadece Ofset Yapımevi ve WEglobal Danışmanlık A.Ş. sorumlu olup hiçbir şekilde Avrupa Birliği'nin görüşlerini yansıtmamaktadır.

Koordinasyon/Project Coordinators:
Hale URAL, Hakan TANRIÖVER

Tasarım/Design: Mehmet ULUSEL

Türk Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü / Turkish Institute of Archaeology and Cultural Heritage
Atatürk Bulvarı, No: 24/A, 27010 Şahinbey / Gaziantep

Baskı ve Cilt / Production: Ofset Yapımevi
Şair Sokak, No: 4, Çağlayan Mahallesi 34403 Kağıthane / İstanbul Telefon: 0212 295 86 01

Sertifika No: 45354

Bütün yayın hakları saklıdır. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metin, gerekse görsel malzemenin bir kısmı veya tamamı izin alınmadan yayınlanamaz ve dağıtılamaz.

All rights reserved. No part of this copyrighted work may be reproduced, modified or distributed in any form or by any means, or stored in any database or retrieval system, without the prior written permission of the Turkish Archaeology and Cultural Heritage Institute.

EDİTÖRLER / EDITORS:
Baş Editör / Chief Editor: Rana ÖZBAL
Nevzat ÇEVİK
Kutalmış GÖRKAY
Musa KADIOĞLU
N. Pınar ÖZGÜNER
Recai TEKOĞLU
Angelos CHANİOTİS
Andreas SCHACHNER

ASİSTAN EDİTÖRLER / ASSISTANT EDITORS:
Aysel ARSLAN
Lauren DAVIS
Mustafa Kemal BARAN
Gülşah GÜNATA

DANIŞMA KURULU ÜYELERİ
ADVISORY BOARD MEMBERS:
Caitlin CURTIS
Francesca BALOSSI RESTELLI
Gül IŞIN
Oğuz TEKİN
Oya PANCAROĞLU
Selim Ferruh ADALI
Yaşar Erkan ERSOY
Fokke GERRITSEN
Yonca KÖSEBAY ERKAN
Mustafa Hamdi SAYAR
Engin AKYÜREK
Kemalettin KÖROĞLU
Alan GREAVES
Benjamin S. ARBUCKLE
Douglas BAIRD

Cover illustration / Kapak resmi:
Charles Texier, *The Principal Ruins of Asia Minor, Illustrated and Described*. London, 1865. p. 139.

Contents - İçindekiler

Editor's Foreword **7**
Editörün Önsözü **9**

Attic Black-Glazed Wares from the Sector of Artemis at Claros **11**
Klaros Artemis Sektöründen Siyah Firnisli Attika Seramikleri **27**
GÜLŞAH GÜNATA

An Overview of the Late Neolithic Period of Southeastern Anatolia **49**
Güneydoğu Anadolu'nun Geç Neolitik Dönemi'ne Genel Bir Bakış **61**
HALİL TEKİN

The Neolithic in the South Caucasian Mil Steppe: A Diverse Mosaic **79**
Güney Kafkasya Mil Bozkırlarında Neolitik Çağ: Renkli Bir Mozaik **91**
BARBARA HELWING, TEVEKKÜL ALİYEV

Digitization in Archaeology and Archaeology Education in Turkey **117**
Arkeolojide Dijitalleşme ve Türkiye'de Arkeoloji Eğitimi **129**
N. PINAR ÖZGÜNER

Between Local Tradition and Regional Exchanges:
Stucco Decoration in Dervish Lodges from the Inner Pontos
at the Turn of the Fifteenth Century **143**
Yerel Geleneklerden Bölgesel Etkileşimlere:
On Beşinci Yüzyılın Başında Orta ve Doğu Karadeniz Bölgelerindeki
Dergâhlarda Ustuka Esintileri **153**
MAXIME DUROCHER

Soldiers, Scholars, and the Public:
Archaeology During the First World War in the Ottoman Empire **173**
Askerler, Bilim İnsanları ve Halk:
Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeoloji Faaliyetleri **183**
CEREN ABİ

Book Reviews
Motif: From the Sadberk Hanım Museum Collection / Motif: Sadberk Hanım Müzesi Koleksiyonundan.
Review by LAUREN DAVIS **199**
Personal Ornaments in Prehistory:
An Exploration of Body Augmentation from the Palaeolithic to the Early Bronze Age.
Review by RANA ÖZBAL **201**

Journal of the Turkish Institute of Archaeology and Cultural Heritage

Editor's Foreword

Rana Özbal

As the annual peer-reviewed periodical of the newly founded Turkish Institute of Archaeology and Cultural Heritage, this journal hopes to establish international readership in Turkey and beyond through publishing peer-reviewed articles bilingually in both English and Turkish. We aspire to become a highly valued research institute journal, as known from other worldwide examples. The main aim of the Institute is to promote scholarship and further scholarly discussions that document, preserve, discuss, study, and advance the understanding of the cultures of Anatolia and its environs as well as the intercultural relations in the region. The journal functions toward accomplishing this mission. Our goal is to disseminate information, create an academic discussion platform, and promote interdisciplinary dialogues.

Given that there are already a large range of journals serving Anatolian archaeology and related disciplines, adding a new journal to the list may seem superfluous. However, unlike many other periodicals the Journal of the Turkish Institute of Archaeology and Cultural Heritage (TARE for short) publishes articles bilingually in both Turkish and English; this facilitates worldwide visibility of Turkish research and enables international research to gain recognition at the national level. Moreover, the publishing of articles in Turkish also contributes to the enrichment of much-needed discipline related terminology. The journal also aims geographically to extend beyond Anatolia's geographic borders in an effort embrace a broad range of topics related to the institute's functions. We welcome submissions from Anatolia but also neighboring regions, including the Mediterranean, the Aegean, the Black Sea, and the Balkans, as well as Southwest and Central Asia. All periods from prehistory to the present day, including (but not limited to) the Bronze Age, the Iron Age, the Archaic, Classical, Hellenistic, and Roman periods, Late Antiquity, and the Byzantine, Seljuk, Beylik, and Ottoman periods are included and embraced by the journal. Scholarly articles in the disciplines of history, archaeology, history of art, anthropology, epigraphy, history of architecture, archaeometry, geographical information systems (GIS), numismatics, maritime archaeology, landscape archaeology, theoretical archaeology, cultural heritage management, digital heritage management and museum studies are welcome. The journal is also happy to receive methodical articles that aim to advance education, policies of dissemination of cultural heritage, digitization efforts, or field or laboratory techniques.

To summarize the publication policies, synthetic research articles that typically do not exceed 5,000 words and address the accompanying data in an interpretive framework are preferred. Exclusive of exceptional cases, catalogues and excavation reports are beyond the scope of the journal. Papers that bring in theoretical angles and that discuss a defined theme are considered for publication. The journal aims to publish the accepted articles in full or a large section therefrom in both languages and to embrace an open access policy.[1] Book reviews of recent relevant publi-

1 On behalf of the entire editorial team, I would hereby like to thank the translators who spent valuable time to translate the articles selected for this issue including Burcu Şahinli, Bike Yazıcıoğlu, Melis Durmaz, and Özge Erşen.

cations will form a regular component of each issue and are welcome in either English or Turkish. The institute fosters the publishing of research that brings new angles and fresh insights with original interpretive perspectives to enrich Anatolia and its neighboring geographies throughout the ages. We strive to become a powerful, high-impact platform that disseminates new discoveries and ideas on the broad range of topics that falls within the research interests of the Turkish Institute of Archaeology and Cultural Heritage.

Türk Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü Dergisi Editörün Önsözü

Rana Özbal

Türk Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsünün yıllık hakemli periyodik yayını olarak misyonumuz, nitelikli bilimsel makaleleri hem İngilizce hem de Türkçe olarak çift dilde yayınlayarak ulusal ve uluslararası okuyucu kitlesine ulaşmak ve dünyadaki diğer araştırma enstitülerinde olduğu gibi saygın bir dergiye sahip olmaktır. Enstitünün ana amacı, Anadolu ve çevresi coğrafyalardaki her döneme ait kültürlerin ve aralarındaki ilişkilerin araştırılması, belgelenmesi, korunması, tartışılması ve incelenmesidir. Bu dergi de Enstitünün temel amacı doğrultusunda yayın yapacaktır. Hedefimiz bilgiyi yayarak akademik tartışma ortamı yaratmak ve bu sayede bilimsel diyalog ile bilimler arası ilişkiyi de teşvik etmektir.

Halihazırda Anadolu arkeolojisine ve ilgili disiplinlere hizmet veren çok sayıda dergi varken, listeye yeni bir dergi eklemek gereksiz görülebilir. Ancak Türk Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü Dergisi (kısaca TARE), Türkiye'de pek çok dergiden farklı olarak yayınladığı makaleleri hem İngilizce hem de Türkçe olarak çift dilli yayın yapmaktadır; bu sayede Türkiye'deki arkeolojik çalışmaları uluslararası akademik camiada daha görünür kılmayı ve aynı zamanda Türkiye dışında yapılan çalışmaların da yurtiçinde ses getirmesini ve bilimsel terminolojinin zenginleşmesini hedeflemektedir. Ayrıca, Türk Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü Dergisi, kapsam olarak Türkiye'nin coğrafi sınırlarının ötesine geçmeyi, Anadolu ve komşu coğrafyaları olan Akdeniz, Ege, Karadeniz ve Balkanlar, Güneybatı ve Orta Asya ile ilgili makaleleri dahil etmeyi ve Enstitünün işlev ve faaliyetleriyle ilişkili tarih, arkeoloji, sanat tarihi, antropoloji, epigrafi, mimarlık tarihi, arkeometri, coğrafi bilgi sistemleri (CBS), nümizmatik, sualtı arkeolojisi, peyzaj arkeolojisi, teorik arkeoloji, kültürel miras yönetimi, dijital miras yönetimi ve müze çalışmaları gibi alanları da içeren çeşitli konuları kapsamayı amaçlamaktadır. Araştırma makaleleri prehistorik dönemlerden başlayarak Tunç Çağı, Demir Çağı, Arkaik, Klasik, Helenistik ve Roma Dönemleri, Geç Antik Çağ, Bizans, Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı Dönemlerini kapsar ve bunlarla sınırlı kalmamak üzere tarih öncesinden günümüze kadar tüm dönemlerle ilgili bilimsel çalışmaları içerebilir. Aynı zamanda dergi, yöntemsel açıdan eğitimi, kültür mirasının halka yayılma politikalarını, dijitalleşme çabalarını veya arazi ya da laboratuvar tekniklerini ilerletebilecek makaleleri de teşvik etmektedir.

Derginin teknik yazım kurallarını ve yayın yaklaşımını da birkaç cümleyle özetlemek gerekirse, genel itibariyle sonuçları ve fikirleri özümsenmiş, verileri yorumlayıcı bir çerçevede ele alan 5.000 kelimeyi aşmayan araştırma makaleleri tercih edilir. İstisnai durumlar hariç, kataloglar ve kazı raporları derginin kapsamı dışındadır ve dolayısıyla teorik açılarla beslenmiş ve belirli bir temayı tutarlı ifadelerle tartışan makaleler yayımlanmak üzere değerlendirilir. Kabul edilen makalelerin tamamını veya büyük bir bölümünü Türkçe veya İngilizce olmak üzere iki dilde yayınlanmakta ve açık erişimli olarak okuyucuya ulaştırılmaktadır.[1] Son yıllarda yayımlanan ve Enstitü araştırma temalarıyla ilgili kitapların inceleme yazıları, her sayının düzenli bir bileşenini oluşturacak ve İngilizce veya Türkçe olarak kabul edilecektir. Enstitü, çağlar boyunca Anado-

1 Bu vesileyle dergide yayınlanmasına karar verilen makalelerin çevrilmesinde büyük emek veren çevirmenlerimiz Burcu Şahinli, Bike Yazıcıoğlu, Melis Durmaz ve Özge Erşen'e bütün editör ekibi adına teşekkürlerimi sunarım.

lu'yu ve komşu coğrafyaları zenginleştirecek özgün yorumlayıcı bakış açıları ve düşündürücü perspektiflerle yeni anlayışlar getiren araştırmaların yayınlanmasını teşvik ederken Türk Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsünün geniş araştırma kapsamına giren bilim dallarındaki keşiflerin ve yeni düşüncelerin yayınlanması için de etki faktörü yüksek olan, güçlü bir bilimsel araç yaratmayı hedeflemektedir.

Attic Black-Glazed Wares from the Sector of Artemis at Claros

Gülşah Günata[1]

Article submitted: 12 May 2021
Article accepted: 1 June 2021
https://doi.org/10.54930/TARE.2021.1

Abstract

This study focuses on Attic black-glazed wares recovered from temples and altars dedicated to Artemis in the Sanctuary of Apollo at Claros during campaigns from 2001 until 2006. Claros was one of the three major oracles of Antiquity, where Artemis and Leto were worshipped alongside Apollo. Archaeological evidence demonstrates that the goddess was worshipped continuously from the eighth/seventh century BCE until the abandonment of the sanctuary in the fourth century CE. Attic black-glazed ware appears to be the most prevalent pottery type at Claros during the fifth and the fourth centuries BCE, when it was produced and circulated widely across the ancient world. Pottery recovered at sanctuaries is significant because it reveals not only the characteristics and development of cults but also the socioeconomic and cultural structure, as well as commercial networks, of the cities of these sanctuaries.

Keywords:

Claros, Sanctuary, Artemis, Black Glaze, Pottery

The Sanctuary of Apollo at Claros is located in Menderes, Izmir, in the Ahmetbeyli Valley plain, one of the routes connecting Smyrna to Ephesus in Antiquity. It was one of the three greatest oracle centers of Apollo in the ancient Greek world—the other two being at Delphi and Didyma. The fact that it was a sanctuary connected with two separate cities was one of the characteristic features of Claros. Colophon Arkhaia (Değirmendere) was located 13 km north of the site, and Notion (Kale) was located 1.6 km south of the site.[2] From its foundation in the thirteenth century BCE until its abandonment in the fourth century CE, the sanctuary at Claros served as an oracle, hosting shrines dedicated not only to Apollo, the patron deity of the sanctuary, but also to his twin sister, the goddess Artemis, and their mother, Leto.[3]

---

1 Gülşah Günata, Boğaziçi University Humanities Coordination Unit, ORCID ID: 0000-0002-8549-9424, gulsahgunata@gmail.com. This paper was written while a postdoctoral fellow with the SARAT Project Online Program at ANAMED, Koç University. Special thanks to Prof. Nuran Şahin and Dr. Onur Zunal for permission to publish the materials, and to the editor-in-chief of The Journal of the Turkish Institute of Archaeology and Cultural Heritage, Assoc. Prof. Rana Özbal and the editorial team. All the plans and drawings in this article are from the Claros Excavation Archive. The pottery drawings were made by the author herself..

2 The hill on which the acropolis of Notion lies is called "Kale" (meaning "fort" in Turkish) by the local population.

3 For the origins, establishment and development of the sanctuary, see Duygu Sevil Akar Tanrıver, "Apollon Klarios

This study is an overview of the Attic black-glazed wares recovered from the "sector of Artemis" during campaigns between 2001 and 2006 (Plan).[4] The clearest evidence that the structures in this area were dedicated to the goddess is the *kore* found in 1959 on the step of the smaller rectangular altar north of the large Hellenistic altar dedicated to Apollo.[5] The dedication on the leg of this statue, which reads "Timonax, son of Theodoros, consecrated me to Artemis as the first priest," clearly shows the relationship of this altar to the north with the goddess. Based on this statue dedicated to the goddess, it is certain that the small Hellenistic temple with a megaron plan, located to the west of this altar and to the north of the Hellenistic temple of Apollo, also belongs to Artemis. In later investigations, it became clear that the temple and altar from the Archaic period, unearthed between the Hellenistic temple and the altar, were also dedicated to Artemis. This is clear from the base found in situ in 1997 to the south of the Archaic altar, which belonged to the inscribed *kore*.[6] The Archaic temple and altar appear to be the earliest architectural elements dedicated to Artemis at Claros.[7] However, the small finds and pottery found in this area prove that the goddess was worshipped in the sanctuary from the eighth/seventh century BCE onwards and was one of the deities worshipped in the sanctuary, along with Apollo, until the fourth century CE.[8]

Black-glazed pottery, of which precursors appeared in Athens in the late seventh century BCE, began to gain popularity in the sixth century BCE.[9] Metalware-inspired forms of black-glazed Attic pottery began to appear in many areas outside Athens in the late sixth/early fifth century BCE. The use of a glossy black glaze to enhance the metallic effect and the decorative system are seen as Persian influences on Attic pottery.[10] The Achaemenid-influenced forms and decorative systems of metal-like vessels appear in Athens in the sixth century BCE, when the Persians began to exert their influence on Western Anatolia and strengthen their links with Greek culture; they further extended their influence in the following two centuries.[11] For example, horizontal and vertical grooves on the vase surface, reliefs in the form of lotus leaves, and a concave rim profile with inverted lips are the most distinctive features of Achaemenid metal vessels.[12]

Kültü, Kehanet Pratikleri ve Adaklar" (PhD diss., Ege University, 2009); Nuran Şahin, "Apollon Klarios Bilicilik Merkezi," in *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları*, ed. Altan Çilingiroğlu, Zeynep Mercangöz, and Gürcan Polat (Izmir: Arkadaş Matbaacılık, 2012), 247–72.

4 Black-glazed wares were also recovered in considerable numbers during excavations in the shrines and altars of Apollo and Leto as well as in the sector of Western Honorary Monuments (Gülşah Dallık, "Klaros MÖ 4. Yüzyıl Siyah Firnisli Attika Seramikleri" (master's thesis, Ege University, 2009); Gülşah Günata, "First Observations on the Black Glazed Pottery at Claros," in *Le Sanctuaire de Claros et son Oracle*, ed. Jean-Charles Moretti and Liliane Rabatel (Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée, 2014), 123–32). Excavations were undertaken in the sector of Artemis in three campaigns, from 1953 to 1961, from 1989 to 1997, and from 2001 to 2006.

5 Louis Robert, "Fouilles de Claros 1959," *Türk Arkeoloji Dergisi* 10, no. 1 (1960): 59.

6 Juliette de La Genière, "Claros: Bilan provisoire de dix campagnes de fouilles," *Revue des Études Anciennes* 100, no. 1–2 (1998): 242; Martine Dewailly *et al.*, "Les sculptures archaïques de Claros," *Monuments et mémoires de la Fondation Eugène Piot* 83 (2004): 26; Gülşah Günata, "The Cult of Artemis at Klaros in Relation with the Worship of the Goddess in Western Anatolia and Greece" (PhD diss., Koç University, 2017), 96–97.

7 Günata, "The Cult," 75–84.

8 For detailed information on the Artemis cult in the light of pieces dedicated to the goddess in Claros, see Günata, "The Cult."

9 Eva T. H. Brann, *Late Geometric and Protoattic Pottery: Mid 8th to Late 7th Century B.C.,* The Athenian Agora 8 (Princeton: The American School of Classical Studies at Athens, 1962), 3–4; Günata, "First," 123.

10 Margaret C. Miller, *Athens and Persia in the Fifth Century BC: A Study in Cultural Receptivity* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 146–47.

11 For more information on the relationship between the Persians and the Greek, see Miller, *Athens*; İsmail Gezgin, *Arkaik ve Klasik Dönemde Batı Anadolu* (Ankara: Detay Yayıncılık, 2006).

12 Miller, *Athens*, 137.

While this rim profile was first seen in Attic pottery in the late sixth century BCE, the vertical grooves on the surface of the vase became more popular in the fifth and fourth centuries BCE.[13] Metal samples of the vessel forms used in black-glazed Attic pottery can be seen on the Apadana Reliefs, which date back to 500–480 BCE and provide further evidence of interactions between the Persians and the Greeks.[14]

The period when black-glazed pottery was most widely used and traded in the Greek world was the fifth and fourth centuries BCE.[15] Black-glazed Attic pottery, the highest quality and most expensive type of pottery of these centuries, spread throughout the Greek world and was imported from many centers of the ancient world. Varying amounts of black-glazed ware have been found in diverse regions beyond the Greek world—in different parts of Anatolia, west of the Achaemenid Empire, in northern Syria, Cyprus, and Palestine, in the entire Nile Valley up to Nubia, in Babylon and Susa, in Italy and Sicily, along the Black Sea coast, in central Europe, and in central and southern France and Spain.[16] As a result of the increasing popularity of black-glazed ware during the fifth century BCE, wares made from local clay by Athenian and local potters appeared among the imported wares in centers beyond Athens.[17] This raises the question of whether the occasional material found was of Attic production or whether it was made by an Attic master in the region.[18] In this case, clay analysis helps to determine where the material was produced. For example, it has been suggested that the fifth-century BCE black-glazed stemless vessels found at Olynthos may be of Attic production because of their very high-quality glazes, but an examination of their clay structure has revealed that they may have been made by Attic masters at Olynthos.[19] As in the fifth century BCE, the production of black-glazed pottery continued in the fourth century BCE in centers outside Athens. For example, according to an inscription found at Ephesus, black-glazed pottery was produced from the local clay of Bayraklı in the fourth century BCE.[20] It seems that in the fifth and fourth centuries BCE, local production of black-glazed pottery continued in many centers in western Anatolia, such as Samos, Larisa, Smyrna, Klazomenai, Troas, Ephesus, Halicarnassus, Priene, and Iasos, as well as in centers in the inner regions of Anatolia, such as Sardis and Gordion.[21]

Popular pottery of the sixth, fifth, and fourth centuries BCE has been found in sanctuaries in great numbers, including at Claros.[22] The pottery found in sanctuaries not only plays an important role in establishing the chronology of the sanctuary but also provides information about the development and character of rituals within the cult, especially in the case of special vessels for cultic uses. Pottery plays an important role in shedding light on cultural, economic, and commer-

13 Dallık, "Klaros," 15.

14 Miller, *Athens*, 136–37, fig. 34.

15 Brann, *Late Geometric*, 3–4; Günata, "First Observations," 123.

16 Brian Sparkes and Lucy Talcott, *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C.,* The Athenian Agora 12 (Princeton: The American School of Classical Studies at Athens, 1970), 16; Keith de Vries, "Attic Pottery in the Achaemenid Empire," *American Journal of Archaeology* 81, no. 4 (1977): 544; Miller, *Athens*, 67–68; Dallık, "Klaros," 26–30.

17 John D. Beazley, "Panathenaica," *American Journal of Archaeology* 47, no. 4 (1943): 456; David M. Robinson, *Excavations at Olynthus, Part 13: Vases Found in 1934 and 1938.* The Johns Hopkins University Studies in Archaeology 38 (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1950), 324; Dallık, "Klaros," 14, 26; Günata, "First," 123.

18 Dallık, "Klaros," 14.

19 Robinson, "*Excavations*," 324.

20 Emir Gürsoy, "Bayraklı'nın 4. Yüzyıl Siyah Firnisli Seramiği" (master's thesis, Ege University, 1987), 4.

21 İlkan Hasdağlı, "Bir Deneme Parçası Işığında Doğu Thrakia'da Attika Taklidi Siyah Firnisli Seramik Üretimi," *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 7, no. 13 (January 2017): 45–46.

22 Dallık, "Klaros," 31.

cial relations, as well as the social structure of the cities to which the sanctuaries belonged. Vases were both left at sanctuaries, as votive offerings to deities, and used for pouring libation, as well as for holding sacrificial blood during rituals.[23] They served as tableware for the consumption of sacrificial meat during feasts that were held after sacrifice ceremonies at festivals in honor of deities.[24]

At Claros, the little Claria festival (held annually) and the great Claria festival (held every four years) were celebrated in honor of Apollo Clarios and Artemis Claria.[25] The earliest written evidence that festivals were celebrated at Claros in honor of Apollo and Artemis is an inscription that was found in the sanctuary in 1988.[26] Based on this inscription, dated to the Hellenistic period, it is believed that festivals in honor of the gods were celebrated in the sanctuary as early as the Archaic period. It is known that during the festivals of Claria, sacrifices were offered to Apollo and Artemis in a ceremony that was followed by feasts.[27] It should be considered that the black-glazed pottery in question might have been both votive objects and vessels used by the participants during the banquets at these festivals.

The study of the Attic black-glazed wares found in the sector of Artemis has revealed 17 pottery shapes, which will briefly be described below.

Skyphos

These Attic black-glazed drinking cups, with a deep body resting on a low ring foot, wide mouth, and horizontal handles, were commonly used from the sixth to the fourth century BCE.[28] Samples recovered from the sector of Artemis at Claros have been identified as "Type A (Attic type)" skyphoi and date to the fifth century BCE.[29]

Cup-skyphos

Manufactured from the second half of the sixth century BCE onward, the cup-skyphos remained in use into the third quarter of the fourth century BCE.[30] These deep drinking cups have handles, which are set halfway down the wall and rise up to the level of, and sometimes above, the

23 Christopher George Simon, "The Archaic Votive Offerings and Cults of Ionia" (PhD diss., University of California, Berkeley, 1986), 309.

24 For the consumption of sacrificial meat in sanctuaries during festivals, see Nancy Bookidis *et al*., "Dining in the Sanctuary of Demeter and Kore at Korinth," *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 68, no. 1 (Jan.–Mar. 1999): 1–54; Gunnel Ekroth, "Sacred Meals in Ancient Greece? Dining in Domestic Settings as Compared to Sanctuaries," in *The Eucharist – Its Origins and Contexts: Sacred Meal, Communal Meal, Table Fellowship in Late Antiquity, Early Judaism, and Early Christianity*, ed. David Hellholm and Dieter Sänger (Tübingen: Mohr Siebeck, 2017), 1389–91.

25 Roland Étienne and Francis Prost, "Claros, des modèles delphiques au pays les létoïdes," *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi* 12 (2008): 84–85; Akar Tanrıver, "Apollon," 305–29; Christel Müller and Francis Prost, "Un décret du koinon des Ioniens trouvé à Claros," *Chiron: Mitteilungen der Kommission für alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts* 43 (2013): 93–96.

26 Roland Étienne and Pierre Varène, *Sanctuaire de Claros: L'Architecture; Les propylées et les monuments de la voie sacrée; Fouilles de Louis et Jeanne Robert et Roland Martin, 1950–1951* (Paris: Éditions Recherche sur les civilisations, 2004), 217.

27 Duygu Sevil Akar Tanrıver, "Klaros'ta Theoksenia," in *Metropolis İonia II. Yolların Kesiştiği Yer: Recep Meriç için Yazılar*, ed. Serdar Aybek and Ali Kazım Öz (Istanbul: Homer Kitabevi, 2010), 19–23. For the festivals celebrated in honor of Artemis at Claros, see Günata, "The Cult," 169–73.

28 Sparkes and Talcott, *Black*, 81.

29 Sparkes and Talcott, *Black*, 84–85, fig. 4, pl. 16–17, no. 334–54; Martine Dewailly, "La ceramica attica per Artemide nel santuario di Apollo a Claros (metà VI – fine IV secolo a.c.)," in *Ceramica attica santuari della Grecia, della Ionie e dell'Italia*, ed. Simona Fortunelli and Concetta Masseria (Venosa: Osanna, 2009), 17.

30 Sparkes and Talcott, *Black*, 109–12.

rim. The cup-skyphos from the fifth/fourth centuries BCE is one of the most prevalent shapes of the black-glazed assemblage at Claros; recovered samples belong to the "thin rim" and "moulded rim" subtypes, depending on their formal features.

Kylix

One of the most common shapes of black-glazed drinking cups, the kylix is characterized by a broad shallow body, a high foot, and horizontal handles.[31] Kylikes were manufactured from the second quarter of the sixth century BCE onward, until they were replaced by footless drinking cups toward the mid-fifth century BCE.[32] Samples recovered at Claros belong to the "Kylix Type C" category and date between the end of the sixth century BCE and the mid-fifth century BCE.[33]

Stemless

A two-handled shallow drinking cup with a low foot, the stemless may be considered a footless version of the kylix.[34] Stemless cups were intensively manufactured from the mid-fifth century BCE onward and production of the kylix shape with a foot began to decline. However, a decrease in the demand for these stemless cups occurred after the end of the early fourth century BCE. Specimens recovered from the sector of Artemis at Claros are all subtypes of the "large stemless" and date between the first half of the fifth century BCE and the mid-fourth century BCE.[35]

Bolsal

Black-glazed bolsal samples recovered at Claros show the characteristics of the shape, including a vertical form sloping down from a plain vertical rim, horizontal handles attached just below the rim, a shallow wall rising vertically to the rim, and a carefully profiled ring foot.[36] Recovered material has been dated between the last quarter of the fifth century BCE and the mid-fourth century BCE via comparisons with parallel objects and the locations of finds.[37]

Kantharos

A popular drinking cup, the kantharos is essentially characterized by a deep body resting on a high foot with a wide rim and high vertical handles that rise from lower body and above the level of the rim.[38] Samples from the sector of Artemis belong to the "moulded rim" class and have been dated between the first and last quarters of the fourth century BCE based on context and parallels.[39]

Cup-kantharos

The elements of the cup-kantharos resemble those of the kantharos, except for the handle shape. The handles of cup-kantharoi rise vertically from the body and join, slightly overhanging, just above the level of the rim. These drinking cups were produced from the early fourth century BCE well into the Hellenistic period. The cup-kantharoi recovered at Claros belong to the

31 Sparkes and Talcott, *Black*, 88.
32 Sparkes and Talcott, *Black*, 88.
33 Yusuf Sezgin, "Apollon Klarios Kutsal Alanı Artemis Sektörü 2003–2004 Yılı Çalışmaları," *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi* 12 (2008), 197; Dewailly, "La ceramica," 17.
34 Sparkes and Talcott, *Black*, 98.
35 Sezgin, "Apollon," 198; Dewailly, "La ceramica," 17–18; Günata, "First," 124.
36 Sparkes and Talcott, *Black*, 107–108, fig. 6, pl. 24, 53, no. 532–61.
37 Sezgin, "Apollon," 198; Dewailly, "La ceramica," 17–18; Günata, "First," 124.
38 Günata, "First," 124–25.
39 Dewailly, "La ceramica," 20–21; Günata, "First," 125.

"moulded rim" and "plain squat rim" types and date between the first and the last quarter of the fourth century BCE.[40]

One-handler

Manufactured from the last quarter of the sixth century BCE onward, the one-handler was a considerably popular shape[41] and most common during the fourth century BCE. The basic elements of the shape are a low bowl, a single handle attached just below the rim, and a low ring foot. The rim, a distinguishing feature of the shape, is slightly overhanging on the inside and joins the bowl at a sharp angle. Samples recovered at Claros date to the last quarter of the fifth century BCE.

Bowl with Outturned Rim

One of the most common shapes recovered at Claros, the bowl with outturned rim is essentially characterized by a shallow body resting on a low ring foot with a slightly thickened, outturned rim that joins the wall in a sharp concave curve.[42] Bowls without handles were widely manufactured from the last quarter of the fifth century BCE onward. Most likely originally produced for food rather than drinking, these bowls without handles remained in use well into the Hellenistic period. Samples recovered at Claros date between the last quarter of the fifth century BCE and the last quarter of the fourth century BCE.

Bowl with Incurving Rim

Like the previous shape, the bowl with incurving rim also appears toward the end of the fifth century BCE. It was extensively used during the fourth century BCE, and its production continued into the Hellenistic period.[43] Samples from Claros have a convex body sloping down from an incurving rim in a continuous unbroken curve and taper toward the foot. They date between the mid-fifth century BCE and the last quarter of the fourth century BCE.

Small Bowl and Saltcellar

Although typologically divided into two groups, small bowls and saltcellars are considered to have had the same function. They were used mostly in kitchens but also as measuring and paint cups.[44] At sanctuaries, their function must have been food-related or associated with votive offerings for the goddess. Samples date between the mid-fifth century BCE and the last quarter of the fourth century BCE.[45]

Plate

Black-glazed plates appeared in Attica after 480 BCE and were produced well into the Hellenistic period.[46] A particularly interesting find is an early fourth-century BCE plate resting on a tall ring foot with dainty impressed decoration on the inside, recovered from the sector of Artemis. Descriptions are included below.

---

40 Dewailly, "La ceramica," 18; Günata, "First," 125.
41 Sparkes and Talcott, *Black*, 124–27.
42 Sparkes and Talcott, *Black*, 128–29.
43 Sparkes and Talcott, *Black*, 135.
44 Gökhan Coşkun, "Daskyleion Siyah Firnisli Attika Seramikleri" (master's thesis, Ege University, 1999), 38.
45 Dewailly, "La ceramica," 19–20.
46 Sparkes and Talcott, *Black*, 144.

The essential characteristics of the fish-plate is a central depression on the inside.[47] The body slopes down to this central part for sauce or drainage. Black-glazed fish-plates were very commonly produced and used from the end of the fifth century BCE into the Hellenistic period. Samples from Claros date into the fourth century BCE.

Lekythos

The lekythos was used mostly as a grave offering but also as an oil-container.[48] Squat lekythoi with fat bulbous bodies, tall necks, sloping shoulders, and echinus mouths, dedicated to Artemis, date to the last quarter of the fifth century BCE. The top of the mouth is incurved to control the flow of the oil.

Askos

Its small size, its spout, and its handle designed for ease while pouring make the askos a favorable shape for pouring liquids like oil, perfume, and honey in small amounts.[49] Guttus-type askoi recovered from the sector of Artemis date to the mid-fourth century BCE.

Lamp

The earliest Attic glazed lamps date to the third quarter of the seventh century BCE.[50] Both handmade and wheelmade lamps were used until the third quarter of the sixth century BCE. After this date, only wheelmade lamps were produced. Lamps recovered from the sector of Artemis have been dated to the first half of the fourth century BCE, based on parallels and contexts.

Evaluation and Results

The number of recovered body sherds belonging to open and closed vessels, including those identified in terms of shape, is in the hundreds.[51] In addition to imported and high-quality materials from Attica produced in areas associated with Artemis, vessels have also been found that are thought to have been produced in centers outside Attica, based on the clay structure and opacity in the kiln. However, compared to other sectors where black-glazed pottery has been found in the sanctuary, it is noteworthy that most of the material found in the Artemis sector is of Attic production. Among this imported material, there are also examples with elaborate print decoration characteristic of black-glazed Attic pottery.

The pottery in question was mostly preserved in small pieces. Most of the pots found in the sanctuaries are in sherds because they were intentionally broken by worshippers or priests/priestesses to prevent reuse.[52] Once brought in the sanctuary, an object was considered property of the deity and its reuse or removal from the sanctuary was prohibited. This might be the reason why the Claros assemblage consists almost entirely of small fragments.[53]

---

47 Sparkes and Talcott, *Black*, 147–48; Günata, "First," 126.

48 Sparkes ve Talcott, *Black*, 150.

49 Günata, "First," 126.

50 For the development of pottery shapes and types see Richard Hubbard Howland, *Greek Lamps and Their Survivals*, The Athenian Agora 4 (Princeton: The American School of Classical Studies at Athens, 1958).

51 Black-glazed samples recovered from the sector of Artemis during the excavations by the French team from 1989 to 1997 have been published by Martine Dewailly (2009, 13–30). A small number of the black-glazed vessels were recovered in the same sector from 2003 to 2004 and have been published by Yusuf Sezgin (2008, 191–203).

52 John Nicolas Coldstream, *Geometric Greece 900–700 BC* (London: Routledge, 2003), 332.

53 Onur Zunal is of the same opinion for the pottery finds from the Protogeometric and Geometric periods recovered

The complete Attic black-glazed dining set includes drinking cups, plates, and bowls, as well as various closed vessels.[54] At the same time, drinking cups, notably the cup-skyphos and the stemless, are the most prevalent shapes recovered from the temples and altars of Artemis at Claros. Bowls with outturned rims for drinking or dining were also abundantly recovered from the sector of Artemis. This situation, evident in the material found during the 2001–2006 studies, was also found in the 1989–1997 excavations.[55] Dewailly notes that among all the black-glazed vessel forms, only five sherds of closed vessels were found, in forms of olpe and, possibly, oenochoe.[56] No rim or foot sherds of closed vessels were found in the 2001–2006 material discussed in the article; it is difficult to comment just on the basis of the body parts. Two body fragments imprinted with palmettes, possibly belonging to an amphoriskos, could be identified as the only examples that we can count among the black-glazed Attic closed vessel forms. Apart from this, lecythus and *askos*, of which existence could be proven by the rim and foot sherds, were probably also used as containers to offer fragrant oils to the goddess. It is rather surprising that among the identified closed vessel forms, shapes such as table amphora, oinochoe, or olpe, which are thought to have been used as wine jars and are common in black-glazed Attic pottery, are almost entirely absent among the assemblage of wares unearthed in the areas dedicated to Artemis. This is the case not only for offerings to Artemis but for the whole black-glazed assemblage recovered from the sanctuary. Should the absence of these wine-jug shapes, commonly used during feasts, suggest that other vessels served this purpose? Could other pottery or metal vessels of the period have been utilized for this purpose? Answering these questions requires an investigation of other pottery types recovered from the sanctuary.[57] Unfortunately, it is not possible for us to get hold of metal objects, as the sanctuary was plundered by wars and pirates in different periods, and several fires caused great destruction. Moreover, as mentioned above, it is not an easy task to clearly identify the function of wares recovered from sanctuaries; it would be false to suggest that dining-related earthenware were used absolutely and exclusively for this purpose during the feasts that formed part of the religious festivals in honor of the gods. Considering that the black-glazed Attic pottery we have discussed in this study is of the highest quality and one of the most expensive ceramic groups of the fifth and fourth centuries BCE, when it was in use, it should be considered that these vessels may have been brought as offerings to the goddess and, of course, to the other deities worshipped in the sanctuary.

Another point that can be evaluated in this context is that, although not addressed in this study, local black-glazed samples, probably made in surrounding centers, were increasingly brought to the sanctuary, especially in the fifth and fourth centuries BCE. Dewailly argues that locally made samples were used for eating and drinking purposes during festivals, while high-quality imported material from Attica may have been left as offerings to the goddess.[58] Although it is not possible at present to determine the validity of this conjecture on the basis of the data available to us, imported

in small fragments at Claros. See Onur Zunal, "Klaros Protogeometrik ve Geometrik Dönem Seramikleri (PhD diss., Ege University), 133.

54 Günata, "First," 126.

55 Dewailly, "La ceramica," 22.

56 Dewailly, "La ceramica," 21.

57 It has been noted that open vessel forms are much more numerous than closed vessels in pottery of the protogeometric and geometric periods, another group of pottery studied in detail at Claros (Zunal, "Klaros," 139–44). Furthermore, if we look at the sanctuaries in general, we see that the ratio of open vessel forms to closed vessel forms is high (Zunal, "Klaros," no. 497).

58 Dewailly, "La ceramica," 22.

vessels were preferred as offerings to the deities at Claros, so the presentation of imported objects is considered a source of social and economic prestige.

As already mentioned, festivals in honor of Artemis and Apollo were held at Claros from the Archaic period onwards, and animal sacrifices were among the important rituals of these festivals. After sacrificial ceremonies, feasts were held for the consumption of the sacrificial meat by participants. Considering the annual small Claria and the quadrennial great Claria festivals, attended by crowds of hundreds, a substantially greater number of potsherds, broken and left at the sanctuary after use, could be expected to be found.[59] Although its existence has not yet been established at Claros, it is reasonable to assume that there was a special collection area, like at Ephesus, where the vessels for offerings and banquets found in the sanctuary of Artemis were kept and then broken and left there.[60] Future excavations may shed light on this matter.

In the sixth and fourth centuries BCE, when black-glazed pottery appeared, and especially in the fifth and fourth centuries BCE, when it was widely used, there were important changes in the Greek world.[61] These periods were marked by the wars and changing relations between Athens and the Persian Empire. The events that began with the aggression of the Persian king Cyrus against Lydia in 558 BCE and the capture of Sardis in 546 BCE continued with Persian invasions into western Anatolia.[62] The Persian invasions, revolts, Persian-Greek wars, and the ensuing Peloponnesian Wars (between Athens, Sparta, and its allies) caused political, social, and economic turmoil.[63] However, the widespread use of black-glazed vessels throughout the Greek world and beyond suggests that the ceramic trade was not significantly affected by the events and hostilities of this period. During this period imported Attic vessels continued to be found in many centers in the border regions of the Persian Empire, and in the eastern Mediterranean, Anatolia, and Greece. Can we now discern in the black-glazed Attic pottery that is the subject of this study the traces of the political stance of the two cities with which the Claros Apollo Sanctuary was associated? If we examine the data on the two cities in this period, we know that Colophon Archaia was on the tax lists of the Delian League and took a pro-Persian stance, although it made its payments regularly.[64] The name of the other city, Notion, or Colophon by the sea, with which the sanctuary is associated, is also mentioned in the tax lists of the Delian League, and it is probable that, in addition to Colophon, it also paid taxes in its own name.[65] Thucydides refers to Notion as "belonging to the Colophonians."[66] It is said that when the pro-Persian population in Colophon asked the Persians for help, the Persians conquered Colophon in 430 BCE and the pro-Athenian population settled

59 Günata, "First," 126.

60 Zunal, "Klaros," 14, 136.

61 Robert M. Cook, *The Greeks till Alexander* (London: Thames and Hudson, 1961), 117–74. For more information on the relationship between Athens and the Persians, see Miller, *Athens*.

62 Albert T. Olmstead, "Persia and the Greek Frontier Problem," *Classical Philology* 34, no. 4 (October 1939): 306.

63 Dallık, "Klaros," 120.

64 Russell Meiggs, "The Crisis of Athenian Imperialism," *Harvard Studies in Classical Philology* 67 (1963): 6; Denis Rousset, "Eski Kolophon ve Deniz Üzerindeki Kolophon'un Klasik ve Hellenistik Dönem Tarihi ve Kurumları," in *Prof. Dr. Nuran Şahin*'e *Armağan Kitabı Epiphaneia*, ed. Onur Zunal *et al.* (Izmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 2018), 315. The Delian League was a political union formed in 478/7 BCE under the leadership of Athens after long negotiations. The purpose of the union was to protect the Greek city-states on the islands and in western Anatolia by fighting the Persians and to help them gain their independence. The city-states that were members of the league had to pay regular taxes. (For more information on the establishment and structure of the Delian League, see Hülya Boyana, "Vergi Listelerine Göre Attika-Delos Deniz Birliği ve İonia ile İlişkileri," *Tarih İncelemeleri Dergisi* 21, no. 1 (2006): 19–48).

65 Rousset, "Eski," 315.

66 Thukydides, *Peloponnesos Savaşı* III.XXXIII.

in Notion.[67] Interestingly, the two cities with which the sanctuary was associated are separate. Despite these political disagreements, it is believed that the amount of black-glazed Attic pottery found at Claros in the fifth and fourth centuries BCE did not decrease and that this type of pottery was used extensively, as it was in other parts of the ancient world. Of course, systematic excavations at Colophon and Notion will lead to an investigation of the presence and density of Athenian black-glazed pottery in these cities and an assessment of the cities' relationships to the ceramics trade. In addition, it may be possible to determine whether the black-glazed pottery in these towns was produced in local workshops by local craftsmen or by master craftsmen who had migrated from Athens. If this is the case, the clay analysis of the pots in these cities can be compared with the locally produced pots from Claros and the production centers of the cheaper locally produced pots brought to the sanctuary.

67 Miller, *Athens*, 25. For more information on changes in relationships between the two cities, see Rousset, "Eski," 315–28.

Catalog

1. KL2001 ART 3A

Diam. of foot 6.4 cm, H. pres. 3.2 cm, fabric color 7.5 YR 6/6

Skyphos, fragment of foot and lower body. Low ring foot. Flat body profile flaring upward. Underside decorated with glazed dotted bands at center.

Sparkes and Talcott, *Black*, pl. 16, no. 344; Robinson, *Excavations*, pl. 199, no. 564; Cedric Boulter, "Pottery of the Mid-Fifth Century from a Well in the Athenian Agora," *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 22, no. 2 (Apr. –Jun. 1953): fig. 2, no. 28

Date: Second half of the fifth century BCE

2. KL2002 ART J14/B

Diam. of rim 21 cm, H. pres. 4.5 cm, fabric color 7.5 YR 6/6

Type C kylix with concave lip, fragment of rim, and body. Outturned rim, concave lip sharply incurving at junction with wall. Slightly convex body profile.

Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 4.401, pl. 19.402–406; Gökhan Coşkun, "Daskyleion'da Bulunan M.Ö. 5. Yüzyıl Siyah Firnisli Attika Seramikleri," *OLBA* 10 (2004): fig. 3, no. 22

Date: Last quarter of the sixth century BCE

3. KL2001 ART 3A

Diam. of foot 6.2 cm, H. pres. 2.3 cm, fabric color 7.5 YR 6/4

Kylix with low foot, base. Foot with convex profile. Reserved: the convex side of foot and the resting surface.

Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 401, pl. 19.402–406; Eugene Vanderpool, "The Rectangular Rock-cut Shaft," *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 15, no. 4 (1946): pl. 63 no. 227; Coşkun, "Daskyleion," fig. 3, no. 25

Date: Last quarter of the sixth century BCE

4. KL2003 ART IJ14

Diam. of rim 16 cm, H. pres. 3.5 cm, fabric color 5 YR 7/6

Stemless cup with moulded rim, fragment of rim, and body. Slightly concave lip on outside, sharply incurving at junction with wall. Concave lip on inside, sharply incurving at junction with wall.

Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 5, no. 471; Boulter, "Pottery," fig. 2, no. 199; John Boardman, "Old Smyrna; The Attic Pottery," *The Annual of the British School at Athens* 53/54 (1958/59), fig. 11, no. 185; Coşkun, "Daskyleion," fig. 4, no. 37–39

Date: First half of the fifth century BCE

Reference: Dallık, "Klaros," no. 7

5. KL2003, ART IJ14

Diam. of rim 20 cm, H. pres. 3.1 cm, fabric color 7.5 YR 6/4

Delicate class stemless, fragment of rim and body. Continuous curve from lip to body on convex outer face. Notching at junction of rim and wall on inner face.

Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 5, no. 487; Coşkun, "Daskyleion," fig. 4, no. 40
Date: Second half of the fifth century
Reference: Dallık, "Klaros," no. 17

6. KL2004, ART I17
Diam. of foot 9.6 cm, H. pres. 2.6 cm, fabric color 5 YR 7/4 – 7.5 YR 6/2
Delicate class stemless, fragment of foot and body. Foot with convex inner face and double torus outer face. Fine grooves on underside. Notching at junction of lip/rim and wall on inner face. The inside is decorated with two rows of grooved and incised tongues. Underside completely glazed except for a reserved band.
Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 5, no. 487; for incised line decoration see Lucy Talcott, "Attic Black Glazed Stamped Ware and Other Pottery from a Fifth Century Well," *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 4, no. 3 (1935), fig. 6, no. 98, 107; Coşkun, "Daskyleion," fig. 4, no. 41
Date: Second half of the fifth century BCE
References: Dallık, "Klaros," no. 16; Günata, "First," no. 4

7. KL2002, ART J14-B
Diam. of rim 9.6 cm, H. pres. 3.5 cm, fabric color 5 YR 7/3
Bolsal, fragment of rim and body. Wall flows in a continuous curve from vertical rim and swells to foot.
Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 6, no. 554; Coşkun, "Daskyleion," fig. 5, no. 47
Date: Last quarter of the fifth century BCE
Reference: Dallık, "Klaros," no. 23

8. KL2003, ART IJ14
Diam. of rim 13 cm, H. pres. 1.8 cm, fabric color 5 YR 7/4
Bolsal, fragment of rim and handle. Horizontal handles set just below the vertical rim. Glaze reddened in places.
Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 6, no. 541; Peter E. Corbett, "Attic Pottery of the Later Fifth Century from the Athenian Agora," *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 18, no. 4 (1949), fig. 1, no. 157; Boardman, "Old," fig. 13, no. 193; Coşkun, "Daskyleion," fig. 5, no. 45
Date: Last quarter of the fifth century BCE
Reference: Dallık, "Klaros," no. 28

9. KL2006, ART IH12
Diam. of rim 15.6 cm, H. pres. 4 cm, fabric color 7.5 YR 7/4
Cup-skyphos with moulded rim, fragment of rim and body. Rim outturned, sharp angle at junction of concave lip and wall. Single groove at sharp angle at junction of lip and wall on inside.
Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 6, no. 617; Corbett, "Attic," pl. 86, no. 33; Coşkun, "Daskyleion," fig. 2, no. 21
Date: Late fifth century BCE
References: Dallık, "Klaros," no. 33; Günata, "First," no. 6

10. KL2003, ART I13

Diam. of foot 6.1 cm, H. pres. 3 cm, fabric color 7.5 YR 6/6 – 10 YR 5/1

Cup-skyphos, fragment of foot and body. Single plastic groove on the outer face of the ring foot. Glaze peeled and dull in places. Traces of burning.

Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 6, no. 621; J. M. Cook, "Old Smyrna: Fourth-Century Black Glaze," *The Annual of the British School at Athens* 60 (1965): fig. 1, no. 1; Coşkun, "Daskyleion," fig. 2, no. 20

Date: Early fourth century BCE

Reference: Dallık, "Klaros," no. 48

11. KL2006, ART IH12

Diam. of rim 17.1 cm, H. pres. 10.3 cm, fabric color 7.5 YR 7/4

Kantharos with moulded rim, fragments of rim, body and handle. Base not preserved. Concave curve at junction of wall and hollow-fluted, drooping lip. Upper body meets lower body in a sharp curve. Groove on lower body. Handles start at the level of the lower body. Rouletting decoration on the inside. On lip, an incised inscription: ".ΙΩΝ ΚΛΕΠΙ." Glaze faded to brown in places.

Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 7, no. 661; Francine Blondé, "Un Remblai Thasien du IV siècle avant notre ère," *Bulletin de Correspondance Hellénique* 109, no. 1 (1985), fig. 16, no. 123; Peter E. Corbett, "Palmette Stamps from an Attic Black Glaze Workshop," *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 24, no. 3 (Jul.–Sep. 1955): fig. 3, no. 28

Date: Mid-fourth century BCE

References: Dallık, "Klaros," no. 69; Günata, "First," no. 10; Günata, "The Cult," no. 256

12. KL2003, ART I13

Diam. of rim 7.4 cm, H. pres. 1.6 cm, fabric color 5 YR 7/4

Kantharos with thick rim and spurred handles, fragment of rim and handle. Drooping thickened rim. Horizontal handle with flat top set at rim slopes down in a steep curve, forming a spur-shaped ledge. Most likely, concave upper body joins a flaring convex lower body in a sharp curve.

Sparkes and Talcott, *Black*, fig.7, no. 700; Gökhan Coşkun, "Daskyleion'da M.Ö. 4. Yüzyıl Siyah Firnisli Attika Seramikleri," *OLBA* 13 (2006): fig. 1, no. 5

Date: Mid-fourth century BCE

References: Dallık, "Klaros," no. 66; Günata, "First," no. 9

13. KL2003, ART I13

Diam. of rim 11.8 cm, H. pres. 1.6 cm, fabric color 5 YR 6/4

Cup-kantharos with moulded rim, fragment of rim and body. Plastic band below rounded outturned rim. Lip meets wall in a sharp concave curve.

Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 7, no. 667; Coşkun, "Daskyleion 4," fig. 1, no. 13

Date: First half of the fourth century BCE

Reference: Dallık, "Klaros," no. 59

14. KL2001, ART 3A-1

Diam. of rim 12 cm, H. pres. 2.4 cm, fabric color 2.5 YR 7/6

One-handler, fragment of rim and body. Flat top to rim, slightly sloping inwards. Convex body.

Sparkes and Talcott, *Black*, pl. 31, no. 753; Boulter, "Pottery," fig. 3, no. 63; Coşkun, "Daskyleion," fig. 5, no. 53

Date: End of the fifth century BCE

Reference: Dallık, "Klaros," no. 73

15. KL2002, ART J14-B

Diam. of rim 9.4 cm, H. pres. 2.1 cm, fabric color 5 YR 7/4

One-handler, fragment of rim and body. Flat top to rim, slightly sloping inwards. Rim joins wall in a slightly concave profile on outside.

Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 8, no. 754; Boulter, "Pottery," fig. 3, no. 61; Coşkun, "Daskyleion," fig. 5, no. 54

Date: End of the fifth century BCE

Reference: Dallık, "Klaros," no. 74

16. KL2003, ART I13

Diam. of rim 11 cm, H. pres. 2.4 cm, fabric color 7.5 YR 7/4

Bowl with outturned rim, fragment of rim and body. Sharp curve at junction of outturned rim and wall. Convex body profile.

Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 8, no. 802; Cook, "Old Smyrna," fig. 5; Coşkun, "Daskyleion 4," fig. 3, no. 29

Date: First half of the fourth century BCE

Reference: Dallık, "Klaros," no. 83

17. KL2003 ART I13

Diam. of rim 16 cm, H. pres. 2.5 cm, fabric color 7.5 YR 7/4

Bowl with outturned rim, fragment of rim and body. Sharp curve at junction of outturned rim and wall. Convex body profile.

Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 8, no. 806; Coşkun, "Daskyleion 4," fig. 3, no. 29

Date: Mid-fourth century BCE

Reference: Dallık, "Klaros," no. 90

18. KL2002 ART I13/AC

Diam. of rim 9 cm, H. pres. 2.4 cm, fabric color 5 YR 7/4

Bowl with incurving rim, fragment of rim and body. Flaring convex wall tapers and slopes in a straight line from inturned rim to foot.

Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 8, no. 827–28; Coşkun, "Daskyleion 4," fig. 3, no. 31

Date: First half of the fourth century

Reference: Dallık, "Klaros," no. 98

19. KL2002 ART I13/AC

Diam. of rim 12.4 cm, H. pres. 1.4 cm, fabric color 7.5 YR 7/4

Bowl with incurving rim, fragment of rim and body. Flaring convex wall slopes down from inturned rim.

Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 8, no. 832

Date: Mid-fourth century BCE
Reference: Dallık, "Klaros," no. 106

20. KL2003 ART I13
Diam. of rim 9 cm, Diam. of foot 6.6 cm, H. 2.8 cm
Small bowl with incurving rim. Rounded rim, convex body, low ring foot, grooves on wall.
Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 9, no. 870
Date: End of the fifth century BCE
References: Dallık, "Klaros," no. 107; Günata, "First," no. 17

21. KL2002 ART I13/AC
Diam. of foot 6.2 cm, H. pres. 1.5 cm, fabric color 5 YR 7/6
Small bowl with incurving rim, fragment of foot. Single groove on broad resting surface. Conical projection at center on underside. Four palmettes decorate the inside.
Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 9, no. 887; Blonde, "Un," fig. 8, no. 57; Corbett, "Attic," fig. 5, no. 155
Date: Mid-fourth century BCE
References: Dallık, "Klaros," no. 111; Günata, "First," no. 18

22. KL2004 ART I17
Diam. of rim 6.4 cm, H. pres. 1.7 cm, fabric color 5 YR 7/3
Saltcellar with echinus profile, fragment of rim and body. Slightly inturned rim sloping inwards. Convex body profile.
Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 9, no. 914
Date: End of the fifth century BCE
Reference: Dallık, "Klaros," no. 114

23. KL2002 ART I13/AC
Diam. of foot 8.2 cm, H. pres. 2.8 cm, fabric color 5 YR 7/4
Plate, fragment of foot and body. High ring foot. The inside is decorated with two rows of eggs on a circle surrounded by linked palmettes. Completely glazed except for a reserved band on underside.
Blonde, "Un," fig.7, no. 53
Date: Early fourth century BCE
References: Dallık, "Klaros," no. 116; Günata, "First," no. 20

24. KL2003 ART I13
Diam. of foot 11 cm, H. pres. 3.5 cm, fabric color 7.5 YR 7/6
Fish-plate, fragment of foot and body. Low ring foot, flat body profile. On inside, grooving at junction with the small central depression for sauce. Underside decorated with three glazed bands.
Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 10, no. 1071
Date: Mid-fourth century BCE
Reference: Dallık, "Klaros," no. 121

25. KL2003 ART IJ14
Diam. of rim 6.2 cm, H. pres. 3.7 cm, fabric color 7.5 YR 7/4
Squat lekythos, fragment of rim. Very slightly outturned rim with flat top and concave inner face.
Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 11, no. 1123; Coşkun, "Daskyleion," fig. 8, no. 93
Date: Last quarter of the fifth century BCE
Reference: Dallık, "Klaros," no. 123

26. KL2001 ART 3A1
Diam. of rim 4.7 cm, H. pres. 3.4 cm, fabric color 5YR 8/3
Squat lekythos, fragment of rim. Outturned rim with flat top and concave inner face.
Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 11, no. 1123; Coşkun, "Daskyleion," fig. 8, no. 93
Date: Last quarter of the fifth century BCE
References: Dallık, "Klaros," no. 124; Günata, "First," no. 24

27. KL2006 ART IH12
Diam. of rim 3.8 cm, H. pres. 4.6 cm, fabric color 5 YR 6/4
Guttus type askos, fragment of rim, neck, and shoulder. Flaring rim, slightly drooping lip, sharply tapering neck with thickening at shoulder.
Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 11, no. 1194
Date: Mid-fourth century BCE
References: Dallık, "Klaros," no. 125; Günata, "First," no. 25

28. KL2002 ART I13/AC
Diam. of discus 5.2 cm, H. pres. 2.2 cm, fabric color 5 YR 6/3
Lamp, fragment of rim and body. Type 25A. Grooved discus. Convex body profile.
Howland, *Greek*, pl. 9, no. 261 and no. 269; Donald M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum I: Greek, Hellenistic and Early Roman Pottery Lamps* (London: British Museum Publications Ltd (*for* the Trustees), 1975), pl. 17, no. Q79
Date: First half of the fourth century BCE
References: Dallık, "Klaros," no. 127; Günata, "First," no. 26

29. KL2006 ART IH12
Diam. of discus 6 cm, H. pres. 0.7 cm, fabric color 7.5 YR 7/4
Lamp, fragment of rim. Discus slopes inwards.
Howland, *Greek*, pl. 8, no. 228; Bailey, *A Catalogue*, pl. 15, no. Q68
Date: First half of the fourth century BCE
Reference: Dallık, "Klaros," no. 130

Klaros Artemis Sektöründen Siyah Firnisli Attika Seramikleri

Gülşah Günata[1]

Makale geliş: 12 Mayıs 2021
Makale kabul: 1 Haziran 2021
https://doi.org/10.54930/TARE.2021.1

Özet

Bu çalışmada Klaros Apollon Kutsal Alanı'nda, tanrıça Artemis'e adanmış tapınak ve sunak alanlarında 2001–2006 yılları arasında ele geçmiş siyah firnisli Attika seramikleri incelenmektedir. Antik dönemin üç büyük kehanet merkezinden biri olan Klaros'ta Apollon dışında Artemis ve Leto da tapım görmekteydi. Arkeolojik veriler, tanrıçanın MÖ sekizinci/yedinci yüzyıldan kutsal alanın terk edildiği MS dördüncü yüzyıla kadar kesintisiz tapım gördüğünü göstermektedir. Çalışma konusunu oluşturan siyah firnisli Attika seramiklerinin antik dünyada yaygın olarak üretildiği ve kullanım gördüğü MÖ beşinci ve dördüncü yüzyıllarda Klaros'ta da baskın seramik türünü oluşturduğu anlaşılmaktadır. Kutsal alanlarda ele geçen seramikler, kültün karakteri ve gelişimiyle birlikte kutsal alanın bağlı olduğu kentin kültürel, ekonomik ve sosyal yapısını ve ticari ilişkilerini ortaya koyması açısından önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler:

Klaros, Kutsal Alan, Artemis, Siyah Firnis, Seramik

Klaros Apollon Kutsal Alanı, İzmir ili, Menderes ilçesi sınırları içinde, antik çağda Smyrna'yı Ephesos'a bağlayan yollardan biri olan Ahmetbeyli Vadisi taban düzlüğünde yer almaktadır. Kent dışı kutsal alanlar grubuna giren Klaros, Delphoi ve Didyma ile birlikte antik Yunan dünyasının Apollon'a adanmış üç büyük kehanet merkezinden biriydi. İki ayrı kente bağlı bir kutsal alan oluşu Klaros'un ayırt edici özelliklerinden biriydi. Kuzeyde yer alan Kolophon Arkhaia (Değirmendere) kutsal alana 13 km, güneydeki Notion (Kale) ise 1,6 km uzaklıktadır.[2] MÖ on üçüncü yüzyıldaki kuruluşundan MS dördüncü yüzyılda terk edilişine kadar kehanet merkezi olarak işlevini sürdürmüş olan Klaros, kutsal alanın baş tanrısı Apollon ile birlikte ikiz kız kardeşi tanrıça Artemis ve anneleri Leto'ya da ev sahipliği yapmaktaydı.[3]

---

1 Gülşah Günata, Boğaziçi Üniversitesi Humanities Koordinatörlüğü, ORCID ID: 0000-0002-8549-9424, gulsahgunata@gmail.com. Bu makale, Koç Üniversitesi, ANAMED'de SARAT Projesi Online Programı sorumlusu göreviyle doktora sonrası araştırmacısı olduğum dönemde yazılmıştır. Malzemeyi yayınlama izni veren Prof. Dr. Nuran Şahin ve Dr. Onur Zunal'a teşekkür ederim. Ayrıca, Türk Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü Dergisi baş Editörü Doç Dr. Rana Özbal ile editör ekibe teşekkür ederim. Makalede yer alan plan ve çizimler Klaros Kazı Arşivine aittir. Seramik çizimleri yazarın kendisi tarafından yapılmıştır..

2 Notion antik kentinin akropolisinin yer aldığı tepe yöre halkı tarafından "Kale" olarak adlandırılmaktadır.

3 Kutsal alanın kuruluşu, köken ve gelişimi için, Duygu Sevil Akar Tanrıver, "Apollon Klarios Kültü, Kehanet Pratikleri

Çalışma kapsamında, Helenistik Apollon Klarios tapınağının kuzeyinde, Artemis'e adanmış tapınak ve sunakların yer aldığı Artemis sektörü olarak adlandırılan alanda 2001–2006 kazılarında ele geçen siyah firnisli Attika seramik örnekleri ele alınmaktadır (Plan).[4] Bu alandaki yapıların tanrıçaya adanmış olduklarının en belirgin kanıtı, Apollon'a adanmış büyük Helenistik sunağın kuzeyinde yer alan daha küçük dikdörtgen sunağın basamağında 1959 yılında bulunan *kore*'dir.[5] Bu heykelin bacağında yer alan "Timonaks, Theodoros oğlu, ilk rahip olarak beni Artemis'e adadı" şeklindeki ithaf, kuzeydeki bu sunağın tanrıçayla ilişkisini net bir şekilde göstermektedir. Tanrıçaya adanmış bu heykelden yola çıkarak, bu sunağın batısında ve Helenistik Apollon tapınağının kuzeyinde yer alan megaron planlı küçük Helenistik tapınağın da Artemis'e ait olduğu kesinlik kazanmıştır. Daha sonraki çalışmalar sırasında Helenistik tapınak ve sunak arasında ortaya çıkarılan Arkaik döneme ait tapınak ve sunağın da Artemis'e adanmış oldukları, 1997 yılında Arkaik sunağın güneyinde *in-situ* olarak bulunan ve yapılan analizler sonucunda yazıtlı *kore*'ye ait olduğu tespit edilen kaideden yola çıkarak anlaşılmıştır.[6] Arkaik tapınak ve sunak, Klaros'ta Artemis'e adanmış en erken mimari öğeler olarak karşımıza çıkmaktadır.[7] Bununla birlikte, bu alanda ele geçen küçük buluntular ve seramikler tanrıçanın kutsal alanda MÖ sekizinci/yedinci yüzyıldan başlayarak tapım gördüğünü ve MS dördüncü yüzyıla kadar Apollon'un yanında kutsal alanda saygı gören tanrılardan biri olarak yer aldığını kanıtlamaktadır.[8]

Öncülleri MÖ yedinci yüzyıl sonlarında Atina'da karşımıza çıkan siyah firnisli seramik, MÖ altıncı yüzyılda popülerlik kazanarak yaygınlaşmaya başlar.[9] MÖ altıncı yüzyıl sonları/beşinci yüzyıl başlarından itibaren Atina dışında birçok merkezde görülmeye başlayan siyah firnisli Attika seramiğinin metal kaplardan esinlenilerek yaratılmış formları, metalik etkiyi güçlendirmek için parlak siyah firnis kullanımı ve bezeme sistemi, Attika seramiğinde Pers etkisi olarak değerlendirilmiştir.[10] Akhamenid etkili metal taklidi kap formları ve bezeme sistemi, Perslerin Batı Anadolu'da etkilerini göstermeye başladıkları ve Yunan kültürü ile ilişkilerinin arttığı MÖ altıncı yüzyıldan itibaren Atina'da kendisini göstermeye başlamış ve sonraki iki yüzyılda etkisini arttırarak sürdürmüştür.[11] Örneğin, vazo yüzeyinde görülen yatay ve dikey yivler, lotus yaprağı

---

ve Adaklar" (Doktora tezi, Ege Üniversitesi, 2009); Nuran Şahin, "Apollon Klarios Bilicilik Merkezi," *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları* içinde, der. Altan Çilingiroğlu, Zeynep Mercangöz ve Gürcan Polat (İzmir: Arkadaş Matbaacılık, 2012), 247–72.

4 Artemis sektöründe kazılar üç ayrı dönemde gerçekleşmiştir: 1953–1961, 1989–1997 ve 2001–2006. Klaros'ta Artemis sektörü dışında Apollon ve Leto'ya adanmış tapınak ve sunakların kazısında ve Batı Onur Anıtları olarak adlandırılan sektörde de siyah firnisli seramikler yoğun olarak ele geçmiştir (Gülşah Dallık, "Klaros MÖ 4. Yüzyıl Siyah Firnisli Attika Seramikleri" (Yüksek lisans tezi, Ege Üniversitesi, 2009); Gülşah Günata, "First Observations on the Black Glazed Pottery at Claros," *Le Sanctuaire de Claros et son Oracle* içinde, der. Jean-Charles Moretti ve Liliane Rabatel (Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée, 2014), 123–32).

5 Louis Robert, "Fouilles de Claros 1959," *Türk Arkeoloji Dergisi* 10, no. 1 (1960): 59.

6 Juliette de La Genière, "Claros, bilan provisoire de dix campagnes de fouilles," *Revue des Études Anciennes* 100, no. 1–2 (1998): 242; Martine Dewailly vd., "Les sculptures archaïques de Claros," *Monuments et mémoires de la Fondation Eugène Piot* 83 (2004): 26; Gülşah Günata, "The Cult of Artemis at Klaros in Relation with the Worship of the Goddess in Western Anatolia and Greece" (Doktora tezi, Koç Üniversitesi, 2017), 96.

7 Günata, "The Cult," 75–84.

8 Klaros'ta tanrıçaya adanmış yapılar ve malzemeler ışığında Artemis kültü ile ilgili detaylı bilgi için, Günata, "The Cult."

9 Eva T. H. Brann, *Late Geometric and Protoattic Pottery: Mid 8th to Late 7th Century B.C.,* The Athenian Agora 8 (Princeton: The American School of Classical Studies at Athens, 1962), 3–4; Günata, "First," 123.

10 Margaret C. Miller, *Athens and Persia in the Fifth Century BC: A Study in Cultural Receptivity* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 146–47.

11 Pers-Yunan ilişkileri için, Miller, *Athens*; İsmail Gezgin, *Arkaik ve Klasik Dönemde Batı Anadolu* (Ankara: Detay Yayıncılık, 2006).

formunda kabartmalar ve dışa dönük dudaklı içbükey ağız profili Akhamenid metal kapların en belirgin özelliklerindendir.[12] Bu ağız profili Attika seramiğinde ilk kez MÖ altıncı yüzyıl sonlarında görülmeye başlarken MÖ beşinci ve dördüncü yüzyıllarda vazo yüzeyinde dikey yivlerin artan bir popülerlikle kullanılmaya başladığı görülür.[13] Siyah firnisli Attika seramiğinde uygulanan kap formlarının metal örnekleri, MÖ 500–480 yıllarına tarihlenen Apadana Kabartmaları üzerinde görülebilmektedir ki bu da Pers-Yunan etkileşiminin bir başka göstergesidir.[14]

Siyah firnisli seramiğin Yunan dünyasında en yoğun kullanım gösterdiği ve ticaretinin yaygın olarak yapıldığı dönem MÖ beşinci ve dördüncü yüzyıllardır.[15] Bu yüzyılların en kaliteli ve pahalı seramik türü olan siyah firnisli Attika seramiği tüm Yunan dünyasına yayılmış, antik dünyanın birçok merkezi tarafından ithal edilmiştir. Yunan dünyası dışında, Anadolu'nun farklı bölgelerinde, Akhamenid İmparatorluğu'nun batı kesimlerinde, Kuzey Suriye, Kıbrıs ve Filistin'de, Nubia'ya kadar tüm Nil vadisinde, Babil ve Susa'da, İtalya ve Sicilya'da, Karadeniz kıyılarında, Avrupa içlerinde, Orta ve Güney Fransa ve İspanya'ya kadar birçok merkezde değişen yoğunluklarda siyah firnisli seramik bulunmuştur.[16] MÖ beşinci yüzyılda popülaritesinin artmasıyla ithal malzemenin ele geçtiği Atina dışındaki merkezlerde Atinalı ve yerel çömlek ustaları tarafından yerel kille üretilmiş taklitler de görülmeye başlamıştır.[17] Bu da zaman zaman ele geçen malzemenin Attika üretimi mi olduğu, yoksa o yörede Attikalı bir usta tarafından mı üretildiği sorusunu gündeme getirmektedir.[18] Bu durumda, kil analizleriyle üretim yeri belirlenmeye çalışılmaktadır. Örneğin, Olynthos'ta ele geçen MÖ beşinci yüzyıla ait siyah firnisli stemless formundaki örneklerin çok kaliteli firnislerinden dolayı Attika üretimi olabilecekleri ileri sürülmüş ancak kil yapıları incelendiğinde, Olynthos'ta Attikalı ustalar tarafından üretilmiş olabilecekleri değerlendirmeye alınmıştır.[19] MÖ beşinci yüzyılda olduğu gibi MÖ dördüncü yüzyılda da Atina dışında merkezlerde siyah firnisli seramik üretimi devam etmiştir. Örneğin, Ephesos'ta bulunmuş bir yazıttan anlaşıldığına göre, MÖ dördüncü yüzyılda Bayraklı'da yerel kille siyah firnisli seramik üretimi yapılmaktaydı.[20] Anlaşılan odur ki MÖ beşinci ve dördüncü yüzyıllarda Samos, Larisa, Smyrna, Klazomenai, Troas, Ephesos, Halikarnassos, Priene ve Iasos gibi Batı Anadolu'daki birçok merkezde ve Sardis ve Gordion gibi Anadolu'nun daha iç bölgelerindeki merkezlerde siyah firnisli seramiğin yerel olarak üretimi söz konusudur.[21]

MÖ altıncı, beşinci ve dördüncü yüzyılların bu popüler seramiği, kutsal alanlarda yoğun olarak bulunmuştur ve Klaros da bu alanlardan biridir.[22] Kutsal alanlarda ele geçen seramikler, kutsal alanın kronolojisini oluşturmada önemli rol oynamaları dışında, özellikle külte özgü kullanımı

12 Miller, *Athens*, 137.

13 Dallık, "Klaros," 15.

14 Miller, *Athens*, 136–37, fig. 34.

15 Brann, *Late Geometric*, 3–4; Günata, "First Observations," 123.

16 Brian Sparkes ve Lucy Talcott, *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C.,* The Athenian Agora 12 (Princeton: The American School of Classical Studies at Athens, 1970), 16; Keith de Vries, "Attic Pottery in the Achaemenid Empire," *American Journal of Archaeology* 81, no. 4 (1977): 544; Miller, *Athens*, 67–68; Dallık, "Klaros," 26–30.

17 John D. Beazley, "Panathenaica," *American Journal of Archaeology* 47, no. 4 (1943): 456; David M. Robinson, *Excavations at Olynthus*, *Part 13. Vases Found in 1934 and 1938*, The Johns Hopkins University Studies in Archaeology 38 (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1950), 324; Dallık, "Klaros," 14, 26; Günata, "First," 123.

18 Dallık, "Klaros," 14.

19 Robinson, "*Excavations*," 324.

20 Emir Gürsoy, "Bayraklı'nın 4. Yüzyıl Siyah Firnisli Seramiği" (Yüksek lisans tezi, Ege Üniversitesi, 1987), 4.

21 İlkan Hasdağlı, "Bir Deneme Parçası Işığında Doğu Thrakia'da Attika Taklidi Siyah Firnisli Seramik Üretimi," *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 7, no. 13 (Ocak 2017): 45–46.

22 Dallık, "Klaros," 31.

olan özel kaplar söz konusuysa, kült içinde ritüellerin gelişimi ve karakteriyle ilgili bilgi vermesi açısından da önem taşımaktadırlar. Ayrıca kutsal alanın bağlı olduğu kentin kültürel, ekonomik ve ticari ilişkileriyle sosyal yapısı hakkında da aydınlatıcı rol oynamaktadırlar. Kutsal alanlarda bulunan seramikler tanrı ve tanrıçalara sunu olarak bırakılabildikleri gibi ritüeller sırasında libasyon ya da kurban kanının toplanması gibi amaçlara hizmet edebilmektedir.[23] Bir diğer kullanım alanı, kutsal alanda tanrı/tanrıça onuruna kutlanan festivallerin bir parçası olarak kurban töreni ardından kesilen kurbanların etlerinin yendiği ziyafetlerdir.[24] Klaros'ta Apollon Klarios ve Artemis Klaria onuruna her yıl küçük Klaria ve dört yılda bir büyük Klaria bayramları kutlanmaktaydı.[25] Klaros'ta Apollon ve Artemis onuruna bayramlar kutlandığına dair en erken yazılı veri kutsal alanda 1988'de bulunan bir yazıttır.[26] Helenistik döneme tarihlenen bu yazıttan yola çıkarak kutsal alanda Arkaik dönemden başlayarak tanrılar onuruna bayramlar kutlandığı anlaşılmaktadır. Klaria bayramlarında Apollon ve Artemis için kurbanlar kesildiği ve ardından gerçekleşen ziyafetlerin varlığı bilinmektedir.[27] Söz konusu siyah firnisli seramiklerin sunu objeleri olabileceği gibi bu bayramlarda katılımcıların ziyafet sırasında kullandıkları kaplar da olabilecekleri göz önünde bulundurulmalıdır.

Artemis sektöründe bulunan siyah firnisli Attika seramikleri incelendiğinde belirlenen on yedi formun genel özellikleri aşağıda kısaca verilmiştir.

Skyphos

Geniş ağızlı, alçak halka kaideli, derin gövdeli ve yatay kulplu siyah firnisli Attika üretimi bu içki kapları, MÖ altıncı yüzyıldan MÖ dördüncü yüzyıla kadar yoğun bir kullanıma sahiptir.[28] Klaros'ta Artemis sektöründe ele geçen örnekler "A tipi (Attika tipi)" skyphos grubuna aittir ve MÖ beşinci yüzyıla tarihlenmektedir.[29]

Cup-skyphos

MÖ altıncı yüzyılın ikinci yarısından itibaren üretimi başlayan cup-skyphoslar, MÖ dördüncü yüzyılın üçüncü çeyreği içlerine kadar kullanımda kalmıştır.[30] Derin gövdeli bu içki kabı-

23 Christopher George Simon, "The Archaic Votive Offerings and Cults of Ionia" (Doktora tezi, University of California, Berkeley, 1986), 309.

24 Kutsal alanlarda festivallerin parçası olarak kurban etlerinin yenmesiyle ilgili, Nancy Bookidis vd., "Dining in the Sanctuary of Demeter and Kore at Korinth," *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 68, no. 1 (Ocak-Mart, 1999): 1–54; Gunnel Ekroth, "Sacred Meals in Ancient Greece? Dining in Domestic Settings as Compared to Sanctuaries," *The Eucharist – Its Origins and Contexts: Sacred Meal, Communal Meal, Table Fellowship in Late Antiquity, Early Judaism, and Early Christianity* içinde, der. David Hellholm ve Dieter Sänger (Tübingen: Mohr Siebeck, 2017), 1389–91.

25 Roland Étienne ve Francis Prost, "Claros, des modèles delphiques au pays les létoïdes," *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi* 12 (2008): 84–85; Akar Tanrıver, "Apollon," 305–29; Christel Müller ve Francis Prost, "Un décret du koinon des Ioniens trouvé à Claros," *Chiron. Mitteilungen der Kommission für alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts* 43 (2013): 93–96.

26 Roland Étienne ve Pierre Varène, *Sanctuaire de Claros. L'Architecture: Les propylées et les monuments de la voie sacrée. Fouilles de Louis et Jeanne Robert et Roland Martin, 1950–1961* (Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations, 2004), 217.

27 Duygu Sevil Akar Tanrıver, "Klaros'ta Theoksenia," *Metropolis İonia II. Yolların Kesiştiği Yer: Recep Meriç için Yazılar* içinde, der. Serdar Aybek ve Ali Kazım Öz (İstanbul: Homer Kitabevi ve Yayıncılık, 2010), 19–23. Klaros'ta Artemis onuruna kutlanan bayramlar için, Günata, "The Cult," 169–73.

28 Sparkes ve Talcott, *Black*, 81.

29 Sparkes ve Talcott, *Black*, 84–85, fig. 4, lev. 16–17, no. 334–54; Martine Dewailly, "La ceramica attica per Artemide nel santuario di Apollo a Claros (metà VI – fine IV secolo a.c.)," *Ceramica attica santuari della Grecia, della Ionie e dell'Italia* içinde, der. Simona Fortunelli ve Concetta Masseria (Venosa: Osanna, 2009), 17.

30 Sparkes ve Talcott, *Black*, 109–12.

nın kulpları gövde ortasından başlayarak ağız hizasına kadar yükselir, hatta bazen ağız hizasını geçer. Klaros'ta en yoğun ele geçmiş siyah firnisli kap formlarından olan cup-skyphoslar, form özelliklerine göre "ince ağız kenarlı" ve "kalınlaştırılmış ağız kenarlı" alt tiplere aittirler ve MÖ beşinci/dördüncü yüzyıllara tarihlenirler.

Kyliks

Siyah firnisli içki kapları içinde en yaygın kullanılan formlardan biri olan kyliksin genel özellikleri, sığ ve geniş gövdeli, yüksek ayaklı ve yatay kulplu oluşudur.[31] MÖ altıncı yüzyılın ikinci çeyreğinde üretilmeye başlayan form, MÖ beşinci yüzyıl ortalarına doğru yerini ayaksız içki kaplarına bırakmıştır.[32] Klaros örnekleri "C tipi" kyliks grubuna aittir ve MÖ altıncı yüzyıl sonları ile beşinci yüzyıl ortalarına tarihlenmektedir.[33]

Stemless

Kyliksin ayaksız bir versiyonu olarak kabul edilebilecek stemless, sığ gövdeli, alçak kaideli ve iki kulplu bir içki kabıdır.[34] Ayaklı kylikslerin zayıfladığı MÖ beşinci yüzyıl ortalarına doğru yoğun şekilde üretilmeye başlayan form, MÖ erken dördüncü yüzyıldan sonra daha az talep görmeye başlar. Klaros'ta Artemis sektöründen gelen stemless örneklerinin tamamı "büyük stemless" olarak adlandırılan sınıfın alt tiplerine aittir ve MÖ beşinci yüzyılın ilk yarısından MÖ dördüncü yüzyıl ortalarına kadar olan döneme tarihlenmektedir.[35]

Bolsal

Klaros'ta ele geçen siyah firnisli bolsal örnekleri sade ve dik profilli ağız kenarından gövde altına doğru dik bir şekilde inen form, ağız kenarının hemen altından başlayan yatay kulplar, ağza doğru dik bir şekilde yükselen sığ gövde, özenle profillendirilmiş halka kaide ile bolsal formunun karakteristik özelliklerini göstermektedir.[36] Malzeme buluntu yerleri ve benzer örnekler göz önünde bulundurularak MÖ beşinci yüzyılın son çeyreği ile MÖ dördüncü yüzyılın ortaları arasına tarihlenmektedir.[37]

Kantharos

Popüler içki kaplarından biri olan kantharosun genel form özellikleri, yüksek kaidesi, geniş ağızlı derin gövdesi ve gövde altından çıkarak ağız hizasını aşan yüksek, dikey kulplarıdır.[38] Artemis sektöründen kantharos örnekleri "kalınlaştırılmış ağız kenarlı" tipe aittir. Kontekst ve benzer örneklere dayanılarak MÖ dördüncü yüzyılın ilk çeyreği ile son çeyreği arasına tarihlenmiştir.[39]

Cup-kantharos

Form özellikleri kantharoslarla benzerlik gösteren cup-kantharoslar, kulp biçimleriyle ayrılırlar. Gövdeden çıkan kulplar dikey olarak yükselir ve ağız hizasının biraz üstünde içe doğru kıv-

31 Sparkes ve Talcott, *Black*, 88.
32 Sparkes ve Talcott, *Black*, 88.
33 Yusuf Sezgin, "Apollon Klarios Kutsal Alanı Artemis Sektörü 2003–2004 Yılı Çalışmaları," *Arkeoloji Dergisi* 12 (2008): 197; Dewailly, "La ceramica," 17.
34 Sparkes ve Talcott, *Black*, 98.
35 Sezgin, "Apollon," 198; Dewailly, "La ceramica," 17–18; Günata, "First," 124.
36 Sparkes ve Talcott, *Black*, 107–108, fig. 6, lev. 24, 53, no. 532–61.
37 Sezgin, "Apollon," 198; Dewailly, "La ceramica," 18; Günata, "First," 124.
38 Günata, "First," 124–25.
39 Dewailly, "La ceramica," 20–21; Günata, "First," 125.

rılarak son bulur. MÖ dördüncü yüzyıl başlarında ortaya çıkan bu içki kapları Helenistik dönem içlerine kadar üretilmeye devam eder. Klaros'ta bulunan "kalınlaştırılmış" ve "sade ağız kenarlı alçak dudaklı" cup-kantharos tiplerine ait örnekler MÖ dördüncü yüzyıl başları ile MÖ dördüncü yüzyılın son çeyreği arasına tarihlenmiştir.[40]

Tek Kulplu Kâse

Oldukça popüler bir form olan tek kulplu kâseler, MÖ altıncı yüzyılın son çeyreğinde üretilmeye başlamışlardır.[41] Formun en yoğun kullanım gördüğü dönem MÖ dördüncü yüzyıldır. Alçak kâse şekilli bir gövde, ağız kenarının hemen altına yerleştirilmiş tek kulp ve alçak halka kaide, form özelliklerini oluşturmaktadır. İç yüzeye doğru hafif bir eğimle inen ve sert bir açıyla kabın iç yüzü ile birleşen ağız kenarı bu formun ayırt edici özelliğidir. Klaros örnekleri MÖ beşinci yüzyılın son çeyreğine aittir.

Dışa Çekik Ağızlı Kâse

Klaros'ta yoğun olarak ele geçen formlardan biridir. Hafifçe kalınlaştırılmış, dışa çekik ağız kenarından içbükey keskin bir kavisle gövdeye geçiş, sığ gövde ve alçak halka kaide formun temel özellikleridir.[42] Kulpsuz kâseler MÖ beşinci yüzyılın son çeyreğinde yaygın olarak üretilmeye başlamış ve popülerlik kazanmıştır. Büyük olasılıkla ilk üretildiklerinde içki kabı olarak değil, yemek için kullanılmış bu kulpsuz form, Helenistik dönem içlerine kadar kullanımda kalmıştır. Klaros örnekleri MÖ beşinci yüzyılın son çeyreği ile MÖ dördüncü yüzyılın son çeyreği arasına tarihlenmektedir.

İçe Çekik Ağızlı Kâse

Bir önceki formda olduğu gibi MÖ beşinci yüzyıl sonlarında ortaya çıkan içe çekik ağızlı kâseler MÖ dördüncü yüzyılda yoğun kullanım görür ve Helenistik dönem içlerine kadar üretilmeye devam eder.[43] İçe çekik ağız kenarından kesintisiz bir kavisle devam eden ve kaideye doğru daralan dışbükey profilli gövdeye sahip Klaros örnekleri, MÖ beşinci yüzyıl ortaları ile MÖ dördüncü yüzyılın son çeyreği arasına tarihlenmektedir.

Küçük Kâse ve Tuzluk

Küçük boyutlu kâseler ve tuzluklar tipolojik olarak ikiye ayrılsalar da işlevlerinin aynı olduğu düşünülmektedir. Daha çok mutfakla ilişkili olsalar da bu işlevlerinin yanında ölçü ya da boya kabı gibi kullanımları da mevcuttur.[44] Kutsal alanda tanrıçaya sunu ya da yemekle ilişkili işlevlere sahip olmalıdırlar. Tarihsel olarak MÖ beşinci yüzyıl ortaları ile MÖ dördüncü yüzyılın son çeyreği arasına aittir.[45]

Tabaklar

Siyah firnisli tabaklar Attika'da MÖ 480'lerden sonra görülmeye başlar ve Helenistik dönem içlerine kadar üretilmeye devam eder.[46] Artemis sektöründe ele geçen ve çalışma kapsamına

40 Dewailly, "La ceramica," 18; Günata, "First," 125.
41 Sparkes ve Talcott, *Black*, 124–27.
42 Sparkes ve Talcott, *Black*, 128–29.
43 Sparkes ve Talcott, *Black*, 135.
44 Gökhan Coşkun, "Daskyleion Siyah Firnisli Attika Seramikleri" (Yüksek lisans tezi, Ege Üniversitesi, 1999), 38.
45 Dewailly, "La ceramica," 19–20.
46 Sparkes ve Talcott, *Black*, 144.

alınan bir adet yüksek halka kaideli tabak örneği tondoda özenli baskı bezemesiyle dikkat çekmektedir. MÖ dördüncü yüzyıl başlarına tarihlenmektedir.

Balık tabaklarının en karakteristik özelliği tabağın orta kısmında içte yer alan çukur bölümdür.[47] Gövde, merkezdeki bu kısma doğru eğimli bir forma sahiptir. Ortadaki bu çukur kısım sosluk ya da tabak içine konan yiyeceklerin sıvılarının toplanması amaçlıdır. Siyah firnisli balık tabaklarının üretimi ve kullanımı çok yaygındır. MÖ beşinci yüzyıl sonlarında üretilmeye başlayan ve Helenistik dönem içlerine kadar devam eden bu formun Klaros örnekleri MÖ dördüncü yüzyıl içlerine tarihlenmektedir.

Lekythos

Mezar kabı olarak kullanımı yaygın olan bu formun yağ şişesi olarak kullanımı da mevcuttur.[48] Artemis'e adanmış eğimli omuzlara, şişman gövdeye, uzun boyun ve ekhinus profilli ağza sahip bodur lekythos örnekleri MÖ beşinci yüzyılın son çeyreğine tarihlenmektedir. Bu örneklerde ağız yağ akışını kontrol etmek için üstte içe doğru kıvrımlıdır.

Askos

Yağ, parfüm ya da bal gibi sıvılar için kullanıldığı düşünülen askoslar küçük boyutları, emzikli ağızları ve dökmede kolaylık sağlayan kulplarıyla sıvının küçük miktarlarda dökülmesi için elverişli bir forma sahiptir.[49] Artemis sektöründen ele geçen guttus tipi askoslar MÖ dördüncü yüzyıl ortalarına tarihlenmektedir.

Kandil

Attika tipi firnisli kandillerin en erken örnekleri MÖ yedinci yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlenmektedir.[50] MÖ altıncı yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar el yapımı ve çark yapımı kandiller birlikte kullanılmış, bu tarihten itibaren sadece çark yapımı kandiller üretilmiştir. Klaros'ta Artemis sektöründen ele geçmiş kandiller benzer örnekler ve kontekstleri göz önünde bulundurularak MÖ dördüncü yüzyılın ilk yarısına tarihlenmiştir.

Değerlendirme ve Sonuç

Klaros'ta kapların formunu belirlememize olanak sağlayan ağız ve kaide parçalarıyla birlikte siyah firnisli açık ve kapalı kaplara ait yüzlerce gövde parçası da ele geçmiştir.[51] Artemis ile ilişkili alanlarda ele geçen Attika üretimi ithal ve kaliteli malzemenin yanı sıra kil yapısı ve firnisindeki matlığa dayanarak Attika dışındaki merkezlerde üretildiği düşünülen kaplar da bulunmuştur. Ancak kutsal alanda siyah firnisli seramiğin ele geçtiği diğer sektörlerle kıyaslandığında Artemis sektöründe bulunan malzemenin çoğunluğunun Attika üretimi olması dikkati çekmektedir. Bu ithal malzeme arasında siyah firnisli Attika seramiğinin karakteristik özenli baskı bezemelerini taşıyan örnekler de bulunmaktadır.

---

47 Sparkes ve Talcott, *Black*, 147–48; Günata, "First," 126.

48 Sparkes ve Talcott, *Black*, 150.

49 Günata, "First," 126.

50 Form gelişimi ve tipler için, Richard Hubbard Howland, *Greek Lamps and Their Survivals*. The Athenian Agora 4 (Princeton: The American School of Classical Studies at Athens, 1958).

51 Fransız kazıları döneminde Artemis sektöründe gerçekleştirilen çalışmalar (1989–1997) sırasında bulunmuş siyah firnisli seramik örnekleri Martine Dewailly tarafından yayınlanmıştır (2009, 13–30). 2003–2004 yıllarında yine aynı alanda ele geçmiş siyah firnisli kap örneklerinin küçük bir kısmı Yusuf Sezgin tarafından yayınlanmıştır (2008, 191–203).

Söz konusu seramikler büyük oranda küçük parçalar halinde korunabilmişlerdir. Kutsal alanlarda ele geçen kapların çoğunun bu şekilde küçük parçalar halinde bulunmasının nedeninin sunuyu yapan kişi ya da rahip/rahibe tarafından tekrar kullanımı önlemek amacıyla kırılıyor olmalarıdır.[52] Kutsal alana bir kez giren obje artık tanrı/tanrıçaya ait olmakta ve kutsal alan dışına çıkarılması ve tekrar kullanılması yasaklanmaktadır. Klaros'ta da neredeyse tüm seramik örneklerinin küçük parçalar halinde ele geçmesinin sebeplerinden biri bu uygulama olabilir.[53]

Siyah firnisli Attika seramikleri tam bir set olarak değerlendirildiklerinde içki kapları, tabaklar, kâseler ve çeşitli kapalı kap formları bir arada görülmektedir.[54] Ancak Klaros'ta Artemis'e adanmış tapınak ve sunak alanlarından gelen malzeme form açısından değerlendirildiğinde cup-skyphos ve stemless başta olmak üzere içki kapları yoğunluktadır. Ayrıca içki ya da yemekle ilişkili işlevlere sahip dışa çekik ağızlı kâse formu da Artemis sektöründe yoğun olarak ele geçmiştir. 2001–2006 çalışmalarından ele geçen malzemede görülen bu durum aynı şekilde 1989–1997 kazılarında da mevcuttur.[55] Dewailly, tüm siyah firnisli kap formları içinde olpe ve olasılıkla oinokhoe formlarına ait sadece beş adet kapalı kap parçası tespit edildiğini belirtir.[56] Makale kapsamında ele alınan 2001–2006 malzemesi içinde kapalı kaplara ait ağız ya da kaide parçası bulunmamıştır. Gövde parçalarından yola çıkarak bir yorumda bulunmak ise zordur. Olasılıkla bir amphoriskosa ait palmet baskılı iki adet gövde parçası, siyah firnisli Attika üretimi kapalı kap formlarına dahil edebileceğimiz yegâne örnekler olarak belirlenebilmiştir. Bunlar dışında ağız ve kaide parçalarına dayanılarak varlığı belirlenen lekythos ve askosla birlikte amphoriskos da büyük olasılıkla tanrıçaya kokulu yağlar sunmak amacıyla kullanılmışlardı. İlginç olan, belirlenen kapalı kap formları arasında masa amphorası, oinokhoe ya da olpe gibi şarap sürahisi olarak kullanılması beklenen, siyah firnisli Attika seramik korpusunda sıklıkla rastlanan formların Artemis'e adanmış alanlarda bulunan malzeme arasında neredeyse hiç görülmemesidir. Bu durum, sadece Artemis'le ilişkili malzemede değil, kutsal alanın tümünde ele geçen siyah firnisli seramik grubunda dikkati çekmektedir. Ziyafetlerle ilişkilendirilen şarap sürahisi işlevindeki bu formların eksikliği, bu amaca hizmet eden farklı türde kapların varlığıyla mı açıklanmalıdır? Siyah firnisli formlar yerine dönemin farklı seramik grupları ya da metal kaplar bu amaçla kullanılmış olabilir mi? Bu sorulara cevap verebilmek için kutsal alanda bulunmuş diğer seramik türlerinin incelenmesi gerekmektedir.[57] Kutsal alanın farklı dönemlerde yaşanan savaşların sonucu olarak ve çeşitli dönemlerde korsanların gerçekleştirdiği yağmalara uğraması ve bunların sonucunda büyük tahribata yol açan yangınlar dolayısıyla metal objelere ulaşmamız ne yazık ki mümkün değildir. Ayrıca daha önce de belirtildiği gibi kutsal alanlarda ele geçen seramiklerin işlevlerini tespit etmek kolay değildir (sunu ya da ziyafetlerde kullanım gibi). Yeme ve içmeyle ilişkili pişmiş toprak kapların sadece bu amaçla tanrılar onuruna düzenlenen dini bayramların parçası olan ziyafetlerde kullanıldığını kesin olarak ileri sürmek doğru olmayacaktır. Özellikle çalışmada ele aldığımız siyah firnisli At-

52 John Nicolas Coldstream, *Geometric Greece 900–700 BC* (London: Routledge, 2003), 332.

53 Onur Zunal, Protogeometrik ve Geometrik dönem Klaros seramiklerinin aynı şekilde küçük parçalar halinde ele geçmiş olması konusunda aynı yorumu getirmektedir (Onur Zunal, "Klaros Protogeometrik ve Geometrik Dönem Seramikleri" (Doktora tezi, Ege Üniversitesi), 133).

54 Günata, "First," 126.

55 Dewailly, "La ceramica," 22.

56 Dewailly, "La ceramica," 21.

57 Klaros'ta detaylı şekilde çalışılmış bir diğer seramik grubunu oluşturan Protogeometrik ve Geometrik dönem seramiklerinde de açık kap formlarının kapalı kaplara oranla çok daha fazla sayıda olduğu görülmüştür (Zunal, "Klaros," 139–44). Ayrıca kutsal alanlara genel olarak bakıldığında açık kap formlarının kapalı kap formlarına oranının daha yüksek olduğu görülmektedir (Zunal, "Klaros," dn. 497).

tika üretimi seramiklerin kullanımda oldukları MÖ beşinci ve dördüncü yüzyılların en kaliteli ve pahalı seramik gruplarından biri olduğu göz önüne alındığında, bu kapların tanrıçaya ve tabii ki kutsal alanda tapım gören diğer tanrılara sunu olarak getirilmiş olabilecekleri de düşünülmelidir. Bu konuda değerlendirmeye alınabilecek bir diğer nokta, her ne kadar bu çalışmada ele alınmasa da olasılıkla çevredeki merkezlerde üretilmiş yerel siyah firnisli örneklerin de özellikle MÖ beşinci ve dördüncü yüzyıllarda giderek artan oranlarda kutsal alana getiriliyor olmasıdır. Dewailly yerel olarak üretilmiş örneklerin bayramlarda yeme-içme işlevlerinde kullanılırken Attika üretimi kaliteli ithal malzemenin tanrıçaya sunu olarak bırakılmış olabilecekleri görüşünü dile getirmektedir.[58] Her ne kadar bu önerinin geçerliliğini tespit etmek elimizdeki verilerle şu an için mümkün değilse de ithal objeleri sunmanın sosyal ve ekonomik prestij kaynağı olarak kabul edildiği düşünülürse Klaros'ta da ithal kapların tanrılara sunu olarak tercih edilmesi olası kabul edilebilir.

Yukarıda da belirtildiği gibi Klaros'ta Arkaik dönemden itibaren Artemis ve Apollon onuruna bayramlar düzenlenmekte ve bu bayramların önemli ritüellerinden biri olarak tanrılara hayvan kurbanı yapılmaktaydı. Bu bayramların ardından törene katılanların kesilen kurban etlerini tükettikleri ziyafetlerin varlığı söz konusuydu. Yılda bir kez kutlanan küçük Klaria ve dört yılda bir kutlanan büyük Klaria bayramları ve bunlara katılan yüzlerce kişi düşünüldüğünde, bu gerçekleşen ziyafetlerde kullanılmış ve sonrasında kırılarak kutsal alanda bırakılmış çok daha fazla seramik bulunması beklenmelidir.[59] Klaros'ta varlığı henüz tespit edilememiş olsa da Ephesos'ta Artemis Kutsal Alanı'nda örneği bulunan, sunu kapları ve ziyafetlerde kullanılan ve sonrasında kırılarak burada bırakılan kapların depolandığı özel bir toplama alanının varlığı beklenebilir.[60] İlerleyen dönemlerdeki kazılar bu konuyu aydınlığa kavuşturabilir.

Siyah firnisli seramiklerin ortaya çıktığı MÖ altıncı, özellikle de yaygın olarak kullanım gördüğü MÖ beşinci ve dördüncü yüzyıllar, Yunan dünyasında yaşanan önemli değişimlere sahne olmuştur.[61] Bu dönemler Atina ile Pers İmparatorluğu arasındaki savaşlar ve ilişkilerle şekillenmiştir. MÖ 558'de Pers kralı Kyros'un Lydia'ya karşı hareketi ve MÖ 546'da Sardis'i almasıyla başlayan olaylar Pers işgallerinin tüm Batı Anadolu'ya yayılmasıyla gelişmiştir.[62] Yaşanan Pers istilaları, ayaklanmalar, Pers-Yunan savaşları ve ardından gelen Peloponnesos Savaşları (Atina, Sparta ve müttefikleri arasında) siyasal, sosyal ve ekonomik karmaşaya neden olmuştur.[63] Ancak siyah firnisli kapların bu dönemde tüm Yunan dünyası ve ötesine dağılımı, seramik ticaretinin dönemin olaylarından ve düşmanlıklardan çok fazla etkilenmediğini düşündürmektedir. Pers İmparatorluğu sınırlarındaki bölgelerde, Doğu Akdeniz'de, Anadolu'da ve Yunanistan'da birçok merkezde tüm bu süre boyunca Attika ithali kaplar görülmeye devam etmiştir. Peki, çalışma konusunu oluşturan siyah firnisli Attika seramiklerinden yola çıkarak Klaros Apollon Kutsal Alanı'nın bağlı olduğu iki kentin bu dönemdeki siyasi duruşlarına ilişkin izleri görebiliyor muyuz? Söz konusu dönemde iki kente dair veriler incelendiğinde içeride yer alan Kolophon Arkhaia'nın Attika-Delos Deniz Birliği'nin vergi listelerinde yer almasına ve ödemelerini düzenli şekilde yapmasına karşın Pers yanlısı bir tutum izlediği bilinmektedir.[64] Kutsal alanın bağlı olduğu diğer kent No-

58 Dewailly, "La ceramica," 22.
59 Günata, "First," 126.
60 Zunal, "Klaros," 14, 136.
61 Robert M. Cook, *The Greeks till Alexander* (London: Thames and Hudson, 1961), 117–74; MÖ beşinci yüzyılda Atina ve Pers ilişkileri için, Miller, *Athens*.
62 Albert T. Olmstead, "Persia and the Greek Frontier Problem," *Classical Philology* 34, no. 4 (Ekim 1939): 306.
63 Dallık, "Klaros," 120.
64 Russell Meiggs, "The Crisis of Athenian Imperialism," *Harvard Studies in Classical Philology* 67 (1963): 6; Denis Rousset, "Eski Kolophon ve Deniz Üzerindeki Kolophon'un Klasik ve Hellenistik Dönem Tarihi ve Kurumları,"

tion ya da diğer ismiyle Deniz Kenarındaki Kolophon'un adı da yine Attika-Delos Deniz Birliği vergi listelerinde geçmekte ve içerideki Kolophon'dan ayrı olarak kendi adına vergi ödediği anlaşılmaktadır.[65] Thukydides, Notion'dan "*Kolophonlulara ait*" olarak bahseder.[66] Kolophon'daki Pers yanlısı halkın Perslerden yardım istemesi üzerine MÖ 430'da Perslerin Kolophon'u ele geçirdiği ve kentten uzaklaştırdıkları Atina yanlısı halkın da Notion'a yerleştiği belirtilmektedir.[67] İlginç bir şekilde kutsal alanın bağlı olduğu iki kentin birbirinden ayrıştığı anlaşılmaktadır. Bu siyasi anlaşmazlıklara karşın Klaros'ta yoğun olarak bulunan siyah firnisli Attika seramiklerinde MÖ beşinci ve dördüncü yüzyıllarda bir azalma olmadığı, tıpkı antik dünyanın diğer bölgelerindeki gibi bu seramik türünün yoğun şekilde kullanım gördüğü anlaşılmaktadır. Tabii ki Kolophon ve Notion'da yapılacak sistematik kazılar sonucunda Atina'nın siyah firnisli seramiğinin bu kentlerdeki varlığı ve yoğunluğu inceleme altına alınabilecek ve ilişkiler seramik ticareti açısından değerlendirilebilecektir. Ayrıca hem bu kentlerde siyah firnisli seramiğin yerel atölyelerde, yerel ya da Atina'dan göç etmiş ustalarca üretilip üretilmediği anlaşılabilecek hem de üretim varsa buralardaki kapların kil analizlerinin Klaros'tan ele geçmiş yerel üretim kaplarla karşılaştırması yapılarak kutsal alana getirilen daha ucuz yerel üretim kapların üretim merkezlerine dair bilgi edinilebilecektir.

Prof. Dr. Nuran Şahin'e Armağan Kitabı Epiphaneia içinde, der. Onur Zunal vd. (İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 2018), 315. Attika-Delos Deniz Birliği, MÖ 478/7 yılında uzun görüşmeler sonucunda Atina önderliğinde kurulan siyasal bir birlikti. Birliğin amacı, Perslere karşı mücadele ederek adalar ve Batı Anadolu'daki Yunan kent-devletlerini korumak ve bağımsızlıklarını kazanmalarına yardımcı olmaktı. Birliğe üye olan kent-devletleri düzenli olarak vergi ödemek zorundaydı (Attika-Delos Deniz Birliği'nin kurulma evresi ve yapısal özellikleri için, Hülya Boyana, "Vergi Listelerine Göre Attika-Delos Deniz Birliği ve İonia ile İlişkileri," *Tarih İncelemeleri Dergisi* 21, no. 1 (2006): 19–48).

65 Rousset, "Eski," 315.

66 Thukydides, *Peloponnesos Savaşları* III.XXXIII.

67 Miller, *Athens*, 25. İki kent arasındaki değişken ilişkiler için, Rousset, "Eski," 315–28.

Katalog

1. KL2001 ART 3A

K.Ç.: 6,4 cm, K.Y.: 3,2 cm, H.R.: 7,5 YR 6/6

Skyphos kaide-gövde altı parçası. Alçak halka kaide. Yukarıya doğru genişleyen düz gövde profili. Kaide altında merkezi noktalı firnis bant bezeme.

Sparkes ve Talcott, *Black*, lev. 16, no. 344; Robinson, *Excavations*, lev. 199, no. 564; Cedric Boulter, "Pottery of the Mid-Fifth Century from a Well in the Athenian Agora," *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 22, no. 2 (Nisan-Haziran, 1953): fig. 2, no. 28

Tarih: MÖ beşinci yüzyıl ikinci yarısı

2. KL2002 ART J14/B

A.Ç.: 21 cm, K.Y.: 4,5 cm, H.R.: 7,5 YR 6/6

C tipi içbükey dudaklı kyliks ağız-gövde parçası. Dışa çekik ağız kenarı, içbükey dudaktan gövdeye sert geçiş. Hafif dışbükey gövde profili.

Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 4.401, lev. 19.402–406; Gökhan Coşkun, "Daskyleion'da Bulunan M.Ö. 5. Yüzyıl Siyah Firnisli Attika Seramikleri," *OLBA* 10 (2004): fig. 3, no. 22

Tarih: MÖ altıncı yüzyıl son çeyreği

3. KL2001 ART 3A

K.Ç.: 6,2 cm, K.Y.: 2,3 cm, H.R.: 7,5 YR 6/4

Kısa ayaklı kyliks kaidesi. Dışbükey profilli kaide. Kaidenin dışbükey yan yüzü ve oturma düzlemi rezerve.

Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 401, lev. 19.402–406; Eugene Vanderpool, "The Rectangular Rock-Cut Shaft," *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 15, no. 4 (1946): lev. 63, no. 227; Coşkun, "Daskyleion," fig. 3, no. 25

Tarih: MÖ altıncı yüzyıl son çeyreği

4. KL2003 ART IJ14

A.Ç.: 16 cm, K.Y.: 3,5 cm, H.R.: 5 YR 7/6

Kalınlaştırılmış ağız kenarlı stemless ağız-gövde parçası. Dış yüzde hafif içbükey profilli dudaktan gövdeye keskin geçiş. İç yüzde dudaktan gövdeye keskin bir geçiş ve içbükey profil.

Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 5, no. 471; Boulter, "Pottery," fig. 2, no. 199; John Boardman, "Old Smyrna; The Attic Pottery," *The Annual of the British School at Athens* 53/54 (1958/1959): fig. 11, no. 185; Coşkun, "Daskyleion," fig. 4, no 37–39.

Tarih: MÖ beşinci yüzyıl ilk yarısı

Yayın: Dallık, "Klaros," no. 7

5. KL2003, ART IJ14

A.Ç.: 20 cm, K.Y.: 3,1 cm, H.R.: 7,5 YR 6/4

Narin sınıfa ait stemless ağız-gövde parçası. Dışbükey profilli dış yüzde dudaktan gövdeye kesintisiz geçiş. İç yüzde dudaktan gövdeye geçişte çentik.

Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 5, no. 487; Coşkun, "Daskyleion," fig. 4, no. 40

Tarih: MÖ beşinci yüzyıl ikinci yarısı
Yayın: Dallık, "Klaros," no. 17

6. KL2004, ART I17
K.Ç.: 9,6 cm, K.Y.: 2,6 cm, H.R.: 5 YR 7/4 – 7,5 YR 6/2
Narin sınıfa ait stemless kaide-gövde parçası. Dışbükey profilli kaide içi, çift toruslu olarak profillendirilmiş kaide dış yüzü. Gövde altında ince yivler. Gövde içinde, dudak-gövde geçişinde yer alan çentik. Tondoda, iki sıra yiv içinde kazıma ile yapılmış dil motifleri. Kaide altı, rezerve bir bant dışında tümüyle firnisli.
Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 5, no. 487; kazıma çizgi bezeme için, Lucy Talcott, "Attic Black Glazed Stamped Ware and Other Pottery from a Fifth Century Well," H*esperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 4, no. 3 (1935): fig. 6, no. 98, 107; Coşkun, "Daskyleion," fig. 4, no. 41
Tarih: MÖ beşinci yüzyıl ikinci yarısı
Yayın: Dallık, "Klaros," no. 16; Günata, "First," no. 4

7. KL2002, ART J14-B
A.Ç.: 9,6 cm, K.Y.: 3,5 cm, H.R.: 5 YR 7/3
Bolsal ağız-gövde parçası. Dik profilli ağız kenarından kesintisiz devam eden, kaideye doğru dışbükey profil kazanan gövde.
Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 6, no. 554; Coşkun, "Daskyleion," fig. 5, no. 47
Tarih: MÖ beşinci yüzyıl son çeyreği
Yayın: Dallık, "Klaros," no. 23

8. KL2003, ART IJ14
A.Ç.: 13 cm, K.Y.: 1,8 cm, H.R.: 5 YR 7/4
Bolsal ağız-kulp parçası. Dik profilli ağız kenarının hemen altından başlayan yatay kulplar. Firniste yer yer kırmızılaşma görülüyor.
Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 6, no. 541; Peter E. Corbett, "Attic Pottery of the Later Fifth Century from the Athenian Agora," *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 18, no. 4 (1949): fig. 1, no. 157; Boardman, "Old," fig. 13, no. 193; Coşkun, "Daskyleion," fig. 5, no. 45
Tarih: MÖ beşinci yüzyıl son çeyreği
Yayın: Dallık, "Klaros," no. 28

9. KL2006, ART IH12
A.Ç.: 15,6 cm, K.Y.: 4 cm, H.R.: 7,5 YR 7/4
Kalınlaştırılmış ağız kenarlı cup-skyphos ağız ve gövde parçası. Dışa çekik ağız kenarı, içbükey dudaktan gövdeye geçişte keskin bir dönüş. İç yüzde dudaktan gövdeye geçişte keskin açılı bir yiv.
Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 6, no. 617; Corbett, "Attic," lev. 86, no. 33; Coşkun, "Daskyleion," fig. 2, no. 21
Tarih: MÖ beşinci yüzyıl sonu
Yayın: Dallık, "Klaros," no. 33; Günata, "First," no. 6

10. KL2003, ART I13

K.Ç.: 6,1 cm, K.Y.: 3 cm, H.R.: 7,5 YR 6/6 – 10 YR 5/1

Cup-skyphos kaide-gövde parçası. Halka kaide üzerinde dış yüzde plastik bir yiv. Gövde altında plastik bant. Firniste yer yer dökülmeler ve matlaşma var. Yanık izleri mevcut.

Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 6, no. 621; J. M. Cook, "Old Smyrna: Fourth-Century Black Glaze," *The Annual of the British School at Athens* 60 (1965): fig.1, no. 1; Coşkun, "Daskyleion," fig. 2, no. 20

Tarih: MÖ erken dördüncü yüzyıl

Yayın: Dallık, "Klaros," no. 48

11. KL2006, ART IH12

A.Ç.: 17,1 cm, K.Y.: 10,3 cm, H.R.: 7,5 YR 7/4

Kalınlaştırılmış ağız kenarlı kantharos. Ağız-gövde ve kulp parçaları. Kaide korunmamış. İçi boş bırakılmış kanallı profile sahip sarkık dudaktan gövdeye geçiş içbükey kavisle. Gövdenin üst kısmından dışbükey profilli alt kısmına keskin bir dönüşle geçiliyor. Gövde altında bir yiv. Kulplar gövdenin alt kısmının başladığı noktadan başlıyor. İç yüzde, tondoda rulet bezeme. Dudak üstünde kazıma ".ION KLEPI." yazısı. Firniste yer yer kahverengiye dönüş.

Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 7, no. 661; Francine Blonde, "Un Remblai Thasien du IV siecle avant notre ère," *Bulletin de Correspondance Hellénique* 109, no. 1 (1985), fig. 16, no. 123; Peter E. Corbett, "Palmette Stamps from an Attic Black Glaze Workshop," *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 24, no. 3 (Haziran-Eylül 1955): fig. 3, no. 28

Tarih: MÖ dördüncü yüzyıl ortaları

Yayın: Dallık, "Klaros," no. 69; Günata, "First," no. 10; Günata, "The Cult," no. 256

12. KL2003, ART I13

A.Ç.: 7,4 cm, K.Y.: 1,6 cm, H.R.: 5 YR 7/4

Kalın ağız kenarlı, mahmuzlu kulplu kantharos ağız-kulp parçası. Dışa sarkık kalınlaştırılmış ağız kenarı. Ağız kenarından yatay olarak çıkan kulp düz bir şekilde uzayarak keskin bir kavisle aşağıya döner. Bu dönüşle mahmuz biçimli bir çıkıntı oluşur. İçbükey profilli üst gövdeden sonra sert bir dönüşle genişleyerek devam eden dışbükey profilli alt gövde olmalı.

Sparkes ve Talcott, *Black*, fig.7, no. 700; Coşkun, "Daskyleion 4," fig. 1, no. 5

Tarih: MÖ dördüncü yüzyıl ortaları

Yayın: Dallık, "Klaros," no. 66; Günata, "First," no. 9

13. KL2003, ART I13

A.Ç.: 11,8 cm, K.Y.: 1,6 cm, H.R.: 5 YR 6/4

Kalınlaştırılmış ağız kenarlı cup-kantharos ağız-gövde parçası. Yuvarlatılmış dışa çekik ağız kenarının altında plastik bir bant. Keskin bir içbükey dönüşle dudak gövdeye bağlanıyor.

Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 7, no. 667; Gökhan Coşkun, "Daskyleion'da M.Ö. 4. Yüzyıl Siyah Firnisli Attika Seramikleri," *OLBA* 13 (2006): fig. 1, no. 13

Tarih: MÖ dördüncü yüzyıl ilk yarısı

Yayın: Dallık, "Klaros," no. 59

14. KL2001, ART 3A-1

A.Ç.: 12 cm, K.Y.: 2,4 cm, H.R.: 2,5 YR 7/6

Tek kulplu kâse ağız-gövde parçası. Ağız kenarının üst kısmı düz, içe doğru hafif eğim. Dışbükey profilli gövde.

Sparkes ve Talcott, *Black*, lev. 31, no. 753; Boulter, "Pottery," fig. 3, no. 63; Coşkun, "Daskyleion," fig. 5, no. 53

Tarih: MÖ beşinci yüzyıl sonu

Yayın: Dallık, "Klaros," no. 73

15. KL2002, ART J14-B

A.Ç.: 9,4 cm, K.Y.: 2,1 cm, H.R.: 5 YR 7/4

Tek kulplu kâse ağız-gövde parçası. Ağız kenarı üst kısımda düz profilli ve içe doğru hafif meyilli. Dış yüzde ağız kenarından gövdeye geçişte hafif içbükey profil.

Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 8, no. 754; Boulter, "Pottery," fig. 3, no. 61; Coşkun, "Daskyleion," fig. 5, no. 54

Tarih: MÖ beşinci yüzyıl sonu

Yayın: Dallık, "Klaros," no. 74

16. KL2003, ART I13

A.Ç.: 11 cm, K.Y.: 2,4 cm, H.R.: 7,5 YR 7/4

Dışa çekik ağızlı kâse ağız-gövde parçası. Dışa çekik ağız kenarından gövdeye sert bir dönüşle geçiş. Gövde dışbükey profilli.

Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 8, no. 802; Cook, "Old Smyrna," fig. 5; Coşkun, "Daskyleion 4," fig. 3, no. 29

Tarih: MÖ dördüncü yüzyıl ilk yarısı

Yayın: Dallık, "Klaros," no. 83

17. KL2003 ART I13

A.Ç.: 16 cm, K.Y.: 2,5 cm, H.R.: 7,5 YR 7/4

Dışa çekik ağızlı kâse ağız-gövde parçası. Dışa çekik ağız kenarından gövdeye sert bir dönüşle geçiş. Gövde dışbükey profilli.

Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 8, no. 806; Coşkun, "Daskyleion 4," fig. 3, no. 29

Tarih: MÖ dördüncü yüzyıl ortaları

Yayın: Dallık, "Klaros," no. 90

18. KL2002 ART I13/AC

A.Ç.: 9 cm, K.Y.: 2,4 cm, H.R.: 5 YR 7/4

İçe çekik ağızlı kâse ağız-gövde parçası. İçe çekik ağız kenarından dışbükey profille genişleyen ve kaideye doğru düz bir şekilde daralarak inen gövde.

Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 8, no. 827–28; Coşkun, "Daskyleion 4," fig. 3, no. 31

Tarih: MÖ dördüncü yüzyıl ilk yarısı

Yayın: Dallık, "Klaros," no. 98

19. KL2002 ART I13/AC
A.Ç.: 12,4 cm, K.Y.: 1,4 cm, H.R.: 7,5 YR 7/4
İçe çekik ağızlı kâse ağız-gövde parçası. İçe çekik ağız kenarından genişleyerek devam eden dışbükey profilli gövde.
Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 8, no. 832
Tarih: MÖ dördüncü yüzyıl ortaları
Yayın: Dallık, "Klaros," no. 106

20. KL2003 ART I13
A.Ç.: 9 cm, K.Ç.: 6,6 cm, Y.: 2,8 cm
İçe çekik ağızlı küçük kâse. Yuvarlatılmış ağız kenarı, dışbükey profilli gövde, alçak halka kaide, gövde üzerinde yivler.
Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 9, no. 870
Tarih: MÖ beşinci yüzyıl sonu
Yayın: Dallık, "Klaros," no. 107; Günata, "First," no. 17

21. KL2002 ART I13/AC
K.Ç.: 6,2 cm, K.Y.: 1,5 cm, H.R.: 5 YR 7/6
İçe çekik ağızlı küçük kâse kaide parçası. Geniş oturma düzleminde bir yiv. Kaide altında merkezde konik çıkıntı. Tondoda dört adet palmet motifi.
Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 9, no. 887; Blonde, "Un," fig. 8, no. 57; Corbett, "Attic," fig. 5, no. 155
Tarih: MÖ dördüncü yüzyıl ortaları
Yayın: Dallık, "Klaros," no. 111; Günata, "First," no. 18

22. KL2004 ART I17
A.Ç.: 6,4 cm, K.Y.: 1,7 cm, H.R: 5 YR 7/3
Ekhinus profilli tuzluk ağız-gövde parçası. Ağız kenarı hafif içe çekik, iç yüze doğru eğimli. Dışbükey profilli gövde.
Sparkes ve Talcott, *Black*, fig.9, no. 914
Tarih: MÖ beşinci yüzyıl sonu
Yayın: Dallık, "Klaros," no. 114

23. KL2002 ART I13/AC
K.Ç.: 8,2 cm, K.Y.: 2,8 cm, H.R.: 5 YR 7/4
Tabak kaide-gövde parçası. Yüksek halka kaide. Tondoda, iki sıra çember üzerinde yumurta dizisi ve çevresinde bağlantılı palmetler. Kaide altı rezerve bir bant dışında tümüyle firnisli.
Blonde, "Un," fig.7, no. 53
Tarih: MÖ erken dördüncü yüzyıl
Yayın: Dallık, "Klaros," no. 116; Günata, "First," no. 20

24. KL2003 ART I13
K.Ç.: 11 cm, K.Y.: 3,5 cm, H.R.: 7,5 YR 7/6
Balık tabağı kaide-gövde parçası. Alçak halka kaide, düz profilli gövde. İçte ortada sosluk

amacıyla kullanılan küçük çukur kısmına geçişte yiv. Kaide altında üç firnis bant.

Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 10, no. 1071

Tarih: MÖ dördüncü yüzyıl ortaları

Yayın: Dallık, "Klaros," no. 121

25. KL2003 ART IJ14

A.Ç.: 6,2 cm, K.Y.: 3,7 cm, H.R.: 7,5 YR 7/4

Bodur lekythos ağız parçası. Ağız kenarında çok hafif dışa çekiklik, üst kısmı düz profilli, iç yüzde içbükey profil.

Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 11, no. 1123; Coşkun, "Daskyleion," fig. 8, no. 93

Tarih: MÖ beşinci yüzyıl son çeyreği

Yayın: Dallık, "Klaros," no. 123

26. KL2001 ART 3A1

A.Ç.: 4,7 cm, K.Y.: 3,4 cm, H.R.: 5YR 8/3

Bodur lekythos ağız parçası. Ağız kenarı dışa çekik, üst kısımda düz profilli. İç yüzde içbükey profilli ağız.

Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 11, no. 1123; Coşkun, "Daskyleion," fig. 8, no. 93

Tarih: MÖ beşinci yüzyıl son çeyreği

Yayın: Dallık, "Klaros," no. 124; Günata, "First," no. 24

27. KL2006 ART IH12

A.Ç.: 3,8 cm, K.Y.: 4,6 cm, H.R.: 5 YR 6/4

Guttus tipi askosa ait ağız-boyun-omuz parçası. Dışa doğru genişleyen ağız kenarı, hafif sarkık dudak, birden daralan ve omuza doğru genişleyen boyun.

Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 11, no. 1194

Tarih: MÖ dördüncü yüzyıl ortaları

Yayın: Dallık, "Klaros," no. 125; Günata, "First," no. 25

28. KL2002 ART I13/AC

Diskus Çapı: 5,2 cm, K.Y.: 2,2 cm, H.R.: 5 YR 6/3

Kandil ağız-gövde parçası. Tip 25A. Diskusta yiv. Dışbükey gövde profili.

Howland, *Greek*, lev. 9, no. 261; no. 269, Donald M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum I: Greek, Hellenistic and Early Roman Pottery Lamps* (London:

British Museum Publications Ltd (*for* the Trustees), 1975), lev. 17, no. Q79

Tarih: MÖ dördüncü yüzyılın ilk yarısı

Yayın: Dallık, "Klaros," no. 127; Günata, "First," no. 26

29. KL2006 ART IH12

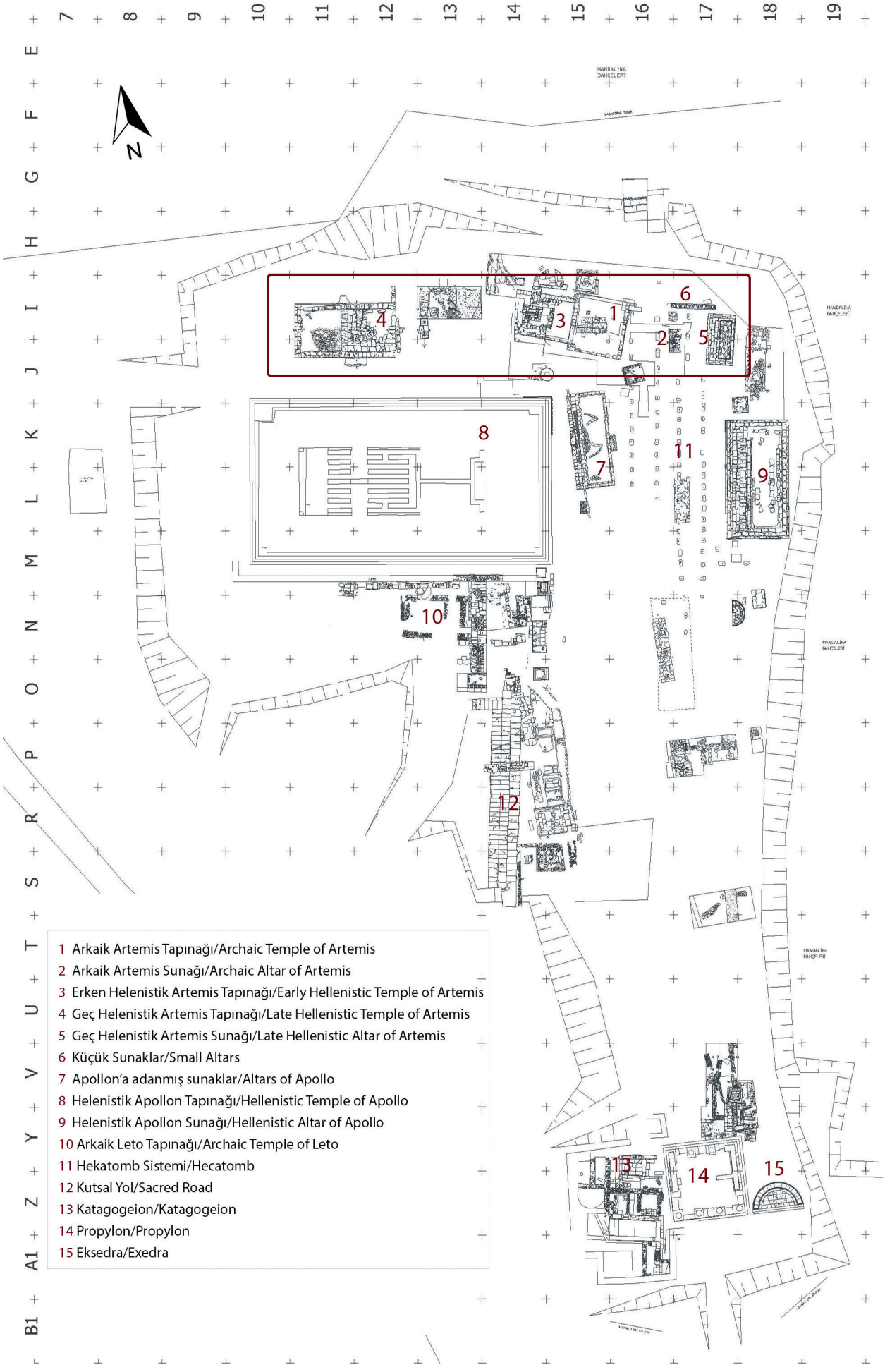
Diskus Çapı: 6 cm, K.Y.: 0,7 cm, H.R.: 7,5 YR 7/4

Kandil ağız parçası. İçe doğru eğimli diskus.

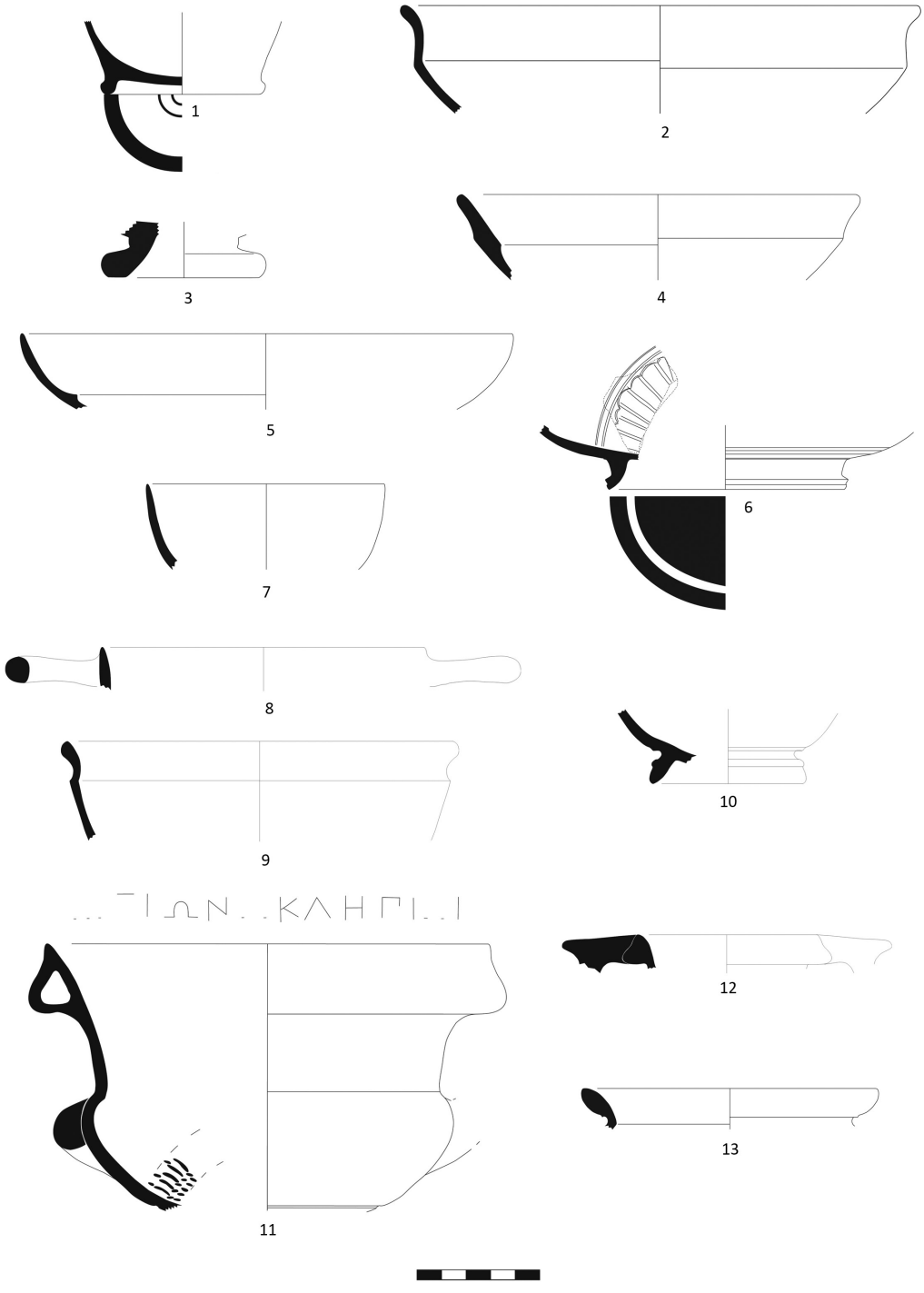
Howland, *Greek*, lev. 8, no. 228; Bailey, *A Catalogue*, lev. 15, no. Q68

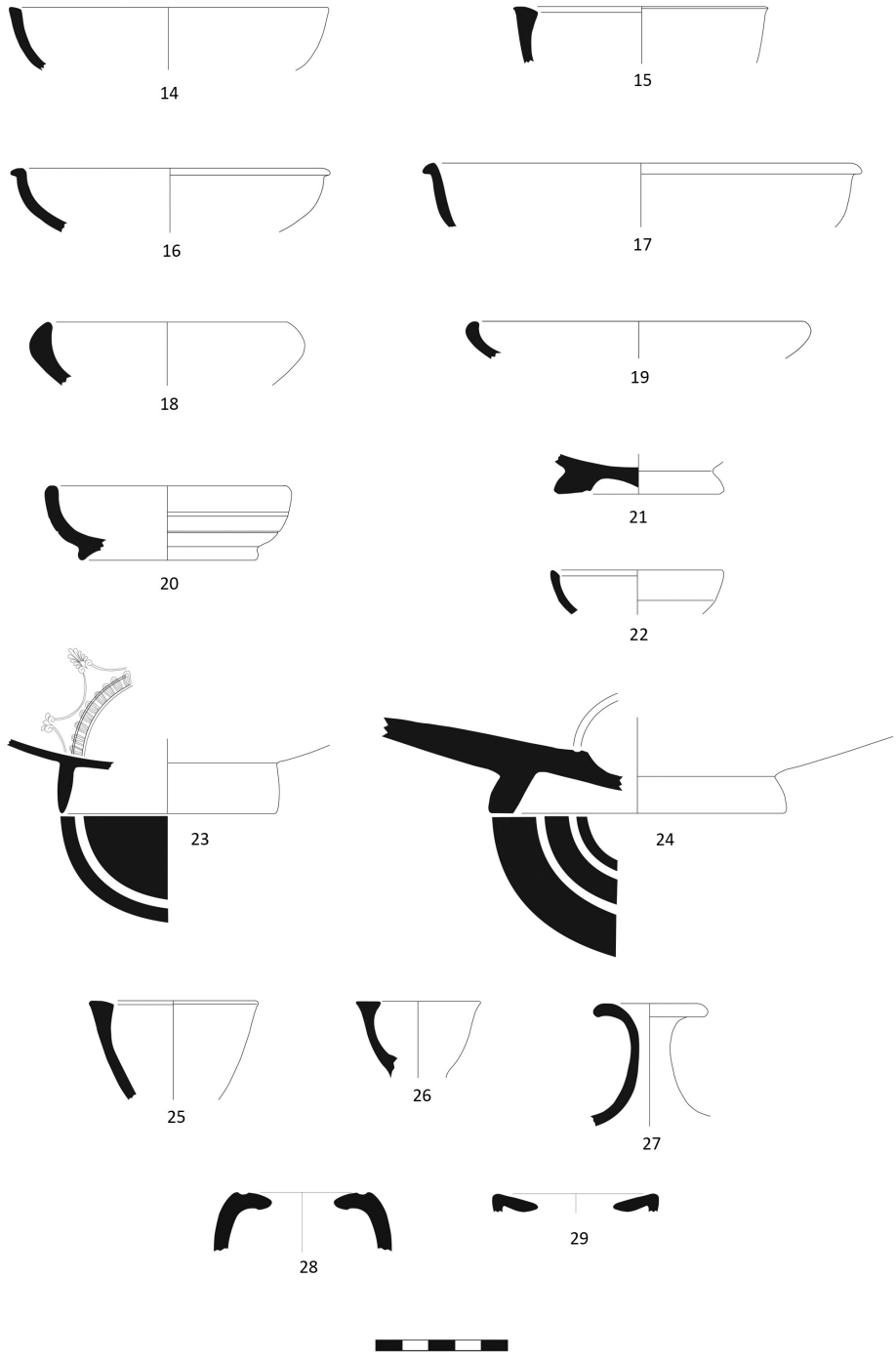
Tarih: MÖ dördüncü yüzyılın ilk yarısı

Yayın: Dallık, "Klaros," no. 130

1 Arkaik Artemis Tapınağı/Archaic Temple of Artemis
2 Arkaik Artemis Sunağı/Archaic Altar of Artemis
3 Erken Helenistik Artemis Tapınağı/Early Hellenistic Temple of Artemis
4 Geç Helenistik Artemis Tapınağı/Late Hellenistic Temple of Artemis
5 Geç Helenistik Artemis Sunağı/Late Hellenistic Altar of Artemis
6 Küçük Sunaklar/Small Altars
7 Apollon'a adanmış sunaklar/Altars of Apollo
8 Helenistik Apollon Tapınağı/Hellenistic Temple of Apollo
9 Helenistik Apollon Sunağı/Hellenistic Altar of Apollo
10 Arkaik Leto Tapınağı/Archaic Temple of Leto
11 Hekatomb Sistemi/Hecatomb
12 Kutsal Yol/Sacred Road
13 Katagogeion/Katagogeion
14 Propylon/Propylon
15 Eksedra/Exedra

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
12
13
11

14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29

Bibliography - Kaynakça

Ancient Sources - Antik Kaynaklar

Thukydides. *Peloponnesos Savaşları*. Translated by Furkan Akderin. Istanbul: Belge Yayınları, 2010.

Modern Sources - Modern Kaynaklar

Akar Tanrıver, Duygu Sevil. "Apollon Klarios Kültü, Kehanet Pratikleri ve Adaklar." PhD diss., Ege University, 2009.

———. "Klaros'ta Theoksenia." In *Metropolis İonia II. Yolların Kesiştiği Yer: Recep Meriç için Yazılar*, edited by Serdar Aybek and Ali Kazım Öz, 19–23. Istanbul: Homer Kitabevi, 2010.

Bailey, Donald M. *A Catalogue of the Lamps in the British Museum I: Greek, Hellenistic and Early Roman Pottery Lamps*. London: British Museum Publications Ltd., 1975.

Beazley, John D. "Panathenaica." *American Journal of Archaeology* 47, no. 4 (1943): 441–65.

Blondé, Francine. "Un Remblai Thasien du IV siècle avant notre ère." *Bulletin de Correspondance Hellénique* 109, no. 1 (1985): 281–344.

Boardman, John. "Old Smyrna: The Attic Pottery." *The Annual of the British School at Athens* 53/54 (1958/1959): 152–81.

Bookidis, Nancy, Julie Hansen, Lynn Snyder, and Paul Goldberg. "Dining in the Sanctuary of Demeter and Kore at Corinth." *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 68, no. 1 (January–March 1999): 1–54.

Boulter, Cedric. "Pottery of the Mid-Fifth Century from a Well in the Athenian Agora." *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 22, no. 2 (April–June 1953): 59–115.

Boyana, Hülya. "Vergi Listelerine Göre Attika-Delos Deniz Birliği ve İonia ile İlişkileri." *Tarih İncelemeleri Dergisi* 21, no. 1 (2006): 19–48.

Brann, Eva T. H. *Late Geometric and Protoattic Pottery: Mid 8th to Late 7th Century B.C.* The Athenian Agora 8. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens, 1962.

Coldstream, John Nicolas. *Geometric Greece 900–700 BC*. London: Routledge, 2003.

Cook, Robert M. *The Greeks till Alexander*. London: Thames and Hudson, 1961.

Cook, John M. "Old Smyrna: Fourth-Century Black Glaze." *The Annual of the British School at Athens* 60 (1965): 143–53.

Corbett, Peter E. "Attic Pottery of the Later Fifth Century from the Athenian Agora." *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 18, no. 4 (1949): 298–351.

———. "Palmette Stamps from an Attic Black Glaze Workshop." *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 24, no. 3 (June–September 1955): 172–86.

Coşkun, Gökhan. "Daskyleion Siyah Firnisli Attika Seramikleri." Master's thesis, Ege University, 1999.

———. "Daskyleion'da Bulunan M.Ö. 5. Yüzyıl Siyah Firnisli Attika Seramikleri." *OLBA* 10 (2004): 89–135.

———. "Daskyleion'da M.Ö. 4. Yüzyıl Siyah Firnisli Attika Seramikleri." *OLBA* 13 (2006): 83–114.

Dallık, Gülşah. "Klaros MÖ 4. Yüzyıl Siyah Firnisli Attika Seramikleri." Master's thesis, Ege University, 2009.

Dewailly, Martine, Marianne Pécasse, and Stéphane Verger. "Les sculptures archaïques de Claros." *Monuments et mémoires de la Fondation Eugène Piot* 83 (2004): 5–59.

Dewailly, Martine. "La ceramica attica per Artemide nel santuario di Apollo a Claros (metà VI – fine IV secolo a.c.)." In *Ceramica attica santuari della Grecia, della Ionie e dell'Italia*, edited by Simona Fortunelli and Concetta Masseria, 13–30. Venosa: Osanna, 2009.

Ekroth, Gunnel. "Sacred Meals in Ancient Greece? Dining in Domestic Settings as Compared to Sanctuaries." In *The Eucharist – Its Origins and Contexts: Sacred Meal, Communal Meal, Table Fellowship in Late Antiquity, Early Judaism, and Early Christianity*, edited by David Hellholm and Dieter Sänger, 1389–411. Tübingen: Mohr Siebeck, 2017.

Étienne, Roland, and Pierre Varène. *Sanctuaire de Claros: L'Architecture; Les propylées et les monuments de la voie sacrée; Fouilles de Louis et Jeanne Robert et Roland Martin, 1950–1961*. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations, 2004.

Étienne, Roland, and Francis Prost. "Claros, des modèles delphique au pays les létoïdes." *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi* 12 (2008): 75–88.

Genière, Juliette de La. "Claros: Bilan provisoire de dix campagnes de fouilles." *Revue des Études Anciennes* 100, no. 1–2 (1998): 235–68.

Gezgin, İsmail. *Arkaik ve Klasik Dönemde Batı Anadolu*. Ankara: Detay Yayıncılık, 2006.

Günata, Gülşah. "First Observations on the Black Glazed Pottery at Claros." In *Le Sanctuaire de Claros et son Oracle*, edited by Jean-Charles Moretti and Liliane Rabatel, 123–32. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée, 2014.

———. "The Cult of Artemis at Klaros in Relation with the Worship of the Goddess in Western Anatolia and Greece." PhD diss., Koç University, 2017.

———. "Development of the Oracular Sanctuary of Apollo at Klaros in Relation to Theories of Greek Extra-Urban Sanctuaries." In *Prof. Dr. Nuran Şahin'e Armağan Kitabı Epiphaneia,* edited by Onur Zunal, Yasemin Polat, Hüseyin Cevizoğlu, Gül Gürtekin Demir, Gürcan Polat, Gülşah Günata, Elçin Doğan Gürbüzer, and Cennet Pişkin Ayvazoğlu, 201–10. Izmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 2018.

Gürsoy, Emir. "Bayraklı'nın 4. yüzyıl Siyah Firnisli Seramiği." Master's thesis, Ege University, 1987.

Hasdağlı, İlkan. "Bir Deneme Parçası Işığında Doğu Thrakia'da Attika Taklidi Siyah Firnisli Seramik Üretimi." *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 7, no. 13 (January 2017): 42–66.

Howland, Richard Hubbard. *Greek Lamps and Their Survivals.* The Athenian Agora 4. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens, 1958.

Meiggs, Russell. "The Crisis of Athenian Imperialism." *Harvard Studies in Classical Philology* 67 (1963): 1–36.

Miller, Margaret C. *Athens and Persia in the Fifth Century BC: A Study in Cultural Receptivity.* Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Müller, Christel and Francis Prost. "Un décret du koinon des Ioniens trouvé à Claros." *Chiron. Mitteilungen der Kommission für alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts* 43 (2013): 93–126.

Olmstead, Albert T. "Persia and the Greek Frontier Problem." *Classical Philology* 34, no. 4 (October 1939): 305–22.

Robert, Louis. "Fouilles de Claros 1959." *Türk Arkeoloji Dergisi* 10, no. 1 (1960): 58–59.

Robinson, David M. *Excavations at Olynthus, Part 13: Vases Found in 1934 and 1938.* The Johns Hopkins University Studies in Archaeology 38. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1950.

Rousset, Denis. "Eski Kolophon ve Deniz Üzerindeki Kolophon'un Klasik ve Hellenistik Dönem Tarihi ve Kurumları." In *Prof. Dr. Nuran Şahin'e Armağan Kitabı Epiphaneia*, edited by Onur Zunal, Yasemin Polat, Hüseyin Cevizoğlu, Gül Gürtekin Demir, Gürcan Polat, Gülşah Günata, Elçin Doğan Gürbüzer, and Cennet Pişkin Ayvazoğlu, 315–29. Izmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 2018.

Sezgin, Yusuf. "Apollon Klarios Kutsal Alanı Artemis Sektörü 2003–2004 Yılı Çalışmaları." *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi* 12 (2008): 191–203.

Simon, Christopher George. "The Archaic Votive Offerings and Cults of Ionia." PhD Diss., University of California, Berkeley, 1986.

Sparkes, Brian, and Lucy Talcott. *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C.* The Athenian Agora 12. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens, 1970.

Şahin, Nuran. *Klaros. Apollon Klarios Bilicilik Merkezi*. Istanbul: Ege Yayınları, 1998.

———. "Apollon Klarios Bilicilik Merkezi." In *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları*, edited by Altan Çilingiroğlu, Zeynep Mercangöz, and Gürcan Polat, 247–72. Izmir: Arkadaş Matbaacılık, 2012.

Talcott, Lucy. "Attic Black Glazed Stamped Ware and Other Pottery from a Fifth Century Well." *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 4, no. 3 (1935): 476–523.

Vanderpool, Eugene. "The Rectangular Rock-Cut Shaft." *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 15, no. 4 (1946): 265–336.

Vries, Keith de. "Attic Pottery in the Achaemenid Empire." *American Journal of Archaeology* 81, no. 4 (1977): 544–48.

Zunal, Onur. "Klaros Protogeometrik ve Geometrik Dönem Seramikleri." PhD Diss., Ege University, 2014.

An Overview of the Late Neolithic Period of Southeastern Anatolia

Halil Tekin[1]

Article submitted: 13 April 2021
Article accepted: 6 May 2021
https://doi.org/10.54930/TARE.2021.2

Abstract

The Early Neolithic period of southeastern Anatolia, a mountainous and hilly region of Upper Mesopotamia, had monumental limestone architecture. Because of a number of salvage operations conducted before the construction of dams on the Euphrates, the Tigris, and their tributaries, comprehensive information on the early habitation sites of the region is now being documented. Previously, almost all information on the Late Neolithic period of Upper Mesopotamia came from the Iraqi and Syrian territories, but in the last thirty years, much more information on this period of southeastern Anatolia has been collected. The Late Neolithic period in Mesopotamia covers the time span of circa 7000–5200 BCE. Animal husbandry was an important source of livelihood in this period, and true agrarian village settlements existed. In parallel with the considerable increase in milk and milk production, as well as with the widespread consumption of food cooked in liquids, making pottery from clay became a common production technique in the Late Neolithic. Formerly produced in small quantities to meet basic needs, pottery became an important craft by the middle of the period. Decorating the exteriors and interiors of vessels with painted decorations gradually became common and created an area of competition among the manufacturing workshops. The analogous pottery in a wide geographical area from the Mediterranean Sea in the west to Lake Urmia in the east at the end of the Late Neolithic period indicates the existence of a seasonal mobile lifestyle.

Keywords:

Neolithic, Pottery, Hassuna, Samarra, Halaf

Introduction

Debates about the Neolithic period and its defining criteria have been ongoing since 1865, when it was first put forward by John Lubbock. There is no doubt that the fashionable approaches predominating in archaeology and even in the social sciences also have had a deep impact on these debates, which focused on the issues of origin and spread, particularly in the early twentieth century. The new approach, which began in America in the 1960s and was known as "New Archaeology," developed rather differently from its beginning with the "Processual" nomenclature

1 Halil Tekin, Hacettepe University, Ankara, ORCID: 0000-0002-0315-6217, htekin4@gmail.com

and methods at the same time and then with the "Post-Processual" nomenclature and methods that primarily strengthened in France in the 1970s. These approaches have continued into the first quarter of the twenty-first century, as have studies by researchers who have adopted more "traditional" methods of archaeology.

In an environment where such different approaches and interpretations exist, differing opinions on the formulation of the temporal boundaries and subdivisions of the Neolithic Age have naturally increased. Once radiocarbon (^{14}C) analyses, which became more common in excavations after the 1960s, became the default method of determining chronological frameworks, archaeometric results further became reference sources for the interpretation of settlements. With this new approach, the chronology of the Neolithic Age began to be reconstructed and placed within a certain framework in many places, particularly in Europe.

As a subdiscipline, prehistory was extremely influenced by these new approaches and interpretations which were adapted to archaeology. Compared to other periods, archaeometry is utilized more intensively in the interpretation of prehistoric archaeology, which covers the time before the development of writing. The data obtained by researchers from various sites in different geographical areas seem somewhat similar, but there are significant differences, which mean that the topic is still very much up for debate. Ancient DNA analyses also turned into reference sources as of the early twenty-first century, which further intensified these debates.

Our current knowledge indicates that the earliest evidence for the Neolithic period is most likely in the Near East. Scholars often refer to the eastern Mediterranean (the Levant) chronology and terminology for the identification and chronological subdivisions of this process, despite the fact that the region stands apart from other geographies and displays notable differences and within itself. The excavations at Jericho, northwest of the Dead Sea within the current Israeli borders, form the starting point for this reference. The Jericho excavations in the 1950s led by British archaeologist Kathleen Kenyon gradually became the main reference for Neolithic chronology. Kenyon's subdivisions of the Neolithic Age on the basis of the existence of clay pottery still continues to be used in many studies. However, the archaeological excavations that have multiplied across the Near East since the second half of the last century have made it clearer that in reality the Neolithic period followed unique processes in different geographical areas. Applying Jericho's temporal divisions, which appear to be consistent for the eastern Mediterranean, to the other regions of the Near East is problematic and still debated by scholars today. It appears that the Neolithic period in the Near East progressed somewhat independently and underwent these processes in different regions and at different rates. Currently, it is becoming clear that we must consider the Neolithic in the Near East within distinct "niches."

The chronological subdivisions of the Neolithic period for Upper Mesopotamia and southeast Anatolia, a region which shares many of the same elements, was created on the basis of the radical changes in the patterns of life and the material culture. Here the chronological allocation put forth in other manuscripts by the author is reformulated as a proposal.[2] The time period in which early villages were established, shelters with a round plan were built, and agriculture had not been adopted yet in the early Holocene can be called the Early Neolithic 1. Lasting from 10000–8500 BCE, this settlement organization is marked by substantial differences in nutritional

2 For comprehensive discussions on these subdivisions, see Halil Tekin, *Tarihöncesinde Mezopotamya: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Yorumlar ve Yeni Kronoloji* (Ankara: Bilgin Kültür Sanat, 2017), 135–54.

habits and patterns of life from the preceding phase when "monumentality" was a very characteristic feature, especially in the settlements of the Euphrates Basin. In the Early Neolithic Phase 2, ca. 8500–7000 BCE, quadrilateral mud-brick buildings began to be built and the shelters thus gained a quality of "space." The monumentality observed in the previous phase began to gradually disappear, although not everywhere. Animal husbandry—of goats and sheep—as well as agriculture developed during this phase. A marked difference in social structure is observed in comparison with the previous one.

The Late Neolithic period in Upper Mesopotamia, covering the period from ca. 7000–5200 BCE, may be further subdivided into three subphases. The most marked difference in the settlements of the Late Neolithic 1, the first phase of this process, is the transformation of spaces into a "house" or "dwelling." In this phase, corresponding to ca. 7000–6200 BCE, the mostly two-story buildings with more than one room and mud-brick or pisé walls turned into living spaces and the monumentality found in the previous phases disappeared completely. There were changes in the consumption of milk and milk products once cattle became domesticated. The production and use of clay pottery began in this phase, in which dishes cooked in liquid began to appear and true agricultural activity ensued in all settlements.

A boom in pottery production, so to speak, occurred in the Late Neolithic Phase 2, 6200–5800 BCE. There was a clear increase in open trays and bowls to serve juicy dishes, and jars with a long neck and a globular belly were produced to hold the large amount of milk obtained from domesticated cattle. On the other hand, there were partial droughts in some places of Upper Mesopotamia during this phase; therefore, some settlements were not inhabited year-round. `Marked increases are seen in handicrafts such as weaving, seal making, and basketry.

Strong traces of complete specialization is notable in the settlements in Late Neolithic Phase 3, which covers the years 5800–5200 BCE. The most concrete evidence of mastery in production is seen in pottery production. Pottery typically called "Halaf" in traditional Mesopotamian chronologies had such sharp and carinated angles that they were originally confused as being replicas of metal vessels. According to the traditional chronology of Mesopotamia, Halaf pottery mostly contained geometric and symbolic elements in the first two phases of the Late Neolithic period; "storytelling" motifs were sometimes applied in the form of polychrome painted decoration in the third phase. This third phase qualifies as the forerunner of the Ubaid period—the pioneer of the subsequent central system in Mesopotamia.

An important source of information about the Neolithic period in the Near East comes from the Taurus Mountains. Supported by the Tigris and the Euphrates, as well as by their tributaries, the hills, about 500–850 m above sea level, on average, were an attraction for the Neolithic communities and a niche for the Near East. This geographical region, previously mostly unstudied, has now become the most studied region of Turkey in terms of archaeology thanks to the intensification of archaeological activities starting in the mid-1960s, when dams were being constructed on the streams in question. New theories about the Neolithic communities of the Taurus Mountains have developed thanks to this intensive flow of information.

The Late Neolithic Period in Southeastern Anatolia

The criteria for creating temporal subdivisions for the Neolithic Age in the southeastern Anatolian region is not a topic that researchers agree on. Furthermore, changes in the way of life, developments in the subsistence economy, and changes in food sources all serve as outstanding

criteria. In the first stage of the Early Neolithic period, when agriculture was carried out consciously and semi-subterranean round structures were built, some monumentality—symbolized by T-shaped limestone obelisks and by real-sized sculptures—existed on the Euphrates Basin, whereas limestone pillars (undecorated) are seen in a limited number. Numerous vessels made of chlorite stone can also be found in the settlements on the Tigris Valley. There is evidence that goats and sheep were included in the settlements and both their milk and their hair and wool were utilized at this stage.

When examining the Neolithization process of southeastern Anatolia, we cannot consider the region as a whole. The region in question covers the section which includes the western part of Siirt and lies in the north–south direction starting from the southern foot of the Taurus Mountains and extending as far as the present-day plain of Syria and in the east–west direction, where the Amanus Mountains (the Gavur Mountains) and the Taurus Mountains turn toward the Zagros Mountains. At first sight, this region appears to have similar geographical and cultural structures, but there are important differences. These differences commenced with the early inhabitants of the region and have always existed throughout all archaeological periods. Today as well, it is possible to clearly view the cultural differences within southeastern Anatolia from the past to the present. Supporting the region, the Tigris and the Euphrates constitute the most important geographical borders for these differences. Thus, the Late Neolithic period of southeastern Anatolia should be considered within the framework of these two rivers and their valleys/basins, just like any other archaeological periods (Fig. 1).

The Upper Tigris Valley

Containing the traces of the early inhabitants of Upper Mesopotamia, the area of the Upper Tigris Valley at the same time was home to early village settlements in Turkey. This region also has a distinct place because of the archaeological activities that were conducted before dam salvage excavations that started in southeastern Anatolia in the mid-1960s; the early studies in the region were carried out in 1963 by a joint team from Istanbul University and the University of Chicago.[3] In light of the data obtained from these excavations, the same team carried out more excavations in the region.

The most striking of these excavations is undoubtedly the excavation at Çayönü Tepesi, within the borders of the Ergani district in the province of Diyarbakır, which has continued (intermittently) to date.[4] Since excavations began there, Çayönü Tepesi has been one of the most important reference settlements not only for Turkey but also for the prehistoric periods of the world. Even though it is known for its Early Neolithic findings, remains of habitation in the Late Neolithic period were discovered, especially in the western part of the settlement.[5] Since only a small area has been studied, and for a limited period, detailed information on the Late Neolithic period of Çayönü Tepesi is not yet available, and the transformations in the settlement have not been fully revealed.

---

3 Halet Çambel and Robert J. Braidwood, eds., *İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Karma Projesi Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları/The Joint Istanbul-Chicago Universities' Prehistoric Research in Southeastern Anatolia*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları/Istanbul University Faculty of Letters 2589 (Istanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1980).

4 Mehmet Özdoğan, "Southeast Anatolia Joint Project and Excavations at Çayönü," in *Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey*, ed. Oktay Belli (Istanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2001), 12–17.

5 Aslı Erim-Özdoğan and Nurcan Yalman, "Katkılı Kil Kaplar ve Çanak-Çömlek: Çayönü Çanak-Çömleksiz ve Çanak-Çömlekli Neolitik Buluntuları üzerinden bir Yorum," *TÜBA-AR: Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi* 7 (2004): 67–92.

The Late Neolithic findings discovered in the excavations at Til Huzur (Yayvantepe), located about three kilometers to the east of Çayönü Tepesi, showed that this settlement had the potential for helping us to understand a pattern of life in which the inhabitants used pottery and made a living from agriculture and animal husbandry in the region.[6] The findings unearthed at this small-sized mound, which was unfortunately studied for only one excavation season (1991), are important because they show the pattern of life on the southern foot of the Taurus Mountains and the existence of strong communication links with other contemporary communities in the south along the Tigris.

Located on the Ergani Plain, Girikihaciyan is a Late Neolithic settlement that was excavated for two seasons in 1968 and 1970.[7] There is no doubt that the most striking finds among those unearthed during the excavations are the buildings with a keyhole-shaped plan and a stone foundation, as well as the ware with painted decorations. The paint-decorated pottery from Girikihaciyan includes the ware representing the last stage of the Late Neolithic period of the Near East and known as "Halaf" according to the traditional nomenclature.

Although not much archaeological information had been available about the Ambar Tributary—a northern branch of the Tigris—and its surroundings until recently, comprehensive research was conducted there between 2018 and 2021 due to the construction of a dam. Findings pertaining to different periods of the Neolithic Age were also reached during the excavations conducted in the same context at Gre Filla and Kendale Hecala.[8] While Kendale Hecala only yielded the material of the Late Neolithic period, remains of the "late" phase of the Early Neolithic period were encountered at Gre Filla.[9] Located on the mouth of the Ambar Tributary, which flows and twists through the hilly terrains at a height of 1,600 m on average on the southern foot of the Taurus Mountains, both settlements present noteworthy clues about the lives of the Neolithic communities in the mountainous terrains in this region. It is certain that there will be an opportunity to better understand the Early and Late Neolithic transitional stages of Upper Mesopotamia once future comprehensive publications are released—only initial results have been published so far.

Coming to the southern parts of the Tigris, the Bismil Plain attracts attention.[10] On this plain, with an average elevation of 500 to 600 m, the Göksu, the Şeyhan, and the Savur—the southern branches of the Tigris—and the Ambar, the Salat, and the Batman Tributaries—its northern branches—provided a suitable geographical area for the Neolithic communities in the early Holocene to live in. Excavations were conducted on the Bismil Plain, located within the Ilısu Dam water catchment area, from 1998 to 2018, until the dam began to hold water.

The information on the early phases of the Late Neolithic period on the Bismil Plain is very limited. Salat Camii Yanı, which remains beneath the modern buildings in the southern part of the settlement of Salat—a town center affiliated with Bismil district today—is the most im-

6 Isabella Caneva, "Til Huzur-Yayvantepe," in *The Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research; The Tigris Basin*, ed. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, and Peter Kuniholm (Istanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011), 173–84.

7 Patty Jo Watson and Steven A. LeBlanc, *Girikihaciyan: A Halafian Site in Southeastern Turkey*, Institute of Archaeology Monograph 33 (Los Angeles: University of California, Los Angeles, 1990).

8 Ayşe Tuba Ökse, "Yukarı Dicle Havzası-Ambar Çayı Vadisi Yerleşim Tarihi," *OLBA* 28 (2020): 1–34.

9 Ökse, "Yukarı Dicle Havzası," 5.

10 Halil Tekin, "Late Neolithic Painted Pottery Traditions on the Upper Tigris Valley," in *Painting Pots—Painting People: Late Neolithic Ceramics in Ancient Mesopotamia*, ed. Walter Cruells, Inna Mateiciucová, and Olivier Nieuwenhuyse (Oxford: Oxbow Books, 2017), 107–14.

portant representative of this period.[11] The excavations were conducted in the vacant areas among the modern buildings, which unfortunately limited the findings and the information that could be drawn from them. Nevertheless, during the excavations at Salat Camii Yanı, it was possible to discover some information about the pattern of life in the early periods of the Late Neolithic period of both southeastern Anatolia and the Near East in general. A simple village with detached buildings with a quadrilateral plan and pisé walls was discovered. The paste of the pottery mostly used as cooking pots in the first phase by these early village inhabitants was heavily grit-tempered.[12]

Dated to the middle phase of the Late Neolithic period among the sites part of the Ilısu Dam excavations, Hakemi Use stands out as the northern representative for having ware that is the first paint-decorated pottery of Mesopotamia and known as Hassuna/Samarra ware (Figs. 2–4) in the traditional literature.[13] In the settlement of Hakemi Use, the villagers made a living from farming and animal husbandry and lived in small spaces with several rooms, with walls built in the pisé technique, and without any stone foundation. Habitation lasted for about one hundred and fifty years.[14] Providing evidence that, although indirectly, the Upper Tigris Valley was in communication with the region from Lake Urmia to the Mediterranean Sea on the east–west axis and from the Taurus Mountains to Diyala on the north–south axis, the settlement of Hakemi Use is important in that it also shows an intensive use of pottery during this relatively short-term habitation.[15] The density of necked jars, especially considering the analyses made among contemporary settlements, is noteworthy because it marks an increase in the use of milk and milk products in this phase of the Late Neolithic.[16] On the other hand, the tray shapes with an incised, an impressed, or a grooved base, which are found mostly as sherds in many excavations in the southeast, existed throughout the Late Neolithic period, and are known as husking trays in the literature, were discovered in every layer at Hakemi Use (Fig. 5).

Boztepe, one of the representatives of the Late Neolithic period on the Bismil Plain, is a settlement on a slope; it was excavated for one season (1999) and within a narrow area.[17] Since four simple tombs were encountered at a depth of two meters from the surface of the settlement, located on a terrace at an elevation of about 100 m above the current river bed of the Tigris, the excavators put forward that the mound was a Halaf cemetery.[18] Later research revealed that these

11 Yutaka Miyake, "Salat Camii Yanı: A Pottery Neolithic Site in the Tigris Valley," in *The Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. The Tigris Basin*, ed. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, and Peter Kuniholm (Istanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011), 129–49.

12 Yutaka Miyake, "The Earliest Pottery of Salat Camii Yanı," in *The Emergence of Pottery in Western Asia*, ed. Akira Tsuneki, Olivier P. Nieuwenhuyse, and Stuart Campbell (Oxford: Oxbow Books, 2017), 55–58.

13 Halil Tekin, "The Contribution of Hakemi Use to the Prehistory of Upper Mesopotamia," in *Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia*, ed. Olivier P. Nieuwenhuyse *et al.*, Papers on Archaeology from the Leiden Museum of Antiquities 9 (Turnhout: Brepols, 2013), 493–502.

14 Halil Tekin, "Hakemi Use Excavations within the Ilısu Project," *Anadolu/Anatolia* 46 (2020): 154.

15 Tekin, "Pottery Traditions," 110.

16 Olivier P. Nieuwenhuyse *et al.*, "Tracing Pottery Use and the Emergence of Secondary Product Exploitation Through Lipid Residue Analysis at Late Neolithic Tell Sabi Abyad (Syria)," *Journal of Archaeological Science* 64 (2015): 54–66.

17 Bradley Parker, Andrew Creekmore, and Charles Easton, "Yukarı Dicle Arkeolojik Araştırma Projesi (UTARP) Boztepe Yüzey Araştırması ve Kazıları, Talavaş Tepe Yöntemli Yüzey Araştırması, 1999 Ön Rapor," in *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları/ Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilısu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 1999*, ed. Numan Tuna, Jean Öztürk, and Jale Velibeyoğlu (Ankara: ODTÜ Tarihsel Çevre Araştırma ve Değerlendirme Merkezi, 2001), 565–91.

18 Parker, Creekmore, and Easton, "UTARP," 570.

results, obtained from an excavation conducted within a rather limited area, were an isolated find which stands apart from the excavations subsequently conducted at contemporary sites in the region.[19]

Located on a terrace with a height of about ten meters above the old riverbed of the Tigris, Karavelyan is exactly opposite Boztepe.[20] Located about seven kilometers to the east on the same shoreline as of Hakemi Use, Karavelyan is a short-term settlement belonging to the late phase of the Late Neolithic period and yielding Early Halaf material, according to the traditional definition (Figs. 6–7). The settlement, whose original size is unknown due to the intensive agricultural activity performed on it for years, was inhabited for such a short period that it is represented merely with two building levels. Given the overall state of the excavated site and the result revealed by the survey conducted along the Tigris, it has been concluded that Karavelyan acted as a "station" that mobile communities seasonally stopped by in ca. 5800–5700 BCE. Tombs of nine adults who had inhabited the site for a short period were unearthed during the excavations.[21]

Eight Late Neolithic settlements were discovered in the survey conducted within the Ilısu Dam catchment area, between the city centers of Diyarbakır and Batman, and along the Tigris.[22] There is sometimes a distance of two kilometers between the settlements, most of which represent the "late" phase of the Late Neolithic period, known as Halaf. The settlements in question were located in the inner part of the old or new riverbed of the Tigris and on high terraces, which demonstrates that these settlements diverged from the Tigris contrary to those in the middle phase of the Late Neolithic period (Hassuna/Samarra).

To the east, Türbe Höyük, within the borders of the province of Siirt, represents the late phase of the Late Neolithic period; it is a terrace settlement in the section where the Botan Tributary and the Tigris River join.[23] Although the excavation report does not elaborate, it mentions the discovery of storage pits and the presence of Early Halaf pottery in the settlement.[24]

Sumaki Höyük, where excavations were conducted intermittently within the scope of the Ilısu Project, is located on the bank of the Garzan Tributary within the borders of Beşiri district in the province of Batman.[25] The presence of both the "early" and "late" periods of the Neolithic Age was found at Sumaki Höyük, but unfortunately no opportunity for comprehensive research was available. It's pottery is remarkably similar to contemporaries on the Bismil Plain in the west as well as on the plain of Syria.

Takyan Höyük was not excavated but detailed information was available thanks to the careful surface survey carried out. The site is located on the Cizre and Silopi Plains within the borders of the province of Şırnak.[26] It is reported that besides Hassuna/Samarra and Halaf pot-

19 Tekin, *Tarihöncesinde Mezopotamya*, 344.

20 Halil Tekin, "Karavelyan Excavations within the Ilısu Project," *Anadolu/Anatolia* 45 (2019): 197–209.

21 Halil Tekin, "Karavelyan'dan bir Halaf Mezarı," in *Armizzi: Engin* Özgen'e *Armağan / Studies in Honor of Engin* Özgen, ed. Atilla Engin, Barbara Helwing, and Bora Uysal (Ankara: Asitan Kitap, 2014), 248.

22 Tekin, "Pottery Traditions," 108, fig. 9.2.

23 Haluk Sağlamtimur and Ali Ozan, "Siirt-Türbe Höyük Kazısı Ön Raporu," *Ege* Üniversitesi *Arkeoloji Dergisi* 10 (2007): 1–31.

24 Sağlamtimur and Ozan, "Türbe Höyük," 16, fig. 2.

25 Aslı Erim-Özdoğan, "Sumaki Höyük: A New Neolithic Settlement in the Upper Tigris Basin," in *The Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. The Tigris Basin*, ed. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, and Peter Kuniholm (Istanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011), 19–60.

26 Gülriz Kozbe, "The Late Neolithic in the Şırnak Area (Southeast Turkey)," in *Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia*, ed. Olivier P. Nieuwenhuyse *et al.*, Papers on Archaeology from the Leiden Museum of Antiquities 9 (Turnhout: Brepols, 2013), 479–91.

tery, sherds of Dark Faced Burnished Ware, mostly known as a Syro-Cilician characteristic, were also encountered in the settlement, where Late Neolithic pottery was discovered on the surface in about a ten-hectare area.[27]

Located on the foot of the elevation known as the "Mardin Eşiği" (Mardin Threshold) and close to the Syrian border of the Upper Tigris Valley, Kerküşti is on the Viranşehir-Kızıltepe highway to the west of the city center of Mardin.[28] The archaeological findings unearthed during the short-term excavation at Kerküşti indicate that it was probably a settlement particularly which provided communication between Hakemi Use, well known from the Upper Tigris, and Tell Sabi Abyad on the Balikh Tributary in northern Syria.

The Euphrates Basin

The Euphrates, one of the two rivers that give life to Mesopotamia, has been an attraction for the communities living in the eastern part of Turkey throughout history. It became the best-known archaeological region of Turkey thanks to the excavations and surveys within the scope of the GAP (the Southeastern Anatolia Project) that commenced in the mid-1960s. The entire geographical region, which starts in Anatolia and extends as far as Karkamış, where it then crosses over the borders of Turkey, was visited and documented by various excavation teams. The documentation studies were not only carried out along the main riverbed but also included its main tributaries and the valleys generated by them. The Euphrates has been more thoroughly surveyed than the Tigris. The fact that similar studies were also carried out in the lands of Syria, where the Euphrates flows southward, means that the archaeology of this river valley has a privileged position in the Near East.

Although possessing fewer mountainous terrains than the Tigris Valley, the Lower Euphrates Basin is an average of 600 to 850 m above sea level. The Harran Plain to the east of the Euphrates and between the river and the Karacadağ Mountain makes up a very special geographical area that has been inhabited in every period of history. With an elevation of 800 to 850 m on average, the Germüş and Tektek Mountains around this plain appear to have attracted the Early Neolithic communities. Sites from the Early Neolithic period that have aroused great national and international interest, such as Göbekli Tepe and Karahantepe, are located in this area.

Çavi Tarlası, within the borders of Siverek district, in the north of the city center of Şanlıurfa, is a Late Neolithic settlement excavated in 1983 and 1984.[29] Keyhole-shaped buildings with stone foundations and paint-decorated pottery generally acknowledged to be characteristic of the Halaf period were unearthed during the excavations at Çavi Tarlası.[30] This settlement seems to have been important, proving that there was a strong Late Neolithic tradition on the southern foot of the Taurus Mountains.

Of the Atatürk Dam salvage excavations, Nevali Çori is known for its monumental building materials and large-sized limestone sculptures from the Early Neolithic period. Layers from the Late Neolithic period were also unearthed at Nevali Çori, which is within the borders of the

27 Kozbe, "The Late Neolithic," 480.

28 Savaş Sarıaltın, "A Halaf Settlement at Kerküşti Höyük," in *Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia*, ed. ed. Olivier P. Nieuwenhuyse *et al.*, Papers on Archaeology from the Leiden Museum of Antiquities 9 (Turnhout: Brepols, 2013), 503–12.

29 Jörg Becker and Alwo von Wickede, *Çavi Tarlası: Idendität und Kontakt am Beispiel eines spätneolithschen Fundplatzes der Halaf-Zeit* (Berlin: Ex Oriente, 2018).

30 Alow von Wickede, "Çavi Tarlası," *Kazı Sonuçları Toplantısı* 6 (1985): 191–96.

Hilvan district of the province of Şanlıurfa.[31] The pottery and architecture of the Late Neolithic period, known as Halaf, were unearthed during the excavations at Nevali Çori.[32]

Kurban Höyük, a site part of the excavations associated with Atatürk Dam, is located within the borders of Bozova district, to the north of the city center of Şanlıurfa. They have found objects resembling the materials from northern Syria and the Amik Plain and provide a long chronological sequence. The finds were obtained in layers just above virgin soil during the excavations at Kurban Höyük.[33] The painted ceramics from this site show parallelisms with those of the Hassuna/Samarra painted wares of Upper Mesopotamia.

Located about three kilometers to the southeast of the city center of Şanlıurfa in the northern part of the Harran Plain, Kazane Höyük is a wide, multilayered mound settlement that includes different periods. A small survey team dug soundings on the southwestern foot of the lower city in the 1996–1997 excavation season and encountered the first paint-decorated pottery of the Harran Plain.[34] The potsherds, unearthed within a narrow area at Kazane Höyük, also include Samarra-type samples of Mesopotamia, and they are closely analogous to the material from Tell Sabi Abyad in Syria, several hundred kilometers to the southwest.[35]

Tell İdris, another Late Neolithic settlement within the borders of the province of Şanlıurfa, is a small mound settlement about five hundred meters to the southeast of Harran, the famous medieval settlement.[36] It is reported that Halaf pottery was discovered without any connection to the architectural remains in this approximately two-hectare-wide settlement. Unfortunately, no comprehensive excavation was conducted.[37]

The initial information on the Late Neolithic period of the Middle Euphrates Basin came from the archaeological activities conducted within the borders of the province of Adıyaman within the scope of the Atatürk Dam Project. Surveyed within this scope, the settlements of Gritille,[38] Kumartepe,[39] and Sürük Mevkii[40] unfortunately yielded limited information, most on the basis of potsherds. However, the quality of these sherds is noteworthy, as it shows that the Late Neolithic Phase 1 existed in this geographical region, too. This site parallels the findings from the Upper Tigris Valley. The results obtained from the surveys carried out in Adıyaman province were published as a comprehensive report by a British research team.[41]

Levzin Höyük, within the borders of Adıyaman province, was studied as part of a museum excavation that covered a narrow area between 1991 and 1992; nevertheless, it gained importance

31 Jörg Becker, *Nevali Çori: Keramik und Kleinfunde der Halaf–und Frühbronzezeit*. Archaeologica Euphratica 4 (Mainz: Philipp von Zabern, 2007).

32 Becker, "Nevali Çori," 80.

33 Leon Marfoe, "Kurban Höyük Excavations, 1981," *Kazı Sonuçları Toplantısı* 4 (1983): 95–119.

34 Reinhard Bernbeck, Susan Pollock, and Cherly Coursey, "The Halaf Settlement at Kazane Höyük: Preliminary Report on the 1996 and 1997 Seasons," *Anatolica* 25 (1999): 109–47.

35 Bernbeck, Pollock, and Coursey, "Kazane Höyük," 115.

36 Nurettin Yardımcı, *Harran Ovası Yüzey Araştırması 1/Archaeological Survey in the Harran Plain 1* (İstanbul: Print A Grafik, 2004).

37 Nurettin Yardımcı, "Harran 2005 Yılı Kazısı," *Kazı Sonuçları Toplantısı* 28, no. 2 (2007): 717–32.

38 Mary Voigt, "Excavations at Neolithic Gritille," *Anatolica* 15 (1986), 215–27.

39 Jacob Roodenberg, Tony James Wilkinson, and Sema Bayrı-Baykan, "Surveys and Soundings at Kumartepe: An Interim Report," *Anatolica* 12 (1984): 1–16.

40 Gil Stein, "Archaeological Surveys at Sürük Mevkii: A Ceramic Neolithic in the Euphrates River Valley, Southeastern Turkey," *Anatolica* 18 (1992): 19–92.

41 Stuart Blaylock, David French, and Geoffrey Summers, "The Adıyaman Survey: An Interim Report," *Anatolian Studies* 40 (1990): 81–135.

in that it yielded Proto-Hassuna samples—the first such ware of Upper Mesopotamia.[42] Despite the unavailability of a detailed report on the excavations at Levzin Höyük, it is understood from the limited potsherd information in the manuscripts that it represents Late Neolithic Phases 1 and 2, analogous to the settlements in its close vicinity.

Akarçay Tepe[43] and Mezraa Teleilat,[44] which are located in the area where the Euphrates leaves Turkey, were excavated as part of the Karkamış Dam Project. The sites revealed parts of both the early and late phases of the Neolithic period. It is striking that these two Neolithic settlements located on the left bank of the Euphrates (according to its direction of flow) several kilometers from each other were inhabited between similar dates and that the finds also displayed the same characteristics—the two settlements naturally had similar patterns of life. Similar settlement patterns were encountered several kilometers southward, within the current Syrian borders, clearly showing the unique structure of this geographic area. Today as well, the area of about a hundred square kilometers between Birecik, Karkamış, and Jarabulus is a considerably fertile geographic area where the Euphrates creates a wide basin. The findings from the excavations conducted in this area (on all periods) make it clear that this was the situation not only for the Neolithic Age but also for all periods of history.

Another site of the Karkamış Dam salvage excavations, Fıstıklı Höyük is located about four kilometers to the south of the district center of Birecik.[45] With both its architectural remains and its pottery and other small finds, Fıstıklı Höyük is one of the excavation sites in the southeastern Anatolian region that best represent Late Neolithic 3, the Halaf phase. Especially the scene of a building with a bird perching on its roof and a human being depicted in front of it, found as a painted decoration on a sherd of a necked jar, is significant since similar decorations are also seen in the other contemporary places.[46]

Located right on the current Turkish-Syrian political border, Carchemish (Karkamış) is a Neolithic mound settlement that was first excavated before the First World War.[47] Hassuna sherds, examples of the first paint-decorated ware of Mesopotamia, were encountered just above virgin soil during the excavations carried out at the mound. It is called "Kale" by the local people but known as "Qala'at" by the British archaeologists in their research reports of their Karkamış excavations. The town is a district center in the southeast of Gaziantep today. Using information from the local villagers during the 1913 excavation season, a small study was carried out at a location referred to as "Yunus," located within the current borders of the village of Eminik in the northern part of the city wall of Carchemish. This area was found to have been a Halaf settlement area.[48] Owing to the approaching World War, the British excavation team crated up the numerous

42 Emin Yener, "Levzin Höyük Kurtarma Kazısı 1992," *Müze Kurtarma Kazıları Semineri* 4 (1994): 285–96.

43 Mihriban Özbaşaran and Güneş Duru, "Akarçay Tepe: A PPNB and PN Settlement in Middle Euphrates-Urfa," in *The Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. The Euphrates Basin*, ed. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, and Peter Kuniholm (Istanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011), 165–202.

44 Mehmet Özdoğan, "Mezraa Teleilat," in *The Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. The Euphrates Basin*, ed. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, and Peter Kuniholm (Istanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011), 203–65.

45 Pollock *et al.*, "1999 Fıstıklı Höyük Kazıları," in *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı* Çalışmaları*/Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilısu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 1999*, ed. Numan Tuna, Jean Öztürk and Jale Velibeyoğlu (Ankara: ODTÜ Tarihsel Çevre Araştırma ve Değerlendirme Merkezi, 2001), 1–63.

46 Pollock, "Fıstıklı Höyük," 7, fig. 5c.

47 Leonard Woolley, "Prehistoric Pottery of Carchemish," *Iraq* 1 (1934): 146–62.

48 Woolley, "Prehistoric Pottery," 147.

pottery finds and sent them to the Istanbul Archaeology Museum for safe keeping. Selim Dirvana published this material in detail in 1944.[49]

Located in the western part of the Euphrates, about forty-five kilometers to the east of the city center of Gaziantep, on the bank of the Nizip Tributary and sometimes referred to as Şehzade Höyük by the local people, Tell Turlu is a Late Neolithic settlement that was excavated for a short period in 1962.[50] Despite the fact that the ceramics from Tell Turlu have been published Halaf in date, it is highly probable that some of the examples in the Gaziantep Museum are of an earlier date.[51]

The first paint-decorated pottery from the Late Neolithic period of Mesopotamia came from within the borders of Gaziantep. Coba Höyük, one of the numerous mound settlements on the Sakçagözü Plain, is known in Near Eastern archaeology as the settlement where this material was first discovered and recorded. Known for the archaeological activities he carried out in various places of the Near East in the first half of the twentieth century, British archaeologist John Garstang conducted excavations at Coba Höyük, located near the modern settlement of Sakçagözü, in the spring of 1908. He encountered, at the lowest layer, paint-decorated ware and stone tools which had hitherto been unknown in the Near East.[52] At Coba Höyük in Sakçagözü, a British team led by Joan du Plat Taylor more explicitly and elaborately detailed the layer order of the settlement during the second season of excavations, in 1949.[53] Preserved in the Gaziantep Museum, the material from Sakçagözü was published in detail with new data in 1988 by a British team.[54]

Evaluation

When the findings about the Neolithic period of southeastern Anatolia, which is made up of the mountainous and hilly regions of Upper Mesopotamia, are considered in general, they appear in harmony with processes that happened throughout the Near East; however, there are significant differences in the details. The geography extending from the southern foot of the Taurus Mountains to the area where the current plains of Syria and Iraq begin differs visibly from the other areas of the Near East. Hence, to emphasize the uniqueness of the Neolithization process of this vast region, it will be necessary to identify its subdivisions accordingly.

First of all, it should be stressed that the monumental architectural remains and objects containing designs that were unearthed among the early habitation sites in the region were encountered across very few places in the Near East. This makes this monumentality unique to southeastern Anatolia and the higher foothills of Upper Mesopotamia.

The southeastern Anatolia region appears to have been inhabited across a vast area during the Late Neolithic period. Dense habitation is seen along the Euphrates and the Tigris, as well as

49 Selim Dirvâna, "Cerablus Civarında Yunus'ta Bulunan Tel Halaf Keramikleri," *Belleten* 8 (1944): 403–20.

50 Catherine Breniquet, "Note sur les principaux résultats de la fouille de Tell Turlu, 1962," *Paléorient* 13, no. 1 (1987): 113–16.

51 Breniquet, "Note sur les principaux résultats."

52 John Garstang, "Excavations at Sakje-Geuzi, in North Syria: Preliminary Report for 1908," *Liverpool Annals of Archaeology and Anthropology* 1 (1908): 97–140.

53 Joan du Plat Taylor, Veronica Seton-Williams, and John d'Arcy Waechter, "The Excavations at Sakce Gözü," *Iraq* 12, no. 2 (1950): 53–138.

54 David French and Geoffrey Summers, "Sakçagözü Materials in Gaziantep Museum," *Anatolian Studies* 38 (1988): 71–84.

along their branches. The sites of habitation were seen as stations and sometimes at intervals of several kilometers, particularly after the Late Neolithic 2 (traditional Hassuna/Samarra), which indicates that the communities led quite a mobile lifestyle in this period. Moreover, another striking point is that the southeastern Anatolian settlements dated to Late Neolithic Phase 3 (Halaf) were much wider mounds than those inhabited by their southern contemporaries. No contemporary Mesopotamian settlement can approach the approximately twenty-two-hectare width of Domuztepe in Kahramanmaraş in the west of the region and within the borders of the eastern Mediterranean region of modern Turkey's borders. Likewise, given that many contemporary settlements in Iraq and Syria are only several hectares in width, the approximately ten-hectare width of Takyan Höyük in Şırnak is gigantic compared to others. Such widths of the settlements in southeastern Anatolia in Late Neolithic Phases 2 and 3 may be the byproducts of both the presence of long-term and uninterrupted habitation and the way of life in this period. Unlike mud-brick buildings with strong stone foundations, "light" or "semi-light" architecture, in which wood, branches, reed, and mud were used, was not convenient for long-term settlements in the region; these sites did not have year-round, permanent habitation.

It appears that the Neolithic communities of southeastern Anatolia were itinerant and did not inhabit the same place at all times of the year but mostly made a living from sheep and goat husbandry during the middle of the Late Neolithic period (after 6200 BCE). People moved to different, more preferable settlements in vast geographical areas as they let their animals graze. As some settlements were therefore continually exposed to new habitation within a cycle, mound formation developed horizontally instead of vertically. This might be the fundamental reason why these Late Neolithic mounds of southeastern Anatolia are wider than those in the south. The fact that the mountainous and hilly terrains at the same time possessed adequate clean water and food sources made them an attraction for the mobile lifestyle of the period. These mobile communities were in peaceful contact with each other, and this intensive contact must have been the reason why a common material culture is seen across the mounds in the geographic region extending from the Mediterranean Sea in the west to Lake Urmia in the east. As a region, Southeast Anatolia presents us with one of the best examples of this situation.

Güneydoğu Anadolu'nun Geç Neolitik Dönemi'ne Genel Bir Bakış

Halil Tekin[1]

Makale geliş: 13 Nisan 2021
Makale kabul: 6 Mayıs 2021
https://doi.org/10.54930/TARE.2021.2

Özet

Yukarı Mezopotamya'nın dağlık ve tepelik alanlarını oluşturan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Erken Neolitik Dönem'i anıtsallık içeren kireçtaşı mimariye sahiptir. Fırat ve Dicle Nehirleri ile bunların kolları üzerine inşa edilen barajlar nedeniyle çoğu belgeleme ve kurtarma niteliğindeki arkeolojik etkinlikler sayesinde, bölgenin ilk iskân yerleri hakkında kapsamlı bilgiye ulaşılmıştır. Bundan otuz yıl öncesine kadar Yukarı Mezopotamya'nın Geç Neolitik Dönem'i hakkında bilginin neredeyse tümü Irak ve Suriye topraklarından gelmekteyken, günümüzde Güneydoğu Anadolu'nun bu dönemine dair çok daha fazla bilgi toplanmıştır. Mezopotamya kronolojisinde Geç Neolitik Dönem kabaca MÖ 7000–5200 arasındaki zaman dilimini kapsamaktadır. Gerçek tarımcı köy yerleşimlerinin var olduğu bu dönemde hayvancılık önemli bir geçim kaynağı durumundadır. Süt ve süt üretiminin oldukça artması ve besinlerin sulu aş şeklinde tüketilmesinin yaygınlaşmasına koşut olarak Erken Neolitik Dönem'de çoğunlukla tekil ve deneme aşamasındaki kilden kap-kacak yapımı Geç Neolitikte yaygın üretime dönüşmüştür. Önceleri basit ihtiyaçları karşılamak için üretilen çanak-çömlek, dönemin ortalarından itibaren önemli bir zanaat kolu haline gelmiştir. Kapların dış ve iç kısımlarının boya bezek ile süslenmesi gitgide yaygınlaşmış, üretici atölyeler arasında rekabet alanı yaratmıştır. Geç Neolitik Dönem'in sonunda batıda Akdeniz'den doğuda Urmiye Gölü'ne kadar geniş bir coğrafyada benzer çanak-çömleğin görülmesi, söz konusu bölgede mevsimsel hareketli bir yaşamın olduğuna işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler:

Neolitik, Çanak-Çömlek, Hassuna, Samarra, Halaf

Giriş

Neolitik Çağ üzerine tartışmalar, John Lubbock tarafından ilk kez öne sürüldüğü 1865'ten bu yana, çok farklı ölçütler dikkate alınarak günümüze kadar ulaşmıştır. Hiç kuşkusuz bu tartışmaların temelinde arkeolojiye, hatta, sosyal bilimlere hâkim olan moda yaklaşımların da derin etkisi bulunmaktadır. Tartışmalar, özellikle yirminci yüzyılın başlarında, köken ve yayılım konularına odaklanmıştır. 1960'larda Amerika'da filizlenen ve "Yeni Arkeoloji" (New Archaeology) adıyla bilinen bu yeni yaklaşım, aynı zamanda "Süreçsel" (Processual), ardından 1970'lerde başta

1 Halil Tekin, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, ORCID: 0000-0002-0315-6217, htekin4@gmail.com

Fransa'da güçlenen "Art Süreçsel" (Post-Processual) adlandırma ve yöntemlerle, başlangıcından oldukça farklı noktalara ulaşmıştır. Etkileri yirmi birinci yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam eden bu yaklaşımların yanı sıra, arkeolojinin "geleneksel" yöntemlerini benimseyen araştırmacıların çalışmaları, farklı mecrada devam etmektedir.

Böylesine farklı yaklaşım ve yorumların olduğu ortamda, doğal olarak, Neolitik Çağ'ın zamansal sınırları ve alt bölümlerinin oluşturulmasında da görüş ayrılıkları her geçen gün daha fazla belirginleşmektedir. Kazılarda 1960'lardan sonra yoğunluk kazanan radyokarbon (^{14}C) analiz sonuçlarının, özellikle kronolojik çerçevenin saptanmasında, temel belirleyici olmasına koşut olarak arkeometrik sonuçlar, yerleşimlerin yorumlanmasında daha fazla başvuru kaynağı olmuştur. Bu yeni yaklaşım ile Neolitik Çağ'ın kronolojisi, başta Avrupa olmak üzere, yerkürenin pek çok yerinde yeniden kurgulanmaya ve belirli çerçeveye oturtulmaya başlanmıştır.

Bir alt disiplin olarak tarih öncesi çalışmaları, arkeolojiye uyarlanan bu yeni yaklaşım ve yorumlardan fazlasıyla etkilenmiştir. Yazının henüz kullanılmadığı bir zaman dilimini kapsayan tarih öncesi arkeolojisinin yorumlanmasında, arkeometriden diğer dönemlere nazaran daha yoğun yararlanılmaktadır. Çeşitli ekipler tarafından farklı coğrafyalarda elde edilen veriler ve ulaşılan sonuçlar kimi zaman örtüşse de çoğu kez farklılık göstermesi nedeniyle tartışmalar da artmaktadır. Yirmi birinci yüzyılın başlarından itibaren, Antik DNA analizlerinin bir başvuru kaynağına dönüşmesi, bu tartışmaları daha da hararetlendirmiştir.

Bugünkü bilgilerimize göre, yerkürede Neolitik Çağ'ın en erken izleri Yakın Doğu'da güçlü biçimde görülmektedir. Hiçbir coğrafya ile benzerlik göstermeyen ve kendi içinde de gözle görülür farklılıklara sahip olan bu sürecin tanımlanması ve kronolojik alt bölümlere ayrılmasında, çoğu zaman, Doğu Akdeniz (Levant) kronoloji ve terminolojisine başvurulmaktadır. Günümüz İsrail sınırları içinde, Ölü Deniz'in kuzeybatısında yer alan Eriha (Jericho) kazıları bu referansın çıkış noktasını oluşturmaktadır. İngiliz arkeolog Kathleen Kenyon tarafından 1950'lerde araştırılmaya başlanılan Eriha, zaman içinde Neolitik kronolojisinde bir "ana başvuru" merkezine dönüşmüştür. Neolitik Çağ'ın Kenyon tarafından kilden çanak-çömlek üzerinden yapılan alt ayrımı, günümüzde de pek çok çalışmada esas alınmaya devam etmektedir. Oysa geçen yüzyılın ikinci yarısından itibaren Yakın Doğu'nun pek çok yerinde artan arkeolojik kazılar, gerçekte Neolitik Çağ'ın farklı coğrafyalarda kendine özgü süreç izlediğini daha da belirgin hale getirmiştir. Eriha özelinden hareketle, Doğu Akdeniz için tutarlı görünen zamansal ayrımı Yakın Doğu'nun diğer bölgelerine uyarlamanın yarattığı sorunlar, aynı zamanda tartışmaların da temelini oluşturmaktadır. Görünen odur ki, Neolitik Çağ, Yakın Doğu'nun her yerinde ve aynı zaman diliminde, aynı süreci yaşamamıştır. Bundan dolayı, Yakın Doğu Neolitiğini birbirinden ayrılan "nişler" içinde ele almanın daha gerçekçi olduğu, her geçen gün daha da belirginleşmektedir.

Bu satırların yazarı tarafından Yukarı Mezopotamya ve onun bir doğal parçası olan Güneydoğu Anadolu Bölgesi için Neolitik Çağ'ın kendi içindeki bölümlenmesi yaşam modelleri ve materyal kültürdeki köklü değişim esas alınarak bir öneri olarak başka yayınlarda yeniden oluşturulmaya çalışılmıştır.[2] Holosen başında ilk köylerin kurulduğu, yuvarlak planlı barınakların inşa edildiği ve henüz tarıma geçilmeyen bu zaman dilimini "Erken Neolitik 1" olarak adlandırmak mümkündür. MÖ 10.000–8500 arasındaki bu süreç beslenme alışkanlığı ve yaşam modeli açısından ardılı evreye göre belirgin farklılık göstermektedir. Bu evrede "anıtsallık," özellikle, Fırat Havzası yerleşimlerinde çok belirleyici öğedir. Kabaca MÖ 8500–7000 yılları arasını kap-

2 Bu alt ayrım hakkında kapsamlı tartışmalar için bkz. Halil Tekin, *Tarihöncesinde Mezopotamya: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Yorumlar ve Yeni Kronoloji* (Ankara: Bilgin Kültür Sanat, 2017), 135–354.

sayan "Erken Neolitik 2" evresinde ise dörtgen kerpiç binalar inşa edilmeye başlanmış, böylelikle barınaklar bir "mekân" özelliğine bürünmüştür. Önceki evrede gözlemlenen anıtsallık her yerde olmasa da aşamalı olarak ortadan kalkmaya başlar. Bu evrede, tarım ile birlikte keçi ve koyun gibi hayvanlar günlük besin ekonomisine dâhil edilmiştir. Toplumsal yapıda öncekine göre belirgin farklılıklar gözlenmektedir.

Yukarı Mezopotamya'da, yaklaşık MÖ 7000–5200 yılları arasını kapsayan, Geç Neolitik Dönem kendi içinde üç alt evreye ayrılabilir. Bu sürecin ilk evresi olan "Geç Neolitik 1" yerleşimlerinde en belirgin fark mekânların artık "konut" şekline dönüşmesidir. Kabaca MÖ 7000–6200 arasına denk gelen bu evrede birden fazla odası olan, çoğunlukla iki katlı kerpiç veya *pisé* duvarlara sahip binalar birer yaşam alanına dönüşmüş; önceki evrelerdeki anıtsallık tamamen ortadan kalkmıştır. Sığırın evcilleştirilmeye başlanmasıyla birlikte, süt ve süt ürünlerinin tüketimine dönük değişimler de gözlenmektedir. Gerçek tarımsal etkinliğin tüm yerleşimlerde görülmesiyle birlikte sulu yemeklerin pişirilmeye başlandığı bu evrede, kilden çanak-çömlek üretimi ve yaygın kullanımı görülmeye başlar.

MÖ 6200–5800 arasına denk gelen "Geç Neolitik 2" evresinde ise çanak-çömlek üretiminde adeta patlama yaşanmıştır. Sığırın evcilleştirilmesiyle birlikte elde edilen yüksek miktarda süt için üretilen uzun boyunlu ve şişkin karınlı çömleklerin yanı sıra, sulu aşın servis edilmesi amacıyla kullanılması muhtemel olan geniş ağızlı tepsi ve çanaklarda gözle görünür bir artış olmuştur. Diğer taraftan, bu evrede Yukarı Mezopotamya'nın bazı yerlerinde kısmi kuraklığın yaşandığı, bundan dolayı da yerleşimlerin yılın tüm zamanında iskân edilmediği anlaşılmaktadır. Dokumacılık, mühürcülük ve sepet örücülüğü gibi el zanaatlarında belirgin artış görülmektedir.

MÖ 5800–5200 yılları arasını kapsayan "Geç Neolitik 3" evresinde ise yerleşimlerde tam uzmanlaşmaya dönük güçlü izler dikkat çekmektedir. Üretimde ustalığın en somut kanıtı çanak-çömlekte belirgin şekilde görülmektedir. Geleneksel Mezopotamya kronolojisinde "Halaf" olarak bilinen bu süreçte elde üretilen pişmiş toprak kaplar, önceleri araştırmacılar arasında metal taklidi olarak algılanacak kadar keskin hatlara sahiptir. Geç Neolitik Dönem'in ilk iki evresinde (geleneksel tanımlamada Hassuna/Samarra) çanak-çömlek üzerindeki bezekler, çoğunlukla, geometrik ve simgesel öğeler taşırken, bu üçüncü evrede "öykücü" anlatım, kimi zaman, çok renkli (polychrome) boya bezek olarak uygulanmaktadır. Bu üçüncü evre, Mezopotamya'da "merkezî" sistemin öncüsü olarak kabul gören, ardılı "Ubeyd" Dönemi'nin habercisi niteliğindedir.

Yakın Doğu'nun Neolitiği hakkında önemli bilgi kaynağı olan Toros Dağları, aynı zamanda kendine özgü verilere sahip bir coğrafya olarak da dikkat çekmektedir. Fırat ve Dicle nehirleri ile kollarının hayat verdiği, denizden ortalama 850–500 m yüksekliğe sahip tepeler, Neolitik Çağ toplulukları için adeta bir cazibe alanı ve Yakın Doğu için ayrı bir "niş" yaratmıştır. Söz konusu akarsular üzerine inşa edilen barajlar nedeniyle de 1960'ların ortasından itibaren arkeolojik etkinliklerin yoğunlaşması sayesinde, önceleri, neredeyse hiçbir bilgiye sahip olunmayan bu coğrafya, günümüzde arkeolojik açıdan Türkiye'nin en iyi bilinen bölgesi konumuna yükselmiştir. Bu yoğun bilgi akışı sayesinde, Toros Dağları'nın Neolitik Çağ toplulukları hakkında yeni kurgulamalar ve elbette yeni tanımlamalar zorunlu hale gelmiştir.

Güneydoğu Anadolu'da Geç Neolitik Dönem

Neolitik Çağ'ın zamansal alt ayrımının Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde hangi ölçütlere göre yapılması gerektiği sorusu maalesef henüz üzerinde uzlaşılmış bir konu değildir. Bununla birlikte, yaşam biçimindeki gözle görülür değişimler dikkate alındığında, besin ekonomisi ve

buna bağlı olarak beslenme alışkanlığındaki köklü değişim ve yerleşim modelleri, öne çıkan ölçütler olarak öne sürülebilir. Yuvarlak planlı zemine gömük binalar inşa edildiği Erken Neolitik Dönem'in birinci aşamasında, Fırat Havzası'nda kireçtaşından "T" biçimli dikili taşlar ve gerçek boyutlarda heykeller ile simgelenmiş bir anıtsallık var iken, Dicle Vadisi'ndeki yerleşimlerde bezemesiz kireçtaşı dikmeler görülmekte, buna karşın, klorit taşından yapılmış çok sayıda kaplara rastlanmaktadır. Bu aşamada keçi ve koyunun ekonomiye dahil edildiği, onların hem süt hem de kıl/yününden yararlandığına dair kanıtlar mevcuttur.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Neolitikleşme sürecini incelerken bölgeyi tek parçada ele almak doğru olmayacaktır. Söz konusu bölge ana hatlarıyla; Toros Dağları'nın güney eteklerinden başlayıp, günümüz Suriye düzlüğüne kadar uzanan kuzey-güney yönünde ve Amanos Dağları (Gavur Dağları) ile Torosların Zagroslara yöneldiği doğu-batı yönünde, Siirt'in batı bölümünü içine alan kesimi kapsamaktadır. Bu bölge ilk bakışta benzer coğrafi ve kültürel yapıya sahip gibi görünse de gerçekte kendi içinde belirgin farklılıklar barındırmaktadır. Bölgenin ilk sakinlerinden itibaren tüm arkeolojik dönemler boyunca bu farklılıklar hep var olmuştur. Günümüzde de Güneydoğu Anadolu'nun kendi içindeki kültürel farklılıklarını, belirgin bir şekilde, geçmişten günümüze izlemek mümkündür. Bölgeye hayat veren Fırat ve Dicle nehirleri bu farklılığın en önemli coğrafi sınırlarını oluşturmaktadır. Bundan dolayı, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Geç Neolitiğini, tıpkı diğer arkeolojik dönemler gibi, bu iki nehir ve vadi/havzaları çerçevesinde ele almak doğru olacaktır (Fig. 1).

Yukarı Dicle Vadisi

Yukarı Mezopotamya'nın ilk sakinlerinin izlerine sahip bu coğrafya, aynı zamanda Türkiye'nin ilk köy yerleşimlerine ev sahipliği yapmıştır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde 1960'ların ortasından itibaren başlayan baraj kurtarma kazılarından önce arkeolojik etkinliklerin yürütülmesi nedeniyle de ayrı bir yere sahip olan yörede ilk çalışmalar, 1963 yılında İstanbul ve Şikago üniversitelerine mensup bir heyet tarafından gerçekleştirilmiştir.[3] Bu etkinliklerden elde edilen verilerin ışığında, aynı heyet üyeleri yörede bazı kazılar gerçekleştirmiştir.

Bu kazıların en dikkat çekeni hiç kuşkusuz günümüze kadar (aralıklarla) devam eden Diyarbakır ili, Ergani ilçesi sınırları içindeki Çayönü Tepesi'dir.[4] Çayönü Tepesi, ilk kazılmaya başlandığı andan itibaren, uzun yıllar sadece Türkiye için değil, aynı zamanda Dünya'nın tarih öncesi dönemleri için de en önemli başvuru yerleşimlerinden birisi olmuştur. Burası her ne kadar Erken Neolitik Dönem bulgularıyla öne çıkarılıp tanıtılmış olsa da yerleşimin özellikle batı kesiminde, Geç Neolitik Dönem'de iskân edildiğine dair kalıntılar bulunmuştur.[5] Dar alanda ve kısıtlı sürede çalışıldığı için Çayönü Tepesi'nin Geç Neolitik Dönem'i hakkında ayrıntılı bilgiye henüz ulaşılamamış, yerleşimdeki dönüşümler tüm yönleriyle ortaya konulamamıştır.

Çayönü Tepesi'nin yaklaşık üç kilometre doğusunda yer alan Til Huzur (Yayvantepe) kazılarında saptanan Geç Neolitik bulguları, bu yerleşimin yörede çanak-çömlek kullanan, tarım

3 Halet Çambel ve Robert J. Braidwood, der. *İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Karma Projesi Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları/The Joint Istanbul-Chicago Universities' Prehistoric Research in Southeastern Anatolia*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları/Istanbul University Faculty of Letters 2589 (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1980).

4 Mehmet Özdoğan, "Southeast Anatolia Joint Project and Excavations at Çayönü," *Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey* içinde, der. Oktay Belli (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2001), 12–17.

5 Aslı Erim-Özdoğan ve Nurcan Yalman, "Katkılı Kil Kaplar ve Çanak-Çömlek: Çayönü Çanak-Çömleksiz ve Çanak-Çömlekli Neolitik Buluntuları Üzerinden Bir Yorum," *TÜBA-AR: Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi* 7 (2004): 67–92.

ve hayvancılıkla geçimini sağlayan bir yaşam modelini anlamaya yardım edecek potansiyele sahip olduğunu göstermiştir.[6] Maalesef sadece bir kazı sezonu (1991) çalışılan bu küçük boyutlu höyükte gün ışığına çıkarılan bulgular, Toros Dağlarının güney eteklerindeki yaşam modelini ve Dicle boyunca güneydeki diğer çağdaş topluluklarla iletişimin güçlü olduğunu göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Ergani Ovası'nda yer alan Girikihacıyan, 1968 ve 1970 olmak üzere iki sezon kazısı yapılmış bir Geç Neolitik yerleşimidir.[7] Kazılarda gün ışığına çıkarılan arkeolojik bulgular içinde en dikkat çekeni hiç kuşkusuz "anahtar deliği" şeklinde plana sahip taş temelli yapılar ile bunlara ait boya bezekli çanak-çömlek gruplarıdır. Girikihacıyan boya bezekli çanak-çömleği, Yakın Doğu'nun Geç Neolitik Dönemi'nin son aşamasını temsil eden ve geleneksel adlandırma ile "Halaf" olarak bilinen grupları içermektedir.

Dicle'nin kuzey kollarından Ambar Çayı ve çevresi arkeolojik açıdan son yıllara kadar pek bilgiye sahip olunmamasına karşın, üzerine inşa edilen baraj nedeniyle yörede 2018–2021 yılları arasında kapsamlı araştırmalar gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda yürütülen Gre Fılla ve Kendale Hecela kazılarında Neolitik Çağ'ın farklı dönemlerine dair bulgulara ulaşılmıştır.[8] Söz konusu kazılardan Kendale Hecala sadece Geç Neolitik Dönem malzemesi verirken, Gre Fılla'da Erken Neolitik Dönem'in "Erken" ve "Geç" evresine ait kalıntılara rastlanmıştır.[9] Toros Dağlarının güney eteklerinde, ortalama 1600 m yüksekliğe sahip tepelik alanların içinde kıvrılarak akan Ambar Çayı'nın eteklerinde yer alan her iki yerleşim, yörenin dağlık alanlarındaki Neolitik toplulukların yaşamlarına dair dikkate değer ipuçları sunmaktadır. Henüz ilk sonuçları yayımlanan kazı çalışmalarının gelecekteki kapsamlı yayınları sayesinde Yukarı Mezopotamya'nın Erken ve Geç Neolitik geçiş aşamalarını daha iyi anlama imkânı olacağı muhakkaktır.

Dicle'nin güney kesimlerine ulaşıldığında Bismil Ovası'nın bir cazibe alanı oluşturduğu gözlenmektedir.[10] Ortalama 600 ile 500 m rakıma sahip bu ovada Dicle'nin güney kolları olan Göksu, Şeyhan ve Savur ile kuzey kolları Ambar, Salat ve Batman Çay, yörede Neolitik topluluklar için Holosen başlarından itibaren yaşamaya elverişli bir coğrafya sunmuştur. Ilısu Barajı su tutma etkileşim alanı içinde kalan Bismil Ovası'nda 1998 yılından itibaren barajın su tutmaya başladığı 2018'e kadar kazılar yürütülmüştür.

Bismil Ovası'ndaki Geç Neolitik Dönem'in erken evrelerine dair bilgi çok sınırlıdır. Günümüzde Bismil ilçesine bağlı bir belde merkezi olan Salat yerleşiminin güney kesiminde, modern binaların altında kalan Salat Camii Yanı, bu dönemin en önemli temsilcisidir.[11] Modern binaların arasındaki boş alanlarda yürütülen kazılar, maalesef kapsamlı bilgiye ulaşmaya engel olmuştur. Bununla birlikte, Salat Camii Yanı kazılarında hem Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin hem de Yakın Doğu'nun Geç Neolitik Dönem'inin "Erken" evrelerindeki yaşam modeline dair

6 Isabella Caneva, "Til Huzur-Yayvantepe," *The Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. The Tigris Basin* içinde, der. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen ve Peter Kuniholm (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011), 173–84.

7 Patty Jo Watson ve Steven A. LeBlanc, *Girikihaciyan: A Halafian Site in Southeastern Turkey*. Institute of Archaeology Monograph 33 (Los Angeles: University of California, Los Angeles, 1990).

8 Ayşe Tuba Ökse, "Yukarı Dicle Havzası-Ambar Çayı Vadisi Yerleşim Tarihi," *OLBA* 28 (2020): 1–34.

9 Ökse, "Yukarı Dicle Havzası," 5.

10 Halil Tekin, "Late Neolithic Painted Pottery Traditions on the Upper Tigris Valley," *Painting Pots–Painting People: Late Neolithic Ceramics in the Ancient Mesopotamia* içinde, der. Walter Cruells, Inna Mateiciucová ve Olivier Nieuwenhuyse (Oxford, Oxbow Books, 2017), 107–14.

11 Yutaka Miyake, "Salat Camii Yanı: A Pottery Neolithic Site in the Tigris Valley," *The Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. The Tigris Basin* içinde, der. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen ve Peter Kuniholm (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011), 129–49.

bazı bilgilere ulaşılmıştır. Dörtgen planlı *pisé* inşa edilmiş duvarlara sahip ve *ayrışık nizam* binalarda, oldukça basit hayat süren bir köy yaşamının var olduğu anlaşılmaktadır. Yerleşimin ilk sakinlerinin erken evrede kullandığı çanak-çömleğin hamurunda yoğun mineral katkı olduğu ve söz konusu kapların çoğunlukla pişirme amaçlı kullanıldığı anlaşılmaktadır.[12]

Ilısu Barajı kazıları içinde Geç Neolitik Dönem'in "orta evresine" tarihlenen Hakemi Use, aynı zamanda Mezopotamya'nın ilk boya bezekli çanak-çömleği olan ve geleneksel literatürde Hassuna/Samarra (Fig. 2–4) olarak bilinen kapların kuzey temsilcisi olarak öne çıkmaktadır.[13] Çiftçilik ve hayvancılıkla geçinen, taş temel olmaksızın *pisé* teknikte inşa edilmiş birkaç odalı küçük mekânlarda yaşayan bir köy yerleşimi olan Hakemi Use, yaklaşık yüz elli yıl kadar iskân edilmiştir.[14] Hakemi Use, Yukarı Dicle Vadisi'nin Urmiye Gölü'nden Akdeniz'e kadar doğu-batı ve Toroslardan Diyala'ya kadar kuzey-güney ekseninde, dolaylı da olsa, iletişim içinde olduğuna dair kanıtlar sunmaktadır. Yerleşimde saptanan kısa süreli iskân esnasında, yoğun çanak-çömlek kullanımı dikkat çekmektedir.[15] Özellikle boyunlu çömleklerin yoğun olması, Geç Neolitiğin bu evresinde çağdaşı yerleşimlerde de süt ve süt ürünü kullanımının artmasına tanıklık eder niteliktedir.[16] Diğer yandan, Geç Neolitik süresince Güneydoğu'nun pek çok kazısında çoğunlukla parçalar halinde ele geçen ve literatürde "husking tray" olarak bilinen iç taban kısmında kazıntı, baskı veya oyuklar bulunan tepsi formlarından Hakemi Use'de her tabakada bulunmuştur (Fig. 5).

Bismil Ovası'ndaki Geç Neolitik Dönem'in temsilcilerinden bir diğeri olan Boztepe, tek sezon (1999) ve dar alanda kazılmış bir yamaç yerleşimidir.[17] Dicle'nin güncel yatağından yaklaşık 100 m yüksekteki bir teras üzerinde konumlanan yerleşimin yüzeyinden iki metre derinlikte, dört basit mezara rastlanmasından dolayı kazı heyeti burasının Halaf mezarlığı olduğunu ileri sürmüştür.[18] Oldukça kısıtlı bir alanda yürütülen ve sonrasında yörede çağdaşı yerleşimlerde yürütülen kazılarından "izole" bir rapor olarak sunulan bu sonuçların gerçeği yansıtmadığı ayrıntılarıyla ortaya konmuştur.[19]

Dicle'nin eski yatağında, yaklaşık on metre yüksekliğe sahip bir teras üzerinde konumlanan Karavelyan, aynı zamanda Boztepe'nin tam karşı kıyısında yer almaktadır.[20] Hakemi Use ile aynı kıyı şeridinde ve yedi kilometre doğuda yer alan Karavelyan, Geç Neolitik Dönem'in "Geç" evresi olan ve geleneksel tanımlamayla "Erken Halaf" malzemesi veren kısa süreli bir yerleşimdir (Fig. 6–7). Üzerinde uzun yıllar yoğun tarımsal etkinlik yapıldığı için gerçek boyutundan kaybet-

12 Yutaka Miyake, "The Earliest Pottery of Salat Camii Yanı," *The Emergence of Pottery in Western Asia* içinde, der. Akira Tsuneki, Olivier P. Nieuwenhuyse ve Stuart Campbell (Oxford: Oxbow Books, 2017), 55–58.

13 Halil Tekin, "The Contribution of Hakemi Use to the Prehistory of Upper Mesopotamia," *Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia* içinde, der. Olivier P. Nieuwenhuyse vd., Papers on Archaeology from the Leiden Museum of Antiquities 9 (Turnhout: Brepols, 2013), 493–502.

14 Halil Tekin, "Hakemi Use Excavations within the Ilısu Project," *Anadolu/Anatolia* 46 (2020): 154.

15 Tekin, "Pottery Traditions," 110.

16 Olivier P. Nieuwenhuyse vd., "Tracing Pottery Use and the Emergence of Secondary Product Exploitation Through Lipid Residue Analysis at Late Neolithic Tell Sabi Abyad (Syria)," *Journal of Archaeological Science* 64 (2015): 54–66.

17 Parker, Bradley, Andrew Creekmore ve Charles Easton. "Yukarı Dicle Arkeolojik Araştırma Projesi (UTARP) Boztepe Yüzey Araştırması ve Kazıları, Talavaş Tepe Yöntemli Yüzey Araştırması, 1999 Ön Rapor," *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları/Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilısu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 1999* içinde, der. Numan Tuna, Jean Öztürk ve Jale Velibeyoğlu (Ankara: ODTÜ Tarihsel Çevre Araştırma ve Değerlendirme Merkezi, 2001), 565–91.

18 Parker, Creekmore ve Easton, "UTARP," 570.

19 Tekin, *Tarihöncesinde Mezopotamya*, 344.

20 Halil Tekin, "Karavelyan Excavations within the Ilısu Project," *Anadolu/Anatolia* 45 (2019): 197–209.

miş olan yerleşim, sadece iki yapı katı ile temsil edilecek kadar kısa süreli iskân edilmiştir. Kazılan alanın genel durumu ve Dicle boyunca yürütülen yüzey araştırmasının ortaya çıkardığı sonuç dikkate alındığında Karavelyan, MÖ 5800–5700 civarında yörede hareketli (mobil) toplulukların mevsimsel uğradığı bir "istasyon" görevi üstlenmiştir. Burada kısa süreli iskân eden topluluğa ait dokuz yetişkin bireyin mezarı kazılarda ortaya çıkarılmıştır.[21]

Ilısu Barajı etkileşim alanı içinde, Diyarbakır-Batman kent merkezleri arasında ve Dicle boyunca yürütülen yüzey araştırmasında toplam sekiz Geç Neolitik Dönem yerleşimin varlığı saptanmıştır.[22] Çoğu "Halaf" olarak bilinen Geç Neolitik Dönem'in "Geç" evresini temsil eden yerleşimler arasında kimi zaman iki kilometre mesafe bulunmaktadır. Söz konusu olan bu yerleşimlerin Dicle'nin eski veya yeni yatağından iç kesimde ve yüksek teras üzerinde konumlanmaları, Geç Neolitik Dönem'in "Orta" evresinin (Hassuna/Samarra) aksine bu evrede Dicle'den uzaklaşıldığına işaret etmektedir.

Doğuya doğru gidildiğinde Siirt ili sınırları içindeki Türbe Höyük, Botan Çayı ile Dicle Nehri'nin birleştiği kesimde bir teras yerleşimi olarak Geç Neolitik Dönem'in "Geç" evresini temsil etmektedir.[23] Kazı raporunda ayrıntıya girilmemekle birlikte, yerleşimde depolama çukurlarının saptandığı ve "Erken Halaf" çanak-çömleğinin varlığından söz edilmektedir.[24]

Ilısu Projesi kapsamında aralıklarla kazı çalışmaları yürütülen Sumaki Höyük, Batman ili, Beşiri ilçesi sınırları içinde Garzan Çayı kenarında yer almaktadır.[25] Maalesef kapsamlı araştırılamayan Sumaki Höyük'te Neolitik Çağ'ın hem "Erken" hem de "Geç" dönemlerinin varlığı saptanmıştır. Özellikle çanak-çömlek açısından batıdaki Bismil Ovası ve Suriye düzlüğü çağdaş yerleşimleriyle benzerliği dikkat çekmektedir.

Kazısı yapılmamış olmakla birlikte, yüzeyinde gerçekleştirilen hassas toplama sayesinde ayrıntılı bilgiye ulaşılan Takyan Höyük, Şırnak ili sınırları içinde Cizre-Silopi düzlüğünde yer almaktadır.[26] Yüzeyde yaklaşık on hektarlık bir alanda Geç Neolitik Dönem çanak-çömleğinin saptandığı yerleşimde "Hassuna/Samarra" ve "Halaf" çanak-çömleğinin yanı sıra çoğunlukla Suriye-Kilikya özelliği olarak bilinen Koyu Yüzlü Perdahlı Kaplar'a (Dark Faced Burnished Ware) ait parçalara da rastlandığı rapor edilmektedir.[27]

Yukarı Dicle Vadisi'sinin Suriye sınırına yakın bir yerde "Mardin Eşiği" olarak tanımlanan yükseltinin eteklerinde yer alan Kerküşti, Mardin kent merkezinin batısında Viranşehir-Kızıltepe karayolu üzerinde yer almaktadır.[28] Kerküşti'de kısa süreli kazıda gün ışığına çıkarılan arkeolojik bulgular burasının özellikle Yukarı Dicle'den iyi bilinen Karavelyan ile biraz daha

21 Halil Tekin, "Karavelyan'dan bir Halaf Mezarı," *Armizzi: Engin Özgen'e Armağan/Studies in Honor of Engin Özgen* içinde, der. Atilla Engin, Barbara Helwing ve Bora Uysal (Ankara: Asitan Kitap, 2014), 248.

22 Tekin, "Pottery Traditions," 108, fig. 9.2.

23 Haluk Sağlamtimur ve Ali Ozan, "Siirt-Türbe Höyük Kazısı Ön Raporu," *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi* 10 (2007): 1–31.

24 Sağlamtimur ve Ozan, "Türbe Höyük," 16, fig. 2.

25 Aslı Erim-Özdoğan, "Sumaki Höyük: A New Neolithic Settlement in the Upper Tigris Basin," *The Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. The Tigris Basin* içinde, der. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen ve Peter Kuniholm (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011), 19–60.

26 Gülriz Kozbe, "The Late Neolithic in the Şırnak Area (Southeast Turkey)," *Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia* içinde, der. Olivier P. Nieuwenhuyse vd., Papers on Archaeology from the Leiden Museum of Antiquities 9 (Turnhout: Brepols, 2013), 479–91.

27 Kozbe, "The Late Neolithic," 480.

28 Savaş Sarıaltın, "A Halaf Settlement at Kerküşti Höyük," *Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia* içinde, der. Olivier P. Nieuwenhuyse vd., Papers on Archaeology from the Leiden Museum of Antiquities 9 (Turnhout: Brepols, 2013), 503–12.

erken olan Hakemi Use ve Kuzey Suriye'de Balikh Çayı üzerindeki Tell Sabi Abyad arasında iletişim sağlayan bir yerleşim olması ihtimalini akla getirmektedir.

Aşağı Fırat Havzası

Mezopotamya'nın yaşam kaynağı iki nehirden birisi olan Fırat, tarih boyunca Türkiye'nin doğu kesiminde yaşayan topluluklar için bir cazibe alanı oluşturmuştur. 1960'ların ortalarında başlayan GAP Projesi kapsamında kazı ve yüzey araştırmaları sayesinde de ülkemizin arkeoloji alanında en iyi bilinen bölgesi haline gelmiştir. Kaynağı Doğu Anadolu'dan başlayıp ülke sınırlarını terk ettiği Karkamış'a kadar uzanan coğrafyanın tamamı farklı heyetler tarafından ziyaret edilmiş ve belgelenmiştir. Belgeleme çalışmaları sadece ana yatakta olmamıştır. Önemli kolları ve onların yarattığı vadiler de araştırıldığı için Dicle'ye nazaran Fırat hakkındaki bilgi daha fazladır. Benzer çalışmaların Fırat'ın güneye doğru aktığı Suriye topraklarında da yapılmış olması, bu nehrin arkeolojisini Yakın Doğu'da ayrıcalıklı bir konuma getirmiştir.

Dicle Vadisi'ne nazaran dağlık alanları az olmakla birlikte, Aşağı Fırat Havzası denizden ortalama 850–600 m yüksekliğe sahiptir. Fırat'ın doğusunda, Karacadağ kütlesi ile arasında kalan Harran Ovası, tarihin her döneminde iskân edilen çok özel bir coğrafya oluşturmaktadır. Bu ovanın çevresindeki Germüş ve Tektek dağları ortalama 850–800 m rakım ile Erken Neolitik toplulukları için bir çekim alanı oluşturmuş gibi görünmektedir. Günümüzde sadece ülkemizde ya da yakın çevremizde değil, dünya genelinde Göbekli Tepe ve Karahantepe gibi sonuçları büyük ilgi uyandıran Erken Neolitik Dönem'e ait kazılar bu coğrafyada konumlanmaktadır.

Şanlıurfa kent merkezinin kuzeyinde Siverek ilçesi sınırları içindeki Çavi Tarlası, 1983–1984 sezonlarında kazılmış bir Geç Neolitik Dönem yerleşimidir.[29] Çavi Tarlası kazılarında "Halaf" için karakteristik olduğu genel olarak kabul gören, anahtar deliği biçimli taş temellere sahip binalar ile boya bezekli çanak-çömlek ortaya çıkarılmıştır.[30] Çavi Tarlası kazıları Toros Dağlarının hemen güney eteklerinde güçlü bir Geç Neolitik geleneğin olduğunu kanıtlayan önemli bir yerleşim olarak dikkat çekmektedir.

Atatürk Barajı kurtarma kazılarından Nevali Çori, daha çok Erken Neolitik Dönem'in anıtsal yapıları ve iri boyutlu kireçtaşı heykelleri ile tanınmıştır. Şanlıurfa ili, Hilvan ilçesi sınırları içindeki Nevali Çori'de Geç Neolitik Dönem'e ait tabakalar da gün ışığına çıkarılmıştır.[31] Nevali Çori kazılarında Geç Neolitik Dönem'in "Halaf" olarak bilinen çanak-çömleği ve mimarisi saptanmıştır.[32]

Şanlıurfa kent merkezinin kuzeyinde bir başka Atatürk Barajı kazısı olan Kurban Höyük, Bozova ilçesi sınırları içinde yer almaktadır. Kurban Höyük kazılarında ana toprak üzerine yer alan tabakalarda Kuzey Suriye ve Amik Ovası'nın Geç Neolitik malzemesine benzeyen arkeolojik bulguların ele geçtiği bildirilmektedir.[33] Kurban Höyük çanak-çömleği, ana hatlarıyla Yukarı Mezopotamya'nın geleneksel kronolojisindeki Hassuna/Samarra boya bezekli kaplarıyla paralellik göstermektedir.

Harran Ovası'nın kuzey kesiminde, Şanlıurfa il merkezinin yaklaşık üç kilometre güneydoğusunda yer alan Kazane Höyük, farklı dönemleri bünyesinde barındıran çok tabakalı geniş bir

29 Jörg Becker ve Alwo von Wickede, *Çavi Tarlası: Idendität und Kontakt am Beispiel eines spätneolithschen Fundplatzes der Halaf-Zeit* (Berlin: Ex Oriente, 2018).

30 Alwo von Wickede, "Çavi Tarlası," *Kazı Sonuçları Toplantısı* 6 (1985): 191–96.

31 Jörg Becker, *Nevali Çori: Keramik und Kleinfunde der Halaf–und Frühbronzezeit*. Archaeologica Euphratica 4 (Mainz: Philipp von Zabern, 2007).

32 Becker, "Nevali Çori," 80.

33 Leon Marfoe, "Kurban Höyük Excavations, 1981," *Kazı Sonuçları Toplantısı* 4 (1983): 95–119.

höyük yerleşimidir. 1996–1997 kazı sezonunda heyet içindeki küçük bir grup aşağı şehrin güneybatı eteklerinde sondaj nitelikli kazı çalışmaları yürütmüş ve Harran Ovası'nın ilk boya bezekli çanak-çömleğine rastlamıştır.[34] Kazane Höyük'te dar alanda gün ışığına çıkarılan çanak-çömlek parçaları arasında, Mezopotamya'nın Samarra türü örnekleri de bulunmakta olup, birkaç yüz kilometre güneybatısında, Suriye topraklarındaki Tell Sabi Abyad malzemesine yakın benzerlik göstermektedir.[35]

Şanlıurfa ili sınırları içindeki bir başka Geç Neolitik yerleşim olan Tell İdris, ünlü Orta Çağ yerleşimi Harran'ın beş yüz metre kadar güneydoğusunda küçük bir höyük yerleşimidir.[36] Maalesef kapsamlı bir kazı çalışması yürütülmeyen yaklaşık iki hektar genişliğindeki bu yerleşimde mimari kalıntıya bağlı olmaksızın "Halaf" çanak-çömleğinin bulunduğu bildirilmektedir.[37]

Aşağı Fırat Havzası'nın Geç Neolitik Dönemi'ne dair ilk bilgiler Atatürk Barajı Projesi kapsamında Adıyaman ili sınırları içinde yürütülen arkeolojik etkinlikler aracılığıyla edinilmiştir. Bu kapsamda araştırılan Gritille,[38] Kumartepe[39] ve Sürük Mevkii[40] yerleşimleri maalesef kısıtlı bilgi sunmuş olup, bunlar da çanak-çömlek parçalarına dayanmaktadır. Bununla birlikte, söz konusu parçaların niteliği Geç Neolitik 1 evresinin bu coğrafyada da varlığını kanıtlaması ve Yukarı Dicle Vadisi bulgularıyla paralellik göstermesi açısından dikkate değerdir. Adıyaman ilinde gerçekleştirilen yüzey araştırmalarından elde edilen sonuçlar bir İngiliz heyet tarafından kapsamlı bir rapor olarak yayımlanmıştır.[41]

Adıyaman ili sınırları içindeki Levzin Höyük, 1991–1992 yılları arasında bir müze kazısı olarak dar alanda çalışılmış olmakla birlikte, Yukarı Mezopotamya'nın ilk kil kapları olan Proto-Hassuna örneklerini sunmuş olmasıyla önem kazanmaktadır.[42] Levzin Höyük kazıları hakkında ayrıntılı bir rapor olmamakla birlikte, yakın çevresindeki yerleşimlerin benzeri olarak Geç Neolitik 1 ve 2 evrelerini temsil ettiği, yayınlardaki kısıtlı çanak-çömlek parçası bilgisinden anlaşılmaktadır.

Fırat'ın Türkiye'yi terk ettiği coğrafyada konumlanan ve Karkamış Barajı Projesi kapsamında kazıları yürütülen Akarçay Tepe[43] ve Mezraa Teleilat[44] Neolitik Çağ'ın "Erken" ve "Geç" evrelerini içermektedir. Fırat'ın akış yönüne göre sol kıyısında ve birbirine birkaç kilometre mesafede bulunan bu iki Neolitik yerleşimin benzer tarihler arasında iskân edilmesi ve doğal ola-

34 Reinhard Bernbeck, Susan Pollock ve Cherly Coursey, "The Halaf Settlement at Kazane Höyük: Preliminary Report on the 1996 and 1997 Seasons," *Anatolica* 25 (1999): 109–47.

35 Bernbeck, Pollock ve Coursey, "Kazane Höyük," 115.

36 Nurettin Yardımcı, *Harran Ovası Yüzey Araştırması 1/Archaeological Survey in the Harran Plain 1* (İstanbul: Print A Grafik, 2004).

37 Nurettin Yardımcı, "Harran 2005 Yılı Kazısı," *Kazı Sonuçları Toplantısı* 28, no. 2 (2007): 717–32.

38 Mary Voigt, "Excavations at Neolithic Gritille," *Anatolica* 15 (1986): 215–27.

39 Jacob Roodenberg, Tony James Wilkinson ve Sema Bayrı–Baykan, "Surveys and Soundings at Kumartepe: An Interim Report," *Anatolica* 12 (1984): 1–16.

40 Gil Stein, "Archaeological Surveys at Sürük Mevkii: A Ceramic Neolithic in the Euphrates River Valley, Southeastern Turkey," *Anatolica* 18 (1992): 19–92.

41 Stuart Blaylock, David French ve Geoffrey Summers, "The Adıyaman Survey: An Interim Report," *Anatolian Studies* 40 (1990): 81–135.

42 Emin Yener, "Levzin Höyük Kurtarma Kazısı 1992," *Müze Kurtarma Kazıları Semineri* 4 (1994): 285–96.

43 Mihriban Özbaşaran ve Güneş Duru, "Akarçay Tepe: A PPNB and PN Settlement in Middle Euphrates-Urfa," *The Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. The Euphrates Basin* içinde, der. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen ve Peter Kuniholm (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011), 165–202.

44 Mehmet Özdoğan, "Mezraa Teleilat," *The Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. The Euphrates Basin* içinde, der. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen ve Peter Kuniholm (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011), 203–65.

rak, benzer yaşam modeline sahip olduğu için buluntuların da aynı özellikleri göstermesi dikkat çekmektedir. Güneye doğru birkaç on kilometre sonra, günümüz Suriye sınırları içinde, benzer yerleşim modellerine rastlanmış olması elbette bu coğrafyanın kendine özgü yapısından kaynaklanmaktadır. Günümüzde de Birecik-Karkamış-Cerablus arasındaki yaklaşık yüz kilometrekarelik alan, Fırat'ın geniş bir havza yarattığı oldukça bereketli bir coğrafyadır. Bunun sadece Neolitik Çağ için özel bir durum olmadığı, söz konusu havzada farklı dönemlere dair yürütülen kazılar sayesinde, tarihin tüm dönemleri için geçerli olduğu anlaşılmaktadır.

Karkamış Barajı kurtarma kazılarından Fıstıklı Höyük, Birecik ilçe merkezinin yaklaşık dört kilometre güneyinde yer almaktadır.[45] Fıstıklı Höyük gerek mimari kalıntıları gerekse çanak-çömlek ve diğer küçük buluntuları ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Geç Neolitik 3 evresini en iyi temsil eden kazı alanlarından birisidir. Özellikle, "Halaf" olarak kabul edilen tabakada ele geçen boyunlu bir çömleğe ait parça üzerinde, boya bezek şeklinde yapılmış çatısına kuş tünemiş bir bina ve önünde resmedilmiş insan sahnesi, çağdaşı diğer yerlerde de görülmesi açısından dikkat çekmektedir.[46]

Günümüz Türkiye-Suriye siyasi sınırının "sıfır" noktasında bulunan Karkamış, Birinci Dünya Savaşı öncesinden beri Neolitik Çağ kalıntılarına sahip olduğu bilinen bir höyük yerleşimidir.[47] Günümüzde Gaziantep'in güneydoğusunda bir ilçe merkezi olan Karkamış'ta, yerel halkın "Kale," İngiliz arkeologların ise "Qala'at" şeklinde yayınlarda söz ettiği höyükte gerçekleştirilen kazılarda ana toprak üzerinde aynı zamanda Mezopotamya'nın ilk boya bezekli kapları arasında yer alan "Hassuna" parçalarına rastlanmıştır. 1913 kazı sezonunda köylülerden gelen bilgi üzerine Karkamış kent surunun kuzey kesimindeki günümüzün Eminik köyü sınırları içinde yer alan ve Yunus olarak anılan mevkide küçük bir çalışma yapıldığında, burasının bir "Halaf" yerleşim alanı olduğu saptanmıştır.[48] Yaklaşan Dünya Savaşı nedeniyle İngiliz kazı heyeti buradan topladığı çok sayıda çanak-çömleği sandıklar içinde İstanbul Arkeoloji Müzesi'ne taşımış, savaş sonrası 1944 yılında Selim Dirvana bu malzemeyi ayrıntılı olarak yayımlamıştır.[49]

Fırat'ın batı kesiminde, Gaziantep kent merkezinin yaklaşık kırk beş kilometre doğusunda, Nizip Çayı kıyısında yer alan ve yerel halk tarafından kimi zaman Şehzade Höyük şeklinde anılan Tell Turlu, 1962 yılında kısa süreli kazısı yapılmış bir Geç Neolitik Dönem yerleşimidir.[50] Tell Turlu'nun yayınlarında çanak-çömlek her ne kadar "Halaf" olarak belirtilmişse de Gaziantep Müzesi'ndeki bazı örneklerin daha erkene ait olması muhtemeldir.[51]

Öte yandan, Mezopotamya'nın Geç Neolitik Dönem'ine ait ilk boya bezekli çanak-çömleği yine Gaziantep sınırları içinde saptanmıştır. Sakçagözü Ovası'ndaki çok sayıda höyük yerleşiminden birisi olan Coba Höyük, bu malzemenin ilk kez kazılarda keşfedilen ve yayınlara geçirilen merkezi olarak Yakın Doğu arkeolojisinde özel bir yere sahiptir. Yirminci yüzyılın ilk

45 Pollock vd., "1999 Fıstıklı Höyük Kazıları," *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları/Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilısu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 1999* içinde, der. Numan Tuna, Jean Öztürk ve Jale Velibeyoğlu (Ankara: ODTÜ Tarihsel Çevre Araştırma ve Değerlendirme Merkezi, 2001), 1–63.

46 Pollock, "Fıstıklı Höyük," 7, fig. 5c.

47 Leonard Woolley, "Prehistoric Pottery of Carchemish," *Iraq* 1 (1934): 146–62.

48 Woolley, "Prehistoric," 147.

49 Selim Dirvâna, "Cerablus Civarında Yunus'ta Bulunan Tel Halaf Keramikleri," *Belleten* 8 (1944): 403–20.

50 Catherine Breniquet, "Note sur les principaux résultats de la fouille de Tell Turlu, 1962," *Paléorient* 13, no. 1 (1987): 113–16.

51 Catherine Breniquet, "Un site halafien en Turquie méridionale: Tell Turlu. Rapport sur la campagne de fouilles de 1962," *Akkadica* 71 (1991): 1–35.

yarısında Yakın Doğu'nun farklı yerlerinde gerçekleştirdiği arkeolojik etkinlikleriyle tanınan İngiliz araştırmacı John Garstang 1908 yılının ilkbaharında modern Sakçagözü yerleşiminin yakınındaki Coba Höyük'te kazılar yürütmüş ve en alt tabakada o zamana kadar Yakın Doğu'da pek bilinmeyen boya bezekli kaplar ve taş aletlere rastlamıştır.[52] Sakçagözü-Coba Höyük'te Joan du Plat Taylor yönetiminde bir İngiliz heyet, 1949 yılında ikinci dönem kazılarında yerleşimin tabaka düzenini daha açık biçimde ve ayrıntılı olarak ortaya koymuştur.[53] Gaziantep Müzesi'nde korunan Sakçagözü malzemesi 1988 yılında bir İngiliz heyet tarafından incelenmiş ve "Halaf" olarak tanımlanarak ayrıntılı olarak yayımlanmıştır.[54]

Değerlendirme

Yukarı Mezopotamya'nın dağlık ve tepelik kesimini oluşturan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Neolitik Çağ'ına dair bulgulara genel olarak bakıldığında, Yakın Doğu'daki süreç ile uyumlu gibi görünse de ayrıntıda ciddi farklılaşma göze çarpmaktadır. Toros Dağlarının güney eteklerinden günümüz Suriye ve Irak düzlüklerinin başladığı alana kadar uzanan coğrafya, Yakın Doğu'nun diğer alanlarıyla belirgin farklılıklar göstermektedir. Bundan dolayı, söz konusu geniş bölgenin Neolitikleşme sürecinin kendine özgü niteliğini vurgulamak için alt bölümlerini de buna uyumlu biçimde oluşturmak gerekecektir.

Öncelikle vurgulamak gerekir ki, bölgedeki ilk iskân yerlerinde ortaya çıkarılan anıtsal mimari kalıntı ve tasvir eserlerin benzerlerine Yakın Doğu'nun henüz hiçbir yerinde rastlanmamıştır. Bu haliyle bu anıtsallık Güneydoğu Anadolu'ya, başka bir deyişle Yukarı Mezopotamya'nın dağlık alanlarına özgüdür.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Geç Neolitik Dönem süresince oldukça geniş alanı kapsayacak şekilde iskân edildiği gözlenmektedir. Bu dönemde Fırat ve Dicle ile küçük kolları üzerindeki uygun alanların yoğun iskân edildiği anlaşılmaktadır. Özellikle Geç Neolitik 2 (geleneksel Hassuna/Samarra) sonrası iskân yerlerinin bir istasyon niteliğinde, kimi zaman birkaç kilometre aralıklarla görülmesi, bu dönemde toplulukların oldukça hareketli (mobilize) bir yaşam sürdüklerine işaret etmektedir. Öte yandan, Geç Neolitik 3 (Halaf) evresine tarihlenen yerleşimlerin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde güneydeki çağdaşlarına nazaran çok daha geniş höyükler olduğu da bir başka dikkat çeken noktadır. Bölgenin batısında, günümüzde Türkiye'nin Doğu Akdeniz Bölgesi sınırları içinde yer alan Kahramanmaraş-Domuztepe'nin yaklaşık yirmi iki hektarlık genişliğine çağdaşı hiçbir Mezopotamya yerleşimi yaklaşamamaktadır. Her ne kadar günümüz Suriye (Tell Sabi Abyad) ve Irak topraklarında (Yarım Tepe) bazı yerleşimlerin geniş alanları kapladığı görülmekteyse de söz konusu yerleşimlerin üzerinde geç dönemlerde de iskânın devam ettiği unutulmamalıdır. Bu höyüklerin Geç Neolitik Dönem'deki gerçek boyutları tam anlaşılamamaktadır. Aynı şekilde, Irak ve Suriye'deki pek çok çağdaş yerleşimin sadece birkaç hektarlık genişliğe sahip olduğu göz önüne alındığında, Şırnak'taki Takyan Höyük'ün yaklaşık on hektarlık genişliği, onların yanında devasa kalmaktadır. Güneydoğu Anadolu'da Geç Neolitik 2 ve 3 evrelerinde yerleşimlerin bu kadar geniş olması uzun süreli ve kesintisiz bir iskânın

52 John Garstang, "Excavations at Sakje-Geuzi, in North Syria: Preliminary Report for 1908," *Liverpool Annals of Archaeology and Anthropology* 1 (1908): 97–140.

53 Joan du Plat Taylor, Veronica Seton-Williams ve John d'Arcy Waechter, "The Excavations at Sakce Gözü," *Iraq* 12, no. 2 (1950): 53–138.

54 David French ve Geoffrey Summers, "Sakçagözü Materials in Gaziantep Museum," *Anatolian Studies* 38 (1988): 71–84.

varlığı ile açıklanabileceği gibi bu dönemdeki yaşam biçimine de bağlanabilir. Buralarda güçlü taş temelli kerpiç bina yerine ahşap, dal, kamış ile çamurun kullanıldığı "hafif" veya "yarı hafif" mimarinin uzun erimli yerleşimler için uygun olmadığı açıktır. Bundan hareketle, bu coğrafyada yılın tüm zamanında iskân edilmediğini söylemek mümkündür.

Görünen odur ki, Geç Neolitik Dönem'in ortalarından itibaren (MÖ 6200 sonrası) yılın tüm zamanında aynı yerde iskân etmeyen ve çoğunlukla küçükbaş hayvancılıkla geçimini sağlayan topluluklar, geniş coğrafyalarda farklı yerleşimleri tercih ederek yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Bundan dolayı, bazı yerleşim yerleri bir döngü içinde sürekli yeni iskâna maruz kaldığından höyükleşme dikey değil, yatay olarak devam etmiştir. Güneydoğu Anadolu'nun bu Geç Neolitik höyüklerinin güneydekilere nazaran daha geniş olmalarının temel nedeni de bundan kaynaklanmış olabilir. Dağlık ve tepelik alanların aynı zamanda yeterli temiz su ve besin kaynağına sahip olması, dönemin hareketli yaşamı için oldukça uygundur. Batıda Akdeniz'den başlayarak doğuda Urmiye Gölü'ne uzanan coğrafyadaki höyüklerde ortak materyal kültür kalıntılarının varlığını, hareketli toplulukların birbirleriyle yoğun ve barışçıl temas içinde yaşamalarına bağlamak mümkündür. Söz konusu coğrafyada bir kültürel bütünlük görülmektedir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi de bunun en somut örneklerini sunmaktadır.

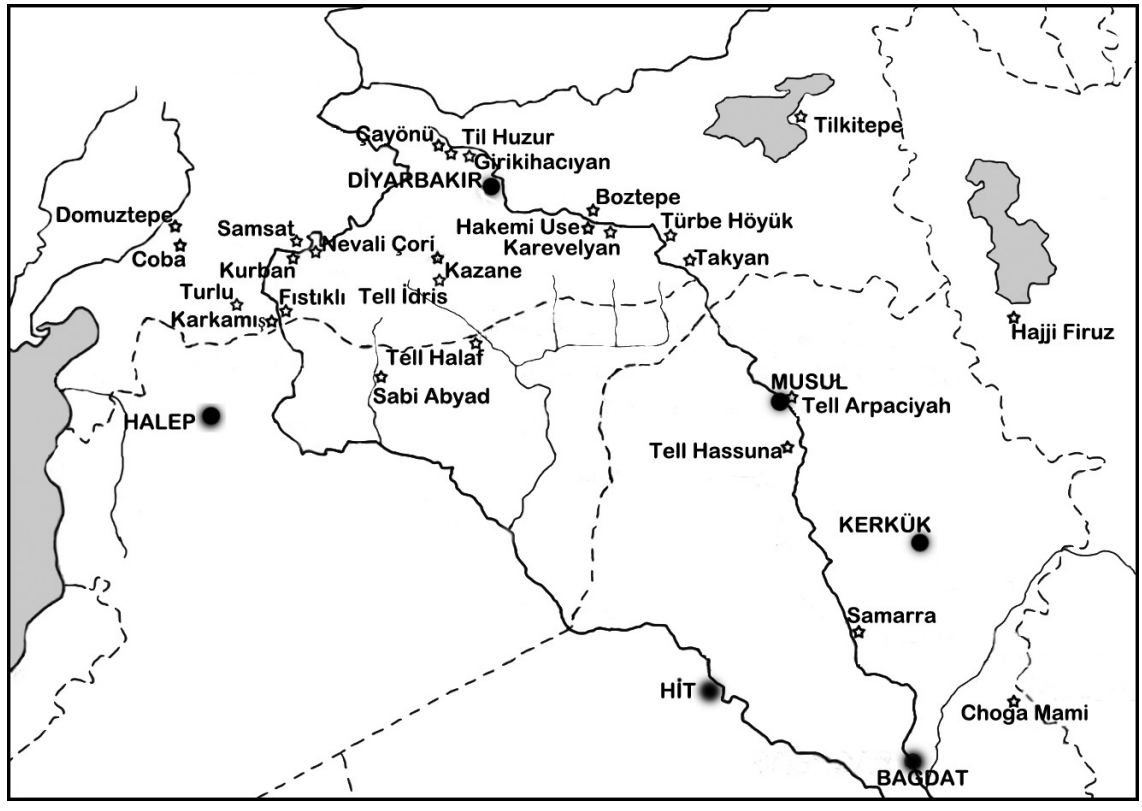

Fig. 1. Map of sites indicated in the text (drawing by H. Tekin).
Fig. 1. Metin içinde geçen yerleri gösteren harita (çizen: H. Tekin).

Fig. 2. Hassuna vessel (Hakemi Use excavation archive, photo by H. Tekin).
Fig. 2. Hassuna çanağı (Hakemi Use kazı arşivi, fotoğraf: H. Tekin).

Fig. 3. Necked Samarra Jar (Hakemi Use excavation archive, photo by H. Tekin).
Fig. 3. Boyunlu Samarra çömleği (Hakemi Use kazı arşivi, fotoğraf: H. Tekin).

Fig. 4. Samarra Vessel (Hakemi Use excavation archive, photo by H. Tekin).
Fig. 4. Samarra çömleği (Hakemi Use kazı arşivi, fotoğraf: H. Tekin).

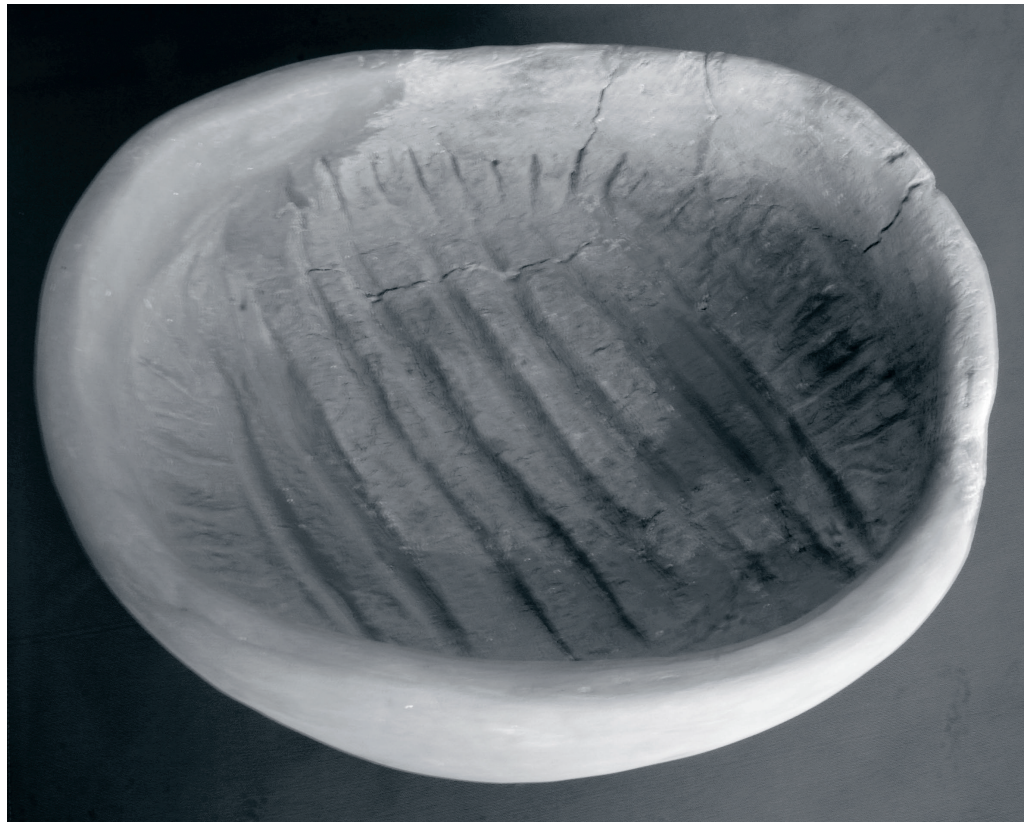

Fig. 5. "Husking Tray" (Hakemi Use excavation archive, photo by H. Tekin).
Fig. 5. "Husking Tray" (Hakemi Use kazı arşivi, fotoğraf: H. Tekin).

Fig. 6. Early Halaf Necked Jar (Karavelyan excavation archive, photo by H. Tekin).
Fig. 6. Erken Halaf boyunlu çömlek (Karavelyan kazı arşivi, fotoğraf: H. Tekin).

Fig. 7. Early Halaf Necked Jar (Karavelyan excavation archive, photo by H. Tekin).
Fig. 7. Erken Halaf boyunlu çömlek (Karavelyan kazı arşivi, fotoğraf: H. Tekin).

Bibliography - Kaynakça

Becker, Jörg. *Nevali* Çori*: Keramik und Kleinfunde der Halaf-und Frühbronzezeit*. Archaeologica Euphratica 4. Mainz: Philipp von Zabern, 2007.

Becker, Jörg, and Alwo von Wickede. *Çavi Tarlası: Idendität und Kontakt am Beispiel eines spätneolithschen Fundplatzes der Halaf-Zeit*. Berlin: Ex Oriente, 2018.

Bernbeck, Reinhard, Susan Pollock, and Cherly Coursey. "The Halaf Settlement at Kazane Höyük: Preliminary Report on the 1996 and 1997 Seasons." *Anatolica* 25 (1999): 109–47.

Blaylock, Stuart, David French, and Geoffrey Summers. "The Adıyaman Survey: An Interim Report." *Anatolian Studies* 40 (1990): 81–135.

Breniquet, Catherine. "Note sur les principaux résultats de la fouille de Tell Turlu, 1962." *Paléorient* 13, no. 1 (1987): 113–16.

———. "Un site halafien en Turquie méridionale: Tell Turlu. Rapport sur la campagne de fouilles de 1962." *Akkadica* 71 (1991) :1–35.

Caneva, Isabella. "Til Huzur-Yayvantepe." In *The Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. The Tigris Basin*, edited by Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, and Peter Kuniholm, 173–84. Istanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011.

Çambel, Halet, and Robert J. Braidwood, eds. *İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Karma Projesi Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları/The Joint Istanbul-Chicago Universities' Prehistoric Research in Southeastern Anatolia*. Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları/Istanbul University Faculty of Letters 2589. Istanbul: Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1980.

Dirvâna, Selim. "Cerablus Civarında Yunus'ta Bulunana Tel Halaf Keramikleri." *Belleten* 8 (1944): 403–20.

du Plat Taylor, Joan, Veronica Seton-Williams, and John d'Arcy Waechter. "The Excavations at Sakçe Gözü." *Iraq* 12, no. 2 (1950): 53–138.

Erim-Özdoğan, Aslı. "Sumaki Höyük: A New Neolithic settlement in the Upper Tigris Basin." *The Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research; The Tigris Basin*, edited by Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, and Peter Kuniholm, 19–60. Istanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011.

Erim-Özdoğan, Aslı, and Nurcan Yalman. "Katkılı Kil Kaplar ve Çanak-Çömlek: Çayönü Çanak-Çömleksiz ve Çanak-Çömlekli Neolitik Buluntuları Üzerinden Bir Yorum." *TÜBA-AR: Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi* 7 (2004): 67–92.

French, David, and Geoffrey Summers. "Sakçagözü Materials in Gaziantep Museum." *Anatolian Studies* 38 (1988): 71–84.

Garstang, John. "Excavations at Sakje-Geuzi, in North Syria: Preliminary Report for 1908." *Liverpool Annals of Archaeology and Anthropology* 1 (1908): 97–140.

Kozbe, Gülriz. "The Late Neolithic in the Şırnak Area (Southeast Turkey)." In *Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia*, edited by Olivier P. Nieuwenhuyse, Reinhard Bernbeck, Peter M. M. G. Akkermans, and Jana Rogasch, 479–91. Papers on Archaeology from the Leiden Museum of Antiquities 9. Turnhout: Brepols, 2013.

Marfoe, Leon. "Kurban Höyük Excavations, 1981." *Kazı Sonuçları Toplantısı* 4 (1983): 95–119.

Miyake, Yutaka. "Salat Camii Yanı: A Pottery Neolithic Site in the Tigris Valley." In *The Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. The Tigris Basin*, edited by Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, and Peter Kuniholm, 129–49. Istanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011.

———. "The Earliest Pottery of Salat Camii Yanı." In *The Emergence of Pottery in Western Asia*, edited by Akira Tsuneki, Olivier P. Nieuwenhuyse, and Stuart Campbell, 55–58. Oxford: Oxbow Books, 2017.

Nieuwenhuyse, Olivier P., Mélanie Roffet-Salque, Richard P. Evershed, Peter M. M. G. Akkermans, and Anna Russell. "Tracing Pottery Use and the Emergence of Secondary Product Exploitation Through Lipid Residue Analysis at Late Neolithic Tell Sabi Abyad (Syria)." *Journal of Archaeological Science* 64 (2015): 54–66.

Ökse, Ayşe Tuba. "Yukarı Dicle Havzası–Ambar Çayı Vadisi Yerleşim Tarihi." *OLBA* 28 (2020): 1–34.

Özbaşaran, Mihriban, and Güneş Duru. "Akarçay Tepe: A PPNB and PN Settlement in Middle Euphrates-Urfa." In *The Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. The Euphrates Basin*, edited by Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, and Peter Kuniholm, 165–202. Istanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011.

Özdoğan, Mehmet. "Southeast Anatolia Joint Project and Excavations at Çayönü." In *Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey*, edited by Oktay Belli, 12–17. Istanbul: Istanbul Üniversitesi Yayınları, 2001.

———. "Mezraa Teleilat." In *The Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. The Euphrates Basin*, edited by Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, and Peter Kuniholm, 203–65. Istanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011.

Parker, Bradley, Andrew Creekmore, and Charles Easton. "Yukarı Dicle Arkeolojik Araştırma Projesi (UTARP) Boztepe Yüzey Araştırması ve Kazıları, Talavaş Tepe Yöntemli Yüzey Araştırması, 1999 Ön Rapor." In *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı* Çalışmaları*/Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilısu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 1999*, edited by Numan Tuna, Jean Öztürk, and Jale Velibeyoğlu, 565–91. Ankara: ODTÜ Tarihsel Çevre Araştırma ve Değerlendirme Merkezi, 2001.

Pollock, Susan, R. Bernbeck, S. Allen, A. Gressner, R. Costello, M. Foree, S. Lepinski, and S. Niebuhr. "1999 Fıstıklı Höyük Kazıları." *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı* Çalışmaları*/Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilısu and Carchemish Dam Reservoirs Activities*

in 1999, edited by Numan Tuna, Jean Öztürk, and Jale Velibeyoğlu, 1–63. Ankara: ODTÜ Tarihsel Çevre Araştırma ve Değerlendirme Merkezi, 2001.

Roodenberg, Jacob, Tony James Wilkonson, and Sema Bayrı-Baykan. "Surveys and Soundings at Kumartepe: An Interim Report." *Anatolica* 12 (1984): 1–16.

Sağlamtimur, Haluk, and Ali Ozan. "Siirt-Türbe Höyük Kazısı Ön Raporu." *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi* 10 (2007): 1–31.

Sarıaltın, Savaş. "A Halaf Settlement at Kerküşti Höyük." In *Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia*, edited by Olivier P. Nieuwenhuyse, Reinhard Bernbeck, Peter M. M. G. Akkermans, and Jana Rogasch, 503–12. Papers on Archaeology from the Leiden Museum of Antiquities 9. Turnhout: Brepols, 2013.

Stein, Gil. "Archaeological Survey at Sürük Mevkii: A Ceramic Neolithic Site in the Euphrates River Valley, Southeastern Turkey." *Anatolica* 18 (1992): 19–32.

Tekin, Halil. "The Contribution of Hakemi Use to the Prehistory of Upper Mesopotamia." In *Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia*, edited by Olivier P. Nieuwenhuyse, Reinhard Bernbeck, Peter M. M. G. Akkermans, and Jana Rogasch, 493–502. Papers on Archaeology from the Leiden Museum of Antiquities 9. Turnhout: Brepols, 2013.

———. "Karavelyan'dan bir Halaf Mezarı." *Armizzi: Engin Özgen'e Armağan/Studies in Honor of Engin* Özgen, edited by Atilla Engin, Barbara Helwing, and Bora Uysal, 247–52. Ankara: Asitan Kitap, 2014.

———. "Late Neolithic Painted Pottery Traditions on the Upper Tigris Valley." *Painting Pots–Painting People: Late Neolithic Ceramics in Ancient Mesopotamia*, edited by Walter Cruells, Inna Mateiciucová, and Olivier Nieuwenhuyse, 107–14. Oxford: Oxbow Books, 2017.

———. *Tarihöncesinde Mezopotamya: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Yorumlar ve Yeni Kronoloji*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat, 2017.

———. "Karavelyan Excavations within the Ilısu Project." *Anadolu/Anatolia* 45 (2019): 197–209.

———. "Hakemi Use Excavations within the Ilısu Project." *Anadolu/Anatolia* 46 (2020): 147–65.

Voigt, Mary. "Excavations at Neolithic Gritille." *Anatolica* 15 (1986): 215–32.

Watson, Patty Jo, and Steven A. LeBlanc. *Girikihaciyan: a Halafian Site in Southeastern Turkey*. Institute of Archaeology Monograph 33. Los Angeles: University of California, Los Angeles, 1990.

Wickede, Alow von. "Çavi Tarlası." *Kazı Sonuçları Toplantısı* 6 (1985): 191–96.

Woolley, Leonard. "Prehistoric Pottery of Carchemish." *Iraq* 1, no. 2 (1934): 146–62.

Yardımcı, Nurettin. "Harran 2005 Yılı Kazısı." *Kazı Sonuçları Toplantısı* 28, no. 2 (2007): 717–32.

———. *Harran Ovası Yüzey Araştırması 1 / Archaeological Survey in the Harran Plain 1*. Istanbul: Print A Grafik, 2004.

Yener, Emin. "Levzin Höyük Kurtarma Kazısı 1992." *IV. Müze Kurtarma Kazıları Semineri* 4, (1994): 285–96.

The Neolithic in the South Caucasian Mil Steppe: A Diverse Mosaic

Barbara Helwing[1] and Tevekkül Aliyev[2]

Article submitted: 10 May 2021
Article accepted: 2 June 2021
https://doi.org/10.54930/TARE.2021.3

Abstract

This article provides a synthetic overview on recent research into the Neolithic settlement history in the Mil Steppe of southern Azerbaijan. Short-lived and closely spaced, these settlement sites represent short-term and shifting occupations during a narrow time range, from 5800 to 5300 BCE. A highly diverse material culture attests to variable cultural affiliations of the populations, indicating some influx of ceramic craft traditions from regions to the south, in particular the Iranian highlands. In comparison with neighboring regions, the place of the Mil Steppe Neolithic within the wider context of Neolithic South Caucasia is evaluated as a distinctive regional variety.

Keywords:

Neolithic, Mil Steppe, Azerbaijan, Shifting Occupation Pattern, Sixth Millennium BCE

Introduction

Within southwest Asia, South Caucasia is a latecomer in regard to the beginning of the Neolithic. It was not until the late seventh millennium BCE that the Neolithic way of life, characterized by sedentarism, agriculture, and animal husbandry, took root in the fertile river valleys and intermontane plains of this region, but then it happened rapidly. Since the mid-2000s, new research in Georgia, Azerbaijan, and Armenia has both greatly augmented our knowledge but added to our questions at the same time.[3] It is now obvious that the patterning of "becoming Neolithic" was complex and dynamic and did not follow a "one size fits all" model. Distinct building and ceramic traditions characterize individual landscapes, hinting at multiple and distant prototypes for this new way of life and acting as a faint reminder of the distinct regional patterning of the Anatolian Neo-

1 Barbara Helwing, Vorderasiatisches Museum SMB PK Berlin Geschwister-Scholl-Str. 6 D-10117 Berlin, Germany, ORCID: 0000-0001-9226-1053 barbara.helwing@fu-berlin.de

2 Tevekkül Aliyev, Azerbaijan National Academy of Sciences Institute of Archaeology and Ethnography 31 H. Javid Prospekti AZ-1143 Baku, Azerbaijan, ORCID: 0000-0002-5325-6080, tavakkul55@yahoo.com

3 Christine Chataigner, Ruben Badalyan, and Makoto Arimura, "The Neolithic of the Caucasus," *Oxford Handbooks Online*, October 2014, https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199935413.013.13; Antonio Sagona, *The Archaeology of the Caucasus: From Earliest Settlements to the Iron Age* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017); Barbara Helwing *et al.*, eds., *The Kura Projects: New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus*, Archäologie in Iran und Turan 16 (Berlin: Dietrich Reimer, 2017).

lithic that we keep learning about.[4] In the following article, we will introduce the recently explored Neolithic landscape of the Mil Steppe in the south of the Republic of Azerbaijan to provide an exemplary close-up view into one small region of Neolithic settlement (Fig. 1).

Research Background

At the end of the last Ice Age, a momentous change in the way of life in southwest Asia resulted in people gradually giving up their mobile lives of foraging and instead becoming sedentary and staying longer (sometimes even all year round) in environmentally favorable niches. Through their permanent presence, humans became a significant factor in gradually changing both the environment and their own ways of life. These mechanisms included selectively hunting certain animal populations in the region and gathering, (probably) sowing, and tending to plants. The results of these drawn-out iterative steps were the domestication of animals and plants and visible morphological changes in species produced by breeding selection. Since then, human nutrition has been largely based on the use of these new species, which differed from their wild counterparts by their size and therefore yield, and in the case of animals, also by their docile temperament. Agriculture and animal husbandry henceforth formed the basis of life and, together with sedentarism, marked a new epoch, one which archaeologists refer to as the Neolithic or New Stone Age.

In the first half of the 20th century, theoretical models describing the move to a Neolithic way of life focused on the material foundations of subsistence. Gordon Childe, borrowing from the concept of the Industrial Revolution, coined the term "Neolithic Revolution" to describe this shift as rapid, profound, and irreversible.[5] Initially, the stage was set in west Asia at large, and a lack of reliable chronology precluded the determination of a center or core region. The famous biologist Nikolai Vavilov thus argued in the 1920s that the great biodiversity of South Caucasia predestined the region as a "center of diversity" and thus a potential core area for the primary domestication of plants,[6] and this model informed research on the then-Soviet side until the 1990s. In fact, the notable length and absolute age of the Neolithization process could only be grasped once chronometric dating through ^{14}C became available in the 1950s for sites in the Levant and the Zagros and Taurus ranges.[7] Radiocarbon dating applied by the Chicago-based "Prehistoric Project" of Robert Braidwood and colleagues working the foothills of the Taurus and Zagros mountains contributed to building a sequence.[8] The combined efforts for Jericho and the Zagros region shifted the scholarly

4 Douglas Baird *et al.*, "Agricultural Origins on the Anatolian Plateau," *Proceedings of the National Academy of Sciences* 115, no. 14 (2018): E3077–86; Mihriban Özbaşaran, Güneş Duru, and Mary C. Stiner, eds., *The Early Settlement at Aşıklı Höyük: Essays in Honor of Ufuk Esin* (Istanbul: Ege Yayınları, 2018); Eva Rosenstock, "Dot by Dot: Phase-Mapping the Central/Western Anatolian Farming Threshold." In *The Central/Western Anatolian Farming Frontier: Proceedings of the Neolithic Workshop Held at 10th ICAANE in Vienna, April 2016*, ed. Maxime Brami and Barbara Horejs, Oriental and European Archaeology 12 (Vienna: Austrian Academy of Sciences Press, 2019), 103–26; Fokke Gerritsen and Rana Özbal, "Barcın Höyük, a Seventh Millennium Settlement in the Eastern Marmara Region of Turkey," *Documenta Praehistorica* 46 (2019): 58–67.

5 V. Gordon Childe, *Man Makes Himself*, The Thinker's Library 87 (London: Watts & Co., 1948).

6 Nikolai Ivanovich Vavilov, *Origin and Geography of Cultivated Plants* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992).

7 Kathleen M. Kenyon, "Jericho and Its Setting in Near Eastern History," *Antiquity* 30, no. 120 (1956): 184–97. Kathleen M. Kenyon, "Reply to Professor Braidwood," *Antiquity* 31, no. 122 (1957): 82–84; Mortimer Wheeler, "The First Towns?" *Antiquity* 30, no. 119 (1956): 132–36; Robert J. Braidwood, "Jericho and Its Setting in Near Eastern History," *Antiquity* 31, no. 122 (1957): 73–81.

8 Robert J. Braidwood, "Near Eastern Prehistory," *Science* 127, no. 3312 (1958): 1419–30.

perception of Neolithization to a long, drawn-out process rather than a rapid one.

The new chronological evidence allowed scholars to argue for the primacy of west Asia in the process of Neolithization based on settlement history and landscape ecology, since the oldest sedentary sites cluster in a wide arc from the Levant to the foothills of the Taurus and Zagros, also called the "Hilly Flanks of the Fertile Crescent."[9] This region also coincides with the ancient habitats of wild populations of the later-domesticated animals and plants, and it is here that the Neolithic way of life emerged between the tenth and eighth millennia BCE. The new chronological order also established that not all elements considered characteristic of the Neolithic occurred simultaneously: permanent dwellings, as well as monumental cult buildings, existed early, agriculture became established later; and handicraft products such as pottery appeared late in the developed Neolithic.

With basic chronology sorted, the way was clear to develop models that acknowledged the importance of symbolic behavior and bonding with places in "becoming Neolithic." Jacques Cauvin argued that the "Birth of the Gods" preceded agriculture and sedentarism,[10] and Ian Hodder's work in Çatalhöyük identified iterative ritual behavior as a meaningful concept.[11] Today, archaeologists argue that symbolic thinking is not just a byproduct of this transformation but its condition.[12]

Once introduced, a major consequence of sedentism in the Fertile Crescent was population growth, which forced communities to expand their habitat. The Neolithic way of life spread into more distant regions from ca. 7000 BCE and reached the southern Caucasus around 6000 BCE. This temporal spacing invalidates Vavilov's model that included South Caucasia among the potential core areas of Neolithization. The dynamics of these dispersal processes in individual regions are complex and differentiated, ranging from the immigration of small scouting groups into new settlement areas over the successive acculturation of foraging communities in contact with farming communities to the selective adoption or spread of only few aspects of the Neolithic way of life. For the geographically highly differentiated landscape of South Caucasia, considerable regional differences are apparent and remain to be explained.

Predecessors

Mesolithic populations inhabited the valleys of the Greater and the Lesser Caucasus since the end of the Ice Age and maintained their mostly foraging way of life until the late seventh millennium BCE, when the first traces of a Neolithic presence occured. The archaeological record for the Mesolithic is sparse.[13] Most documented sites are rock-shelters, and some open-air sites with traces of hut floors and hearths are also known. Stone tool assemblages are based on laminar debitage and comprise microliths. No direct transition from the Mesolithic to the Neolithic is document-

9 Robert J. Braidwood, "The Agricultural Revolution," *Scientific American* 203, no. 3 (1960): 130–52.

10 Jacques Cauvin, *Naissance des Divinités, Naissance de l'agriculture* (Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1994).

11 Ian Hodder, *Religion in the Emergence of Civilization: Çatalhöyük as a Case Study* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010).

12 Trevor Watkins and Kim Sterelny, "Neolithization in Southwest Asia in a Context of Niche Construction Theory," *Cambridge Archaeological Journal* 25, no. 3 (2015): 673–91 / 705 with comments.

13 Bastien Varoutsikos, "The Mesolithic-Neolithic Transition in the South Caucasus: Cultural Transmission and Technology Transfer" (PhD diss., Harvard University, 2015); Yoshihiro Nishiaki *et al.*, "The Mesolithic-Neolithic Interface in the Southern Caucasus: 2016–2017 Excavations at Damjili Cave, West Azerbaijan," *Archaeological Research in Asia* 19 (September 2019): 100140.

ed, but the lithic industry indicates a high degree of continuity in types and chipping techniques.

Mesolithic groups were small but highly mobile and well connected, as can be illustrated from two cases. One example is the UNESCO World Heritage Site of Qobustan, a cliff above the Caspian Sea with a field of boulders on which thousands of petroglyphs are carved.[14] The oldest images depict cattle and dancing people (Fig. 2), suggesting the place's special role in regular gatherings that probably attracted mobile groups from distant regions since the Mesolithic and into historical times. Such a dynamic is comparable to the way Göbekli Tepe in southeastern Turkey was marked out in the landscape as a location for recurring meetings and festivals.[15]

A second example for early contacts is reflected in the distribution of obsidian, a volcanic glass from deposits in the Lesser Caucasus that was transported over great distances and circulated in networks that lasted well into the Bronze Age. Among the implements typical for the Mesolithic in the Caucasus are broad obsidian blades with one chipped and one broad "hooked" end, the edges of which are worked by parallel pressure retouch and often show strong abrasive signs of use. This type is called a Kmlo tool, after the Kmlo-2 site in the Lesser Caucasus.[16] Similar forms, but with a different sequence of manufacture and apparently a different function, are found in western Georgia but also in the Upper Mesopotamian Aceramic Neolithic, where they are known as Çayönü tools after the site in southeastern Turkey.[17] Although these similar-looking implements were manufactured according to a different *chaîne opératoire*, their analogous forms probably result from early contacts between sites in the Fertile Crescent and Mesolithic communities in the Caucasus. These contacts did, however, not lead to cultural change in the southern Caucasus, where mobile foragers held on to their Mesolithic lifestyle for millennia, gathering wild plants and hunting wild prey, without any evidence of domesticated animals or plants.

When the Neolithic way of life was introduced in South Caucasia, ca. 6000 BCE, a rapid and profound cultural change ensued. It is currently impossible to reliably determine the dynamics of this dispersal. Domesticated livestock and crops were introduced, and a few exotic ceramics of Samarra or Halaf styles found in some early sites link to traditions known from the Fertile Crescent. But the round buildings that became the hallmark of the Neolithic of central South Caucasia, with the Shomutepe-Shulaveri-complex north of the Lesser Caucasus along the Middle Kura River and comparable sites like Aratashen and others south of it in the valleys of the Araxes tributaries, may indicate concepts of space typical for hunter-gatherer communities rather than for the Late Neolithic of the Eastern Fertile Crescent.[18] To further complicate the picture, the region to the East of the Lesser Caucasus, the Mil Steppe of southern Azerbaijan, matches neither the northern Shomutepe-Shulaveri nor the southern Aratashen model. The Neolithic of the Mil Steppe represents a distinct track of Neolithic development from ca. 5800 to 5300 BCE.

---

14 Malahat Farajova, "About Specifics of Rock Art of Gobustan and Some Innovative Approaches to Its Interpretation ('Firuz 2' Shelter)," *Quaternary International* 491 (2018): 78–98.

15 Klaus Schmidt, *Sie Bauten Die Ersten Tempel: Das Rätselhafte Heiligtum Der Steinzeitjäger; Die Archäologische Entdeckung Am Göbekli Tepe* (Munich: C. H. Beck, 2006); Oliver Dietrich, Jens Notroff, and Klaus Schmidt, "Feasting, Social Complexity, and the Emergence of the Early Neolithic of Upper Mesopotamia: A View from Göbekli Tepe," in *Feast, Famine or Fighting? Multiple Pathways to Social Complexity*, ed. Richard J. Chacon and Rubén G. Mendoza, Studies in Human Ecology and Adaptation 8 (Cham: Springer, 2017), 91–132.

16 Makoto Arimura *et al.*, "Current Neolithic Research in Armenia," *Neo-Lithics* 1, no. 10 (2010): 77–85.

17 Arimura *et al.*, "Current Neolithic Research in Armenia."

18 Chataigner, Badalyan, and Arimura, "The Neolithic of the Caucasus"; Nishiaki *et al.*, "The Mesolithic-Neolithic Interface in the Southern Caucasus."

The Mil Steppe: A Neolithic Landscape

From 2009 to 2015, a joint Azerbaijanian-German Expedition investigated the prehistoric settlement history of the Mil Steppe as part of a larger collaborative research scheme aimed at generating a comparative perspective on the Neolithic in South Caucasia. The Mil Steppe covers the triangle formed by the confluence of the Kura and Araxes Rivers. It originally extended from the eastern foothills of the Lesser Caucasus until the riparian forest along the Kura. Irrigation canals parallel to the river have opened the eastern stretches of the steppe for cultivation, and the archaeological record there must be considered lost, while in the western part an artemisia steppe zone is preserved (but likewise under threat from industrial agriculture). In the sixth millennium BCE, the region hosted a savanna-like open landscape with loose shrubs, interspersed with small valleys and seasonal wetlands in flood zones in the valley bottoms. The valleys were formed by a series of streams descending from the Lesser Caucasus oriented west-east that have cut deep into the plain. It is along these ancient valleys that a huge concentration of Neolithic sites is known from intensive field walking surveys, conducted by Andrea Ricci as part of the research of the Kura projects.[19]

Prehistoric occupation of the Mil Steppe was first observed by the Azerbaijanian Archaeological Expedition directed by Alexander Iessen.[20] Because of its painted ceramics, the material was classified "Eneolithic" and was subsequently described as a regionally distinct group postdating the Shulaveris-Shomutepe Neolithic of central South Caucasia.[21] We know now that these are contemporary and that the occurrence of painted material does not indicate a chronological difference but a distinct stylistic tradition. We have also found that the Neolithic of the Mil Steppe is far from homogenous and that distinct building traditions and ceramic styles occur here in close regions.

Neolithic Sites in the Mil Steppe: Locations and Characteristics

Intensive field walking surveys over five field seasons (2010–2014) have revealed a dense Neolithic occupation on the lower river terraces along the streams crossing the Mil Steppe (Fig. 3). The preferred location for sites was on natural elevations, which may have afforded some protection from flooding; it is likely that springtime flooding contributed to the formation of naturally irrigated zones used for early agriculture. Most sites were flat or formed very low mounds, indicating a short duration of habitation or intermittent, shifting occupation. The preferred building materials were hand-formed mudbricks, reed, branches and daub, and a variety of building forms is known, including single circular buildings, joined rectangular chambers, and special structures.

Out of the total of 174 sites recorded during the survey, 66 can be safely assigned to the

19 Andrea Ricci, Barbara Helwing, and Tevekkül Aliyev, "The Neolithic on the Move: High Resolution Settlement Dynamics Investigations and Their Impact on Archaeological Landscape Studies in Southwest Azerbaijan," in "Landscape Archaeology Conference (LAC 2012)," special issue, *eTopoi. Journal for Ancient Studies* 3 (2012): 369–75; Andrea Ricci, "Archaeological Landscape Studies within the 'Kura in Motion' Project: The 2012–2014 Field Activities," in *The Kura Projects: New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus*, ed. Barbara Helwing *et al.*, Archäologie in Iran und Turan 16 (Berlin: Dietrich Reimer, 2017), 305–23.

20 A. A. Iessen, "Iz Istoriceskogo Proslogo Milsko-Karabachskoje Stepi: Trudy Azerbaidzanskoj Archaeologiceskoj Ekspedicii," *Materialy i issledovanija po archeologii SSSR* (1965): 10–35.

21 I. G. Narimanov, *Kul'tura Drevnejsego Zemledel' Cesko-Skoto-Vodceskoyo Naselenija Azerbajdzana* (Baku: Ėlm, 1987).

sixth millennium BCE Late Neolithic from their surface assemblages of ceramics and lithics.[22] The enormous density of sites—some were spaced a mere 200 m apart—combined with the observation that settlements rarely formed elevations indicate short durations for the individual occupations.[23] Ten Neolithic sites were further investigated by sounding or horizontal excavation, revealing an intriguingly complex set of sites and materials with chronological subphases.[24] Ceramic assemblages were highly distinct among the various sites, with a monochrome, a red slipped and a painted tradition that were spatially exclusive but chronologically not very distant from each other. The ceramics were not very stable and, once exposed, rapidly lost their painted surfaces to erosion, making it difficult from the surface collections alone to assign a site to one of the subphases.

Sites with Ditches

Before excavation, systematic magnetometric mapping of the sites was conducted to allow an estimate of the spatial extension and to identify locations for excavation.[25] On two sites—both on flat stretches of artemisia steppe without any visible elevation—we were able to identify ditches as a major feature. Site MPS 124 had one ditch with a circular layout and an opening toward the east (Fig. 4). A sounding cross-cutting the ditch revealed a fill with almost sterile, yellowish clayey deposits that were almost indistinguishable from the surrounding matrix. Next to the ditch, groups of pits were visible on the mapping. We excavated one exemplary pit that turned out to contain refuse from a domestic building: ash layers with organic residues were interlaced with yellowish sediment, indicating that the pit had probably been open for some time, so that heavy rain could have washed down natural sediments into the pit. Cultural material comprised small clay figurines, broken ceramics (broken before depositing, and thus most likely domestic refuse) and daub with cord impressions. These materials must derive from buildings constructed above ground from perishable material, of which nothing remains.

A nested system of three, possibly even four, concentric ditches was found at site MPS 4 and subsequently investigated by horizontal excavation, exposing the inner two ditches and one section of the third ditch at larger scale, whereas a potential fourth ditch remains unexcavated (Fig. 5). The exposed ditches had a V-shaped profile and reached a depth of 2.7 m below the present surface, whereby transversal walls intersected the individual ditches. The fill comprised

22 Ricci, "Archaeological Landscapes"; for the latest update on numbers, see Andrea Ricci *et al.*, "Human Mobility and Early Sedentism: The Late Neolithic Landscape of Southern Azerbaijan," *Antiquity* 92, no. 366 (2018): 1445–61.

23 Ricci *et al.*, "Human Mobility and Early Sedentism."

24 See Helwing and Aliyev's section, "Fieldwork in the Mil Plain: The 2010–2011 Expedition," in Bertille Lyonnet *et al.*, "Ancient Kura 2010–2011: The First Two Seasons of Joint Field Work in the Southern Caucasus," *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 44 (2012): 4–17; Barbara Helwing and Tevvekül Aliyev, "Excavations in the Mil Plain Sites, 2012–2014," in *The Kura Projects: New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus*, ed. Barbara Helwing *et al.*, Archäologie in Iran und Turan 16 (Berlin: Dietrich Reimer, 2017), 11–42; Golnaz Ahadi, "Excavations at Site MPS 124," in *The Kura Projects: New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus*, ed. Barbara Helwing *et al.*, Archäologie in Iran und Turan 16 (Berlin: Dietrich Reimer, 2017), 51–54; Maria Bianca D'Anna, "The 2013 Sounding at Site MPS 103: Preliminary Report; Some New Insights into the Neolithic 'Unpainted Ceramic Horizon' of the Mil Plain," in *The Kura Projects: New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus*, , ed. Barbara Helwing *et al.*, Archäologie in Iran und Turan 16 (Berlin: Dietrich Reimer, 2017), 43–49.

25 Jörg W. E Fassbinder and Florian Becker, "Integrated Geophysical Prospecting in the Mil Plain, Lower Karabakh, Azerbaijan," in *The Kura Projects: New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus*, ed. Barbara Helwing *et al.*, Archäologie in Iran und Turan 16 (Berlin: Dietrich Reimer, 2017), 325–33.

sections with organic fill and cultural refuse as well as sections with clean fill.

In both sites, there is a clear concentric layout of the ditches, but their function remains enigmatic. In MPS 124, the fill was sterile, while in MPS 4 at least some areas must have hosted organic materials—maybe storage compounds or the like. A micromorphological study of these organic residues revealed possible matting residues and cooking refuse,[26] which would concur with the observation that the sections with organic deposits also contained quantities of smashed ceramics and broken artifacts.

These two ditch sites are the first such monuments recognized in the southern Caucasus. This discovery is certainly the result of the systematic application of magnetometry mapping. Sections of linear ditches have previously been reported from Neolithic sites in South Caucasia,[27] and in Aruchlo, linear ditches crosscut each other and also cut into settlement layers; at a later stage domestic buildings were constructed atop the ditches.[28] Given its small size, the layout of MPS 4 closely resembles the Late Neolithic and Chalcolithic henge monuments known in eastern and central Europe.

The ditches at MPS 4 represent but one phase in a palimpsest of occupations in this place that, however, fall closely together, as radiocarbon dating assigns the site to the 56th century BCE. The oldest exposed remains are those of a subterranean round building with walls made from small hand-shaped mudbrick (Fig. 6). It contained the residues of a shell bead workshop where *didacna* shells, likely from the Caspian shore, were processed.[29] The latest occupation was a house-floor inside the inner ditch that was preserved only in small patches and did not yield a clear outer contour. Inside the house, storage vessels had been set into the floor, of which only the bases remain.

Habitation Sites

Small-scale excavations in two such sites—MPS 103 and MPS 5—uncovered buildings constructed from hand-shaped elongated rectangular mudbricks. In MPS 103, a series of rectilinear cubicles contained standing storage jars (Fig. 7). In MPS 5, the compartment-like structures contained a mixed fill with ceramics and small figurines. The domestic character of the assemblages and the size of the constructions make it most likely that these sites represent habitation sites, but with the limited exposure, this may be but one function.

A Central Platform: Kamiltepe

Kamiltepe is the most visible of the Neolithic sites in the Mil Steppe, forming a settlement mound on a spur of the first river terrace of the Qaraçay Stream.[30] Preserved to a height of 2.6

26 Lisa Shillito, "Preliminary Microstratigraphic Observations of Ash Deposits and Architectural Materials at Kamiltepe, Azerbaijan," *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 44 (2012): 31–37.

27 Christine Chataigner, *La Transcaucasie au Néolithique et au Chalcolithique*, British Archaeological Reports International Series 624 (Oxford: Tempus Reparatum, 1995), 67–69.

28 Svend Hansen and Michael Ullrich, "Report on the 2012–2014 Excavation Campaign in Aruchlo," in *The Kura Projects: New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus*, ed. Barbara Helwing *et al.*, Archäologie in Iran und Turan 16 (Berlin: Dietrich Reimer, 2017), 204–11, figs. 8, 9, 23, 24.

29 Ilia Heit, "Die Neolithische Muschelperlenwerkstatt Aus Fundstelle MPS 4: Archäologische Und Technologische Untersuchungen," in *The Kura Projects: New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus*, ed. Barbara Helwing *et al.*, Archäologie in Iran und Turan 16 (Berlin: Dietrich Reimer, 2017), 73–123.

30 Tevekkül Aliyev and Barbara Helwing, "Kamiltepe in der Milebene: Archäologische Untersuchungen 2009," *Ar-*

m, the core of this mound consisted not of superposed settlement layers but of a massive mudbrick construction in a round outline. The curved outer facade allowed us to calculate the original size of the monument at 24 m diameter (Fig. 8). The top of the building was not preserved, so it is impossible to reconstruct the original form. Judging from its massive core and from debris accumulated in sloping layers descending from this construction, this most likely was a platform or support structure for one or several buildings atop that were at least partly constructed from lightweight organic material like reed. One semicircular room was attached to the central block like a petal on a flower, and there were more fragmentary walls adjoined to the platform, but these could not be traced to complete rooms. A major round building, probably a silo, was dug into the ground about 10 m north of the platform and reinforced through a lining of mudbrick (Fig. 9). Both the silo fill and the debris around the platform indicate heavy burning.

The extraordinary platform construction in Kamiltepe is, so far, a unique feature in the Neolithic of western Asia, but some elements match observations from neighboring regions. In the closer vicinity, the site of Ismailbeytepe in the Agdam province has recently revealed an extraordinary mudbrick construction that appears fortification-like and that still stands at ca. 4 m height.[31] In general, the construction of mudbrick podiums and platforms at smaller scale is also known from the Iranian central plateau and the Zagros foothills, with examples from late Neolithic Tappe Sialk[32] and from Late Neolithic Chagha Sefid in the Deh Loran Plain.[33]

Dating the Mil Steppe Sites

Radiocarbon dates for the Mil Steppe sites reveal that these extremely diverse sites with their subphases flourished during a rather short period of time from ca. 5600 to 5300 BCE.[34] The ditch sites MPS 4 and MPS 124 represent an older group ca. 5600 BCE, followed by the Kamiltepe platform ca. 5500 BCE. The latest Neolithic date comes from a deposit of organic debris covering a human skeleton at site MPS 23, dating ca. 5300 BCE.

Ceramic Production in the Mil Steppe Neolithic

The ceramic complexes associated with the various sites represent different traditions of craft production, with some overlapping and some exclusive characteristics. Most of the overlap and those widely distributed concern the production of cooking vessels from a clay with coarse organic temper that are found on most Neolithic sites in the Mil Steppe (Fig. 10). Such cooking pots have a wide and flat base and often lugs attached shortly above the base; the connection from base to upper wall is imperfect, and the vessels regularly break directly above the base. The form is also attested beyond the Mil Steppe, for example in Kültepe I in Nakhichevan and in other

chäologische Mitteilungen aus Iran und Turan 41 (2009): 23–45.

31 X. I. Almənmədov and N. V. Quluzade, "Qarabağ Neolit-Eneolit Ekspedisiyası'nın 2013-2014-cü Illərdə Apardığı Arxeoloji Tədqiqat Işləri," *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar* 2013–2014 (2015): 60–74.

32 Roman Ghirshman, *Fouilles de Sialk, près de Kashan 1933, 1934, 1937 (I)* (Paris: Paul Geuthner, 1938), pl. XI, 1; pl. LVIII, 6.

33 Frank Hole, *Studies in the Archaeological History of the Deh Luran Plain: The Excavations of Chogha Sefid*, Memoirs of the Museum of Anthropology University of Michigan 9 (Ann Arbor: Museum of Anthropology University of Michigan, 1977), 61, fig. 14; 73, fig. 24; pls. 11a, 11b, 17b.

34 Helwing and Aliyev, "Excavations in the Mil Plain Sites, 2012–2014," Table 2.

places.[35] A second highly typical form that is found in most Mil Steppe sites is an asymmetrical jug with a bag-shaped body and an inwards folded rim (Fig. 11). Experiments with completely restored specimens confirmed that these jugs are well balanced when held with one hand on the folded-in rim; therefore we assume that these vessels may have served to transport liquid.

Finer wares appear restricted to specific sites. At MPS 4, hand-shaped vessels were made from a fine clay with natural mineral inclusions and some organic temper in variable amounts.[36] Colors are buff to reddish, and some vessels seem to have a burnished monochrome surface. Red paint occurs, but it is rare and is used for simple monochrome triangles. In the domestic refuse pit at MPS 124, ceramics had a carefully burnished monochrome red slip. A comparable red slipped ware is found at MPS 5, but there we also find examples for surface manipulated and impressed pottery.[37] In MPS 103, except for the large storage jars, the ceramics were tempered with organic fibers and came in various shades of buff and reddish, some with a smoothed surface. Painted ceramics were found in large quantities at Kamiltepe, and in minor numbers at MPS 18.[38] This ware had been identified in the old excavations at Kamiltepe as most representative for the Mil Steppe Neolithic.[39] Dark pain—reddish or brown—was applied to light-colored vessels, forming dynamic geometric patterns of bundles of zigzags, spiraling bands, or groups of triangles (Fig. 12).

The great diversity of ceramic styles in such a small region over such a short time range remains to be explained and contextualized. We are currently working under the hypothesis that the various styles represent connections with neighboring regions. Comparative materials are found in neighboring regions as far north as the Agdam region, where red slipped ware is common and surface manipulated pottery occurs in the sixth-millennium BCE sites like Ismailbeytepe.[40] Surface manipulation became a hallmark of the earlier fifth-millennium BCE Dalma tradition in northwestern Iran that has often been quoted as a comparison,[41] but a gap of several centuries separates the older Mil Steppe sites from Dalma. Comparisons for the painted wares are found to the south and southeast of the Mil Steppe in contemporary sites in western Iran, in particular in Hajji Firuz[42] but also in the Neolithic Cheshmeh Ali and Ebrahimabad sites on the western central plateau.[43] Seen from the south where the Neolithic way of life had begun earlier than in South Caucasia, the sites with painted wares in the Mil Steppe mark the northernmost distribution of this material.

---

35 O. A. Abibullaev, "Nekotorye Itogi Izucenija Kholma Kjul Tepe v Azerbajdzhane," *Sovetska Archeologia* 3 (1963): 157–68, figs. 5, 1.

36 See Felix Geitel's section "The Pottery of the Site MPS 4" in Bertille Lyonnet *et al.*, "Ancient Kura 2010–2011," 37–38.

37 Maria Bianca D'Anna, "The 2013 Sounding at Site MPS 103: Preliminary Report: Some New Insights into the Neolithic 'Unpainted Ceramic Horizon' of the Mil Plain," in *The Kura Projects: New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus*, ed. Barbara Helwing *et al.*, Archäologie in Iran und Turan 16 (Berlin: Dietrich Reimer, 2017), 44–46, figs. 56, 58.

38 See Andrea Ricci's section "Archaeological Landscape Studies: The Mil-Qarabağ Plain and the Kvemo Kartli Survey Projects; A Preliminary Account of the First Two Field Seasons (2010–2011)" in Bertille Lyonnet *et al.*, "Ancient Kura 2010–2011," 127–45, figs. 175, 177, 179.

39 Narimanov, *Kul'tura Drevnejsego Zemledel'*.

40 Almənmədov and Quluzade, "Qarabağ Neolit-Eneolit Ekspedisiyası'nın," fig. 23.

41 Carol Hamlin, "Dalma Tepe," *Iran* 13 (1975): 111–27.

42 Mary M. Voigt, *Hajji Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement*, Hasanlu Excavation Reports 1, University Museum Monograph 50 (Philadelphia: University Museum, University of Pennsylvania, 1983), Pl. 23.

43 Hassan Fazeli Nashli *et al.*, "Mapping the Neolithic Occupation of the Kashan, Tehran and Qazvin Plains," in *The Neolithisation of Iran: The Formation of New Societies*, ed. Roger J. Matthews and Hassan Fazeli Nashli, BANEA Monograph Series 3 (Oxford: Oxbow Books, 2013), fig. 10.15.

Neolithic Clay Figurines

The Neolithic Mil Steppe sites also yielded a rich variety of anthropomorphic figurines made from well-levigated clay and lightly fired. In general, the figurines are highly stylized or simplified in shape, and some are decorated with straight impressions. From the pit in MPS 124 comes a group of small figurines (Fig. 13), all made from clay cylinders and further shaped into cylinders or cones and sometimes flattened in the upper part to resemble a human head in profile. Some were widened in the lower half to a pear-shape. Impressed small lines made with a fingernail or possibly a shell form zigzags or groups of parallel lines. Similar small figurines occurred in MPS 4, where a fragmented but originally larger clay figurine was also found that could be partly reassembled (Fig. 14) after its parts had been found in two different ditches. The lower part is formed like a ball and has a round cavity at the front side; the upper body part is thin and narrow with a small, pastille-like breast. The preserved left arm extends along the body. The figurine was well burnished and has traces of red slip, and fine impressions form patterns on the body.

Neolithic Ways of Life

The Neolithic settlements in the Mil Steppe thrived on a mixed economy, combining agriculture, horticulture and the gathering of wild fruits, the rearing of animals, and occasional hunting.[44] In the semi-arid Mil Steppe, seasonal flooding of the valley floors in spring provided sufficient moisture during the growing season. Compared to regions of primary domestication, sets of domesticated plants in South Caucasia initially comprised only a limited range of species, and barley was the main crop as it produced better yields in dry conditions. Not well suited for baking bread, barley was used for brewing beer and also as animal fodder. Emmer and einkorn were cultivated to a lesser degree. Among the legumes, lentils and peas are attested, and linseed was also cultivated. The animal economy is based on domesticated caprids, in particular sheep, and cattle plus a few pigs, with only a small proportion of bones from hunting game and fishing. The size of the individuals suggests that already domesticated populations were brought to South Caucasia and that no local domestication occurred. The slaughter age suggests that the primary purpose of rearing was to provide meat. Gazelles, typical steppe animals, were among the main prey, together with little bustard that were seasonally hunted as migratory birds.[45]

Conclusion

This brief overview draws together evidence on the Mil Steppe Neolithic and attempts to provide insight into the diversity and variation of the individual sites but also on the possible origins of specific traditions of craft production and ways of life. The Mil Steppe sites combine elements originally developed in the eastern Fertile Crescent with indicators of continuity from local traditions: on the one side, a reduced set of domesticated animals and plants, the concept

44 Reinder Neef, Alexia Decaix, and Margareta Tengberg, "Agricultural Practices and Paleoenvironment of the Southern Caucasus during the Neolithic: A Transect along the Kura River," in *The Kura Projects: New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus*, ed. Barbara Helwing *et al.*, Archäologie in Iran und Turan 16 (Berlin: Dietrich Reimer, 2017), 371–77; Norbert Benecke, "Exploitation of Animal Resources in Neolithic Settlements of the Kura Region (South Caucasia)," in *The Kura Projects: New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus*, ed. Barbara Helwing *et al.*, Archäologie in Iran und Turan 16 (Berlin: Dietrich Reimer, 2017), 357–69.

45 Benecke, "Exploitation of Animal Resources."

of sedentarism, pottery production and the symbolic concept of figurines are all evidence for inspiration emanating from regions further south. And the massive Kamiltepe platform is a unique construction, but mudbrick constructions are also known in the Neolithic of Iran. On the other side, the highly original architecture of the Mil Steppe sites, with subterranean buildings and ditch systems, has no older prototype in the Zagros or Taurus zone, and the lithic technology with laminar production and pressure flaking was long established in the Epi-Paleolithic of Iran and the Caspian basin.

The description of the Mil Steppe Neolithic also allows us to distinguish these traditions from the better-known Neolithic of the Shulaveris-Shomutepe and Akhnashen groups with their compounds of round buildings and their monochrome ceramics with plastic decoration. In some of the earliest of these sites, dating around 6000 BCE, recognizably exotic ceramics establish links with the Ceramic Neolithic of Mesopotamia, with Samarra and Hassuna traditions, while the site of Kujltepe I in Nakhichevan is known as the northernmost find spot of Halaf ceramics. The Mil Steppe sites, on the contrary, attest to influences from the Iranian plateau. It is evident that the Neolithic settlement of South Caucasia, that began only ca. 6000 BCE after a long period of sporadic contacts evident from the circulation of obsidian, was inspired from a diversity of traditions that are reflected in the mosaic-like formation of regional networks of architectural and craft traditions.

South Caucasia offered environmentally rich niches to Neolithic settlers who began to exploit the fertile river valleys as agricultural grounds and most likely also ventured into the higher valleys of the Lesser Caucasus. The small set of domesticates introduced from the Fertile Crescent was here augmented by the gathering of wild fruits, including nuts and vine grapes. The cultivation of cereals led to the crossing of emmer with local wild goat grass, most likely in the lowlands of the west Caspian littoral, resulting in the new species of four- and six-row wheat. In the Mil Steppe, settlements had short life cycles and locations shifted rapidly. We are far from understanding the dynamics and scheduling of these shifts, but a relation with the needs of cultivation cycles or swidden agriculture could offer a plausible hypothesis, which needs to be investigated further. The thriving Mil Steppe Neolithic persisted through most of the sixth millennium BCE and disappeared ca. 5300 BCE without any obvious successor.

Acknowledgements

The consecutive projects “Ancient Kura” and “Kura in Motion!” were conducted in collaboration between the German Archaeological Institute (B. Helwing, S. Hansen), the Centre National de la Recherche Scientifique (B. Lyonnet), the National Academy of Sciences Baku (T. Aliyev, F. Guliyev) and the National Museum Tbilisi – Otar-Lordkipanidze-Centre for Archaeological Research (G. Mirtskhulava) and generously funded by two joint grants from Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG) and Agence Nationale de la Recherche (ANR). The Mil Steppe research represents the easternmost leg of this study and took place from 2009 to 2014 under the direction of the authors. We wish to thank the numerous participants and specialists of the International Mil Plain Expedition for their efforts, and the National Academy of Sciences in Baku and the German Archaeological Institute for their continuous support.

Güney Kafkasya Mil Bozkırlarında Neolitik Çağ: Renkli Bir Mozaik

Barbara Helwing[1] ve Tevekkül Aliyev[2]

Makale geliş: 10 Mayıs 2021
Makale kabul: 2 Haziran 2021
https://doi.org/10.54930/TARE.2021.3

Özet

Makalede Güney Azerbaycan'da bulunan Mil Bozkırlarında Neolitik yerleşimin tarihine dair yakın tarihli araştırmaların bireşimli bir genel değerlendirmesi sunulmuştur. Kısa ömürlü ve yakın konumlu bu yerleşme yerleri, MÖ 5800'den 5300'e kadar olan dar bir zaman aralığında kısa süreli ve yer değiştiren yerleşimleri temsil etmektedir. Yerleşmelerin son derece zengin çeşitli maddi kültürü, toplulukların değişen ölçülerde kültürel etkileşime girdiklerini ortaya koymaktadır; güneyde bulunan bölgelerden, özellikle İran'ın yüksek kesimlerinden kimi çanak çömlek gelenekleri bölgeye ulaşmıştır. Komşu bölgelerle kıyaslandığında, Mil Bozkırları Neolitiği Güney Kafkasya Neolitiği bağlamında özgün bir bölgesel varyasyon olarak değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler:

Neolitik, Mil Bozkırları, Azerbaycan, Yarı Yerleşik Düzen, MÖ altıncı binyıl

Giriş

Güney Kafkasya, Güneybatı Asya'da Neolitik Çağ'ın geç başladığı bölgelerden biridir. Yerleşik hayat, tarım ve hayvancılıkla nitelenen Neolitik yaşam biçimi, bölgenin bereketli vadileri ve dağlarla çevrili ovalarında ancak MÖ 7. binyılın sonunda kök salmışsa da sonrasında gelişimi hızlı olmuştur. 2000'lerin ortasından bu yana, Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'da yürütülen çalışmalar, bildiklerimizi muazzam ölçüde artırmakla birlikte yeni soruları da beraberinde getirmiştir.[3] "Neolitikleşmenin," "standart kalıp" bir model değil, karmaşık ve dinamik bir süreç olduğu bugün artık açıktır. Özgün mimari ve seramik gelenekleriyle ayırt edilen farklı bölgeler, bu yeni yaşam biçiminin birbirinden uzak, çok sayıdaki prototipine işaret ederken hakkında her gün yeni şeyler öğrendiğimiz Anadolu Neolitiğinin özgün bölgesel örüntüsünü de hafifçe

1 Barbara Helwing, Vorderasiatisches Museum SMB PK Berlin Geschwister-Scholl-Str. 6 D-10117 Berlin, Germany, ORCID: 0000-0001-9226-1053, barbara.helwing@fu-berlin.de

2 Tevekkül Aliyev, Azerbaijan National Academy of Sciences Institute of Archaeology and Ethnography 31 H. Javid Prospekti AZ-1143 Baku, Azerbaijan, ORCID: 0000-0002-5325-6080, tavakkul55@yahoo.com

3 Christine Chataigner, Ruben Badalyan ve Makoto Arimura, "The Neolithic of the Caucasus," *Oxford Handbooks Online*, Ekim 2014, https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199935413.013.13; Antonio Sagona, *The Archaeology of the Caucasus: From Earliest Settlements to the Iron Age* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017); Barbara Helwing vd., der., *The Kura Projects: New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus*, Archäologie in Iran und Turan 16 (Berlin: Dietrich Reimer, 2017).

anımsatmaktadır.[4] Bu çalışmamızda, küçük bir Neolitik yerleşim bölgesi örneği olarak, yakın zamanda araştırılmaya başlanan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin güneyindeki Mil Bozkırlarının Neolitik coğrafyasını mercek altına alacağız (Fig. 1).

Araştırmanın Kavramsal Çerçevesi

Son Buzul Çağı'nın sonunda, Güneybatı Asya'nın yaşam biçiminde ortaya çıkan köklü değişim sonucunda insanlar yavaş yavaş gezici avcılık ve toplayıcılığı bırakarak yerleşik hayata geçmeye, yaşamaya elverişli bölgelerde daha uzun süreler, hatta tüm yıl boyu kalmaya başlamıştır. Yakın çevresinde sadece belirli hayvan türlerini avlayan, toplayıcılık yapan, bitki ekip biçen insan, kalıcı varlığıyla çevresini ve kendi yaşam biçimini kademe kademe değiştiren önemli bir etken haline gelmiştir. Uzun zaman boyunca tekrarlanan bu adımlar sonucunda hayvan ve bitkiler evcilleştirilmiş, üretimde ırk seçimine bağlı olarak türlerde gözle görülür morfolojik değişiklikler ortaya çıkmıştır. Bundan sonra, büyüklükleri, dolayısıyla verimleriyle ve hayvanlar söz konusu olduğunda bunlara ek olarak uysallıklarıyla da yabani türlerden ayrılan bu yeni türler insanların temel besin kaynağı haline gelmiştir. Yaşamın temelini oluşturan tarım ve hayvancılık, yerleşik yaşamla birlikte, arkeologların Neolitik Çağ ya da Yeni Taş Çağı olarak adlandırdığı yeni bir dönemi açmıştır.

Yirminci yüzyılın ilk yarısında, Neolitik yaşam biçimine geçişi betimleyen kuramsal yaklaşımlar geçinmenin maddi temellerini odağa alıyordu. Gordon Childe, bu değişimi ani, derin ve geri döndürülemez olarak tanımlamış ve Sanayi Devrimi'ne göndermeyle, "Neolitik Devrim" terimini ortaya atmıştı.[5] Başta, genel olarak Batı Asya üzerinde duruluyor ve güvenilir bir kronolojinin olmayışı, bir merkez ya da çekirdek bölge belirlemeyi olanaksız kılıyordu. Bu bağlamda, 1920'lerde ünlü biyolog Nikolay Vavilov, Güney Kafkasya'nın muazzam biyoçeşitliliğinin bölgeyi bir "çeşitlilik merkezi," dolayısıyla bitkilerin ilk kez evcilleştirilmiş olabileceği potansiyel bir çekirdek bölge yaptığını ileri sürmüş,[6] bu yaklaşım 1990'lara dek o zamanki Sovyetlerde yapılan araştırmalara temel olmuştu. Gerçekten de, Neolitikleşme sürecinin gerçek süresi ve eskiliği ancak 1950'lerde, Levant ve Zagros-Toros sıradağlarındaki örnek yerleşmelerde ^{14}C metoduyla kronometrik tarihleme yapmak mümkün olduktan sonra anlaşılabilmiştir.[7] Robert Braidwood ve çalışma arkadaşlarının Toros ve Zagros eteklerinde yürüttükleri Chicago merkezli "Prehistoric Project" kapsamında gerçekleştirdikleri, kesin radyokarbon tarihlemenin yardımıyla kronolojik bir silsile

4 Douglas Baird vd., "Agricultural Origins on the Anatolian Plateau," *Proceedings of the National Academy of Sciences* 115, no. 14 (2018): E3077–86; Mihriban Özbaşaran, Güneş Duru ve Mary C. Stiner, der., *The Early Settlement at Aşıklı Höyük: Essays in Honor of Ufuk Esin* (İstanbul: Ege Yayınları, 2018); Eva Rosenstock, "Dot by Dot: Phase-Mapping the Central/Western Anatolian Farming Threshold." *The Central/Western Anatolian Farming Frontier: Proceedings of the Neolithic Workshop Held at 10th ICAANE in Vienna, April 2016* içinde, der. Maxime Brami ve Barbara Horejs, Oriental and European Archaeology 12 (Vienna: Austrian Academy of Sciences Press, 2019), 103–26; Fokke Gerritsen ve Rana Özbal, "Barcın Höyük, a Seventh Millennium Settlement in the Eastern Marmara Region of Turkey," *Documenta Praehistorica* 46 (2019): 58–67.

5 V. Gordon Childe, *Man Makes Himself*, The Thinker's Library 87 (London: Watts & Co., 1948).

6 Nikolai Ivanovich Vavilov, *Origin and Geography of Cultivated Plants* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992).

7 Kathleen M. Kenyon, "Jericho and Its Setting in Near Eastern History," *Antiquity* 30, no. 120 (1956): 184–97. Kathleen M. Kenyon, "Reply to Professor Braidwood," *Antiquity* 31, no. 122 (1957): 82–84; Mortimer Wheeler, "The First Towns?" *Antiquity* 30, no. 119 (1956): 132–36; Robert J. Braidwood, "Jericho and Its Setting in Near Eastern History," *Antiquity* 31, no. 122 (1957): 73–81.

ortaya çıkarılabilmiştir.[8] Eriha (Jericho) ve Zagroslarda yürütülen eşgüdümlü çalışmalar, Neolitikleşmenin hızlı değil, uzun ve yavaş bir süreç olduğu yönünde bir kanı değişikliğine yol açmıştır.

Yeni kronolojik sıralama, Batı Asya'nın Neolitikleşme sürecindeki öncülüğünü, yerleşme tarihine ve çevre ekolojisine dayanarak savunmayı olanaklı kılıyordu. Zira en eski yerleşik yerleşmeler Levant Bölgesi'nden Toros ve Zagros eteklerine uzanan ve "Bereketli Hilâl'in Dağlık Yamaçları" olarak da anılan geniş bir yay üzerinde yer almaktaydı.[9] Bu bölge, aynı zamanda, sonradan evcilleştirilmiş olan yabani hayvan ve bitkilerin eski çağlardaki doğal ortamlarına karşılık gelir ve Neolitik yaşam biçimi MÖ 10. binyıl ile 8. binyıl arasında, burada ortaya çıkmıştır. Yeni kronolojik sıralama, Neolitik Çağ'ın karakteristik sayılan unsurlarının eş zamanlı olarak ortaya çıkmadığını da gösteriyordu: kalıcı meskenlerle anıtsal kült yapıları önce, tarım daha sonra ortaya çıkmıştı; yine, çömlekçilik gibi el sanatları daha geç, Neolitiğin olgunlaştığı dönemde doğmuştu.

Temel kronolojinin belirlenmesiyle, sembolik davranışın ve mekânla bağ kurmanın "Neolitikleşme" sürecindeki önemini teslim eden yaklaşımların yolu açılmış oluyordu. Jacques Cauvin'e göre "Tanrıların Doğuşu" tarımdan ve yerleşik hayattan önce gerçekleşmişti;[10] Ian Hodder ise Çatalhöyük'teki çalışmalarında, tekrarlanan ritüel davranışları anlamlı bir kavram olarak ortaya koyacaktı.[11] Günümüzde arkeologlar, sembolik düşünmenin bu dönüşümün yalnızca bir yan getirisi değil, koşulu olduğu görüşündedir.[12]

Yerleşik hayatın, Bereketli Hilâl'de ortaya çıktıktan sonra yol açtığı en büyük sonuçlardan biri nüfus artışı olmuş, bu da insan topluluklarını yaşam alanlarını genişletmeye yöneltmiştir. Neolitik yaşam biçimi, yaklaşık MÖ 7000'den itibaren uzak bölgelere yayılmaya başlamış ve MÖ 6000 civarında Kafkasların güneyine ulaşmıştır. Aradaki kronolojik boşluk, Vavilov'un Güney Kafkasya'yı Neolitikleşmenin potansiyel çekirdek bölgeleri arasına kattığı yaklaşımını geçersiz kılmaktadır. Yayılma süreçlerinin farklı bölgelerdeki dinamikleri karmaşık ve özgündür; tarım topluluklarına temas eden avcı-toplayıcı toplulukların peş peşe kültürleşmesiyle (acculturation) yeni yerleşim bölgelerine göç eden küçük keşif grupları da vardır, Neolitik yaşam biçiminin yalnızca kimi unsurlarının seçici olarak benimsendiği ya da yayıldığı da görülür. Güney Kafkasya'nın oldukça özgün coğrafi yapısında bölgesel farklılıklar belirgindir ve açıklanmayı beklemektedir.

Öncüller

Buzul Çağı'nın sonundan itibaren Büyük ve Küçük Kafkasların vadilerini mesken tutan Mezolitik topluluklar, büyük oranda avcılık-toplayıcılığa dayalı yaşam biçimlerini Neolitik yaşamın ilk izlerinin ortaya çıktığı MÖ 7. binyılın sonuna dek korumuştur. Mezolitik Çağ'a ait pek az arkeolojik bulgu mevcuttur.[13] Belgelenmiş yerleşmelerin çoğunu kaya sığınakları oluşturur, ocak

8 Robert J. Braidwood, "Near Eastern Prehistory," *Science* 127, no. 3312 (1958): 1419–30.

9 Robert J. Braidwood, "The Agricultural Revolution," *Scientific American* 203, no. 3 (1960): 130–52.

10 Jacques Cauvin, *Naissance des Divinités, Naissance de l'agriculture* (Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1994).

11 Ian Hodder, *Religion in the Emergence of Civilization: Çatalhöyük as a Case Study* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010).

12 Trevor Watkins and Kim Sterelny, "Neolithization in Southwest Asia in a Context of Niche Construction Theory," *Cambridge Archaeological Journal* 25, no. 3 (2015): 673–91 / 705 yorumlar ile beraber.

13 Bastien Varoutsikos, "The Mesolithic-Neolithic Transition in the South Caucasus: Cultural Transmission and Technology Transfer" (Doktora tezi, Harvard University, 2015); Yoshihiro Nishiaki vd., "The Mesolithic-Neolithic Interface in the Southern Caucasus: 2016–2017 Excavations at Damjili Cave, West Azerbaijan," *Archaeological Research in Asia* 19 (Eylül 2019): 100140.

ve barınak tabanı kalıntıları bulunan kimi açık hava yerleşmeleri de vardır. Taş alet toplulukları, dilgisel (laminar) yongalamaya dayalıdır ve mikrolitlerden oluşur. Mezolitik'ten Neolitik'e doğrudan bir geçiş belgelenmemiştir, fakat taş endüstrisi, alet tipleri ve yontma teknikleri bakımından yüksek oranda süreklilik göstermektedir.

İki örnekte de görüleceği üzere, Mezolitik gruplar küçük fakat oldukça hareketliydiler ve birbirleriyle güçlü bağlantıları bulunuyordu. Örneklerden biri olan UNESCO Dünya Mirası Listesi'nde yer alan Kobustan yerleşmesi, Hazar Denizi'nin yukarısında, üstlerine binlerce kaya resmi (petroglif) kazınmış dev kayaların uzandığı bir yardır.[14] Dans eden insanlarla sığırların betimlendiği en eski resimler (Fig. 2), buranın muhtemelen Mezolitik Çağ'dan başlayarak tarihi devirlere dek, uzak bölgelerden gezici grupları çekmiş olan düzenli toplanmalarda özel bir rol oynadığını düşündürmektedir. Böyle bir dinamik, Türkiye'nin güneydoğusunda bulunan Göbekli Tepe'nin tekrarlanan toplanma ve şenlikler için seçilmesiyle kıyaslanabilir.[15]

Erken dönem temaslara ikinci bir örnek, Küçük Kafkaslardan çıkarılıp uzak mesafelere taşınarak, varlıklarını Tunç Çağı'nda da sürdürecek olan ağlarda dolaşıma sokulan volkanik bir cam olan obsidyenin dağılımıdır. Kafkas Mezolitiğinin tipik aletleri arasında bir ucu yontulmuş, bir ucu "kancalı" (hooked), kenarları paralel baskı tekniğiyle rötuşlanmış ve çoğunlukla kullanıma bağlı, belirgin aşınma izleri taşıyan yayvan obsidyen dilgiler bulunur. "Kmlo aleti" denen bu dilgi tipi, adını Küçük Kafkaslarda bulunan Kmlo-2 yerleşmesinden alır.[16] Benzer ancak üretim dizileri ve anlaşıldığı kadarıyla işlevleri bakımından farklı formlara Gürcistan'ın batısında da rastlanır; yine, Yukarı Mezopotamya Çanak Çömleksiz Neolitiğinde de Türkiye'nin güneydoğusundaki Çayönü yerleşmesine göndermeyle "Çayönü aletleri" olarak bilinirler.[17] Benzer görünümlü bu araç gereçler farklı üretim zincirlerine (*chaîne opératoire*) göre üretilmiş olsalar da biçimsel benzerlikleri muhtemelen Bereketli Hilâl'deki yerleşmelerle Kafkasya'daki Mezolitik topluluklar arasındaki erken dönem temaslardan ileri gelmektedir. Öte yandan, bu temaslar Güney Kafkasya'da kültürel bir değişime yol açmamış, gezici avcı-toplayıcı gruplar Mezolitik yaşam biçimlerine binyıllar boyu sadık kalarak yabani bitkiler toplayıp yabani hayvanlar avlamayı sürdürmüşlerdir, hayvanları ya da bitkileri evcilleştirdiklerine dair herhangi bir kanıt bulunamamıştır.

Neolitik yaşam biçiminin yaklaşık MÖ 6000'de Güney Kafkasya'da ortaya çıkışının ardından hızlı ve derin bir kültürel değişim meydana gelmiştir. Şu an itibariyle, yayılımın dinamiklerini kesin olarak belirlemek mümkün değildir. Evcilleştirilmiş hayvanlar ve ekinler ortaya çıkmıştır; kimi erken dönem yerleşmelerde bulunmuş olan Samarra ya da Halaf tarzı bir kısım egzotik çanak çömlek de Bereketli Hilâl'den bilinen geleneklerle bağlantılıdır. Ancak Küçük Kafkasların kuzeyinde, Orta Kura Irmağı boyunca uzanan Şomutepe-Şulaveri kompleksi ile Arataşen yerleşmesi ve Aras nehrinin kollarındaki vadilerin güneyinde yer alan başka benzer yerleşmelerde rastlanan ve Orta Güney Kafkasya Neolitiğinin simgesi haline gelmiş olan yuvarlak planlı yapılar, Doğu Bereketli Hilâl'in Geç Neolitiğinden çok avcı-toplayıcı toplulukların tipik mekân kavramlarına işaret ediyor olabilir.[18] Küçük Kafkasların doğusunda yer alan, Azerbaycan'ın gü-

14 Malahat Farajova, "About Specifics of Rock Art of Gobustan and Some Innovative Approaches to Its Interpretation ('Firuz 2' Shelter)," *Quaternary International* 491 (2018): 78–98.

15 Klaus Schmidt, *Sie Bauten Die Ersten Tempel: Das Rätselhafte Heiligtum Der Steinzeitjäger; Die Archäologische Entdeckung Am Göbekli Tepe* (Munich: C. H. Beck, 2006); Oliver Dietrich, Jens Notroff ve Klaus Schmidt, "Feasting, Social Complexity, and the Emergence of the Early Neolithic of Upper Mesopotamia: A View from Göbekli Tepe," *Feast, Famine or Fighting? Multiple Pathways to Social Complexity* içinde, der. Richard J. Chacon ve Rubén G. Mendoza, Studies in Human Ecology and Adaptation 8 (Cham: Springer, 2017), 91–132.

16 Makoto Arimura vd., "Current Neolithic Research in Armenia," *Neo-Lithics* 1, no. 10 (2010): 77–85.

17 Arimura vd., "Current Neolithic Research in Armenia."

18 Chataigner, Badalyan ve Arimura, "The Neolithic of the Caucasus"; Nishiaki vd., "The Mesolithic-Neolithic Inter-

neyindeki Mil Bozkırları ise ne kuzeydeki Şomutepe-Şulaveri ne de güneydeki Arataşen modeline uymakta, bu da resmi daha da karmaşıklaştırmaktadır. Mil Bozkırları Neolitiği, yaklaşık MÖ 5800'den 5300'e dek sürmüş, özgün bir Neolitik gelişme çizgisini temsil eder.

Mil Bozkırları: Neolitik Bir Coğrafya

Mil Bozkırlarında tarih öncesi yerleşimin tarihi, 2009 yılından 2015 yılına dek, Güney Kafkasya Neolitiğine dair karşılaştırmalı bir perspektif oluşturmayı amaçlayan daha kapsamlı bir araştırma projesi çerçevesinde bir Azerbaycan-Almanya ortak kazı ekibince incelenmiştir. Kura ve Aras nehirlerinin oluşturduğu üçgeni kaplayan Mil Bozkırları, önceleri Küçük Kafkasların doğu eteklerinden Kura Nehri kıyısındaki ormanlara dek uzanmaktaydı. Bozkırın nehre paralel sulama kanallarıyla tarıma açılmış doğu kısmındaki arkeolojik bulguların yok olduğu varsayılmalıdır, batı kesiminde ise bir pelin (artemisia) bozkırı korunmuştur (ancak burası da aynı şekilde endüstriyel tarımın tehdidi altındadır). MÖ 6. binyılda bölge, seyrek çalıların yer aldığı savana benzeri açık topraklarla aralarına serpiştirilmiş küçük vadiler ve vadi tabanlarındaki taşkın bölgelerinde bulunan mevsimlik sulak arazilerden oluşuyordu. Küçük Kafkaslardan inerek ovaya derinlemesine nüfuz eden, doğu-batı yönlü bir dizi akarsuyun oluşturduğu bu kadim vadilerde çok sayıda Neolitik yerleşmenin toplu olarak bulunduğu, Kura Projesi kapsamında Andrea Ricci'nin yönetiminde yürütülen yüzey araştırmasında ortaya konmuştur.[19]

Mil Bozkırlarında tarih öncesi yerleşim, ilk kez Alexander Iessen yönetimindeki Azerbaycan Arkeolojik Kazı Ekibi tarafından gözlemlenmiştir.[20] Buluntular, boyalı çanak çömlekten ötürü "Eneolitik" olarak sınıflandırılmış ve sonrasında Orta Güney Kafkasya Şulaveri-Şomutepe Neolitiğinden ileri tarihlenen, bölgeye özgü, ayrı bir grup olarak tanımlanmıştır.[21] Bugün bunların çağdaş olduklarını ve boyalı malzemenin varlığının kronoloji farkını değil, özgün bir biçimsel geleneği ifade ettiğini bilmekteyiz. Ayrıca Mil Bozkırları Neolitiğinin homojenlikten uzak olduğunu ve birbirine yakın yörelerde farklı mimari geleneklerle çanak çömlek üsluplarının görüldüğünü de öğrenmiş bulunuyoruz.

Mil Bozkırlarında Neolitik Yerleşmeler: Konumlar ve Karakteristikler

2010–2014 arası beş kazı sezonunda yürütülen yoğun yüzey araştırmalarında Mil Bozkırlarından geçen akarsuların boylarındaki alçak sekiler üzerinde yer alan yoğun bir Neolitik yerleşim alanı ortaya çıkarılmıştır (Fig. 3). Yerleşmeler tercihen, taşkınlara karşı belli bir koruma sağlamış olabilecek doğal yükseltiler üzerine kurulmuştur. İlkbaharda yaşanan su taşkınlarının erken dönem tarım faaliyetleri için kullanılan doğal sulak arazilerin oluşumuna katkıda bulunmuş olması muhtemeldir. Yerleşmelerin çoğu düzdür ya da çok alçak höyükler oluşturur; bu da kısa

face in the Southern Caucasus."

19 Andrea Ricci, Barbara Helwing ve Tevekkül Aliyev, "The Neolithic on the Move: High Resolution Settlement Dynamics Investigations and Their Impact on Archaeological Landscape Studies in Southwest Azerbaijan," "Landscape Archaeology Conference (LAC 2012)," özel sayı, *eTopoi. Journal for Ancient Studies* 3 (2012): 369–75; Andrea Ricci, "Archaeological Landscape Studies within the 'Kura in Motion' Project: The 2012–2014 Field Activities," *The Kura Projects: New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus* içinde, der. Barbara Helwing vd., Archäologie in Iran und Turan 16 (Berlin: Dietrich Reimer, 2017), 305–23.

20 A. A. Iessen, "Iz Istoriceskogo Proslogo Milsko-Karabachskoje Stepi: Trudy Azerbaidzanskoj Archaeologiceskoj Ekspedicii," *Materialy i issledovanija po archeologii SSSR* (1965): 10–35.

21 I. G. Narimanov, *Kul'tura Drevnejsego Zemledel' Cesko-Skoto-Vodceskoyo Naselenija Azerbajdzana* (Baku: Élm, 1987).

süreli iskâna ya da konar göçer yerleşmeye işaret eder. Yapı malzemesi olarak el yapımı kerpiç tuğla, saz, ağaç dalları ve çamur harcı (daub) tercih edilmiştir. Bağımsız yuvarlak binalar, bitişik dörtgen odalar ve özel yapılardan oluşan bir dizi farklı yapı formu bilinmektedir.

Araştırma sırasında kayıt altına alınan toplam 174 yerleşmeden 66'sı, yüzeyden toplanmış çanak çömlek ve taş gruplarına dayanarak güvenilir biçimde MÖ 6. binyıl Geç Neolitiğine tarihlendirilebilmektedir.[22] Kimilerinin arasında yalnızca 200 metre olan yerleşmelerin muazzam yoğunluğu, yerleşmelerin nadiren yükselti oluşturduğu da düşünülürse, kısa süreli, bağımsız yerleşimlere işaret etmektedir.[23] On Neolitik yerleşmede yapılan sondaj ya da yatay kazı çalışmalarında kronolojik alt evreleri olan, çarpıcı derecede karmaşık bir dizi yerleşme ve malzeme günışığına çıkarılmıştır.[24] Çeşitli yerleşme yerlerinde son derece ayırt edici niteliklere sahip olan çanak çömlek toplulukları, mekânsal olarak ayrık olmakla birlikte kronolojik olarak birbirinden çok da uzak olmayan tek renk, kırmızı astarlı ve boyalı gelenekleri temsil etmektedirler. Seramikler, dayanıksız olup açığa çıktıktan sonra boyalı yüzeyleri hızla aşınmıştır, bu da yerleşmeleri tek başına yüzeyden toplanan buluntularla belli bir alt evreyle ilişkilendirmeyi zorlaştırmaktadır.

Hendekli Yerleşmeler

Kazı çalışması öncesinde, kapladıkları tahmini alanı saptayabilmek ve kazılacak noktaları belirlemek amacıyla yerleşmelerin sistematik manyetometrik haritaları çıkarılmıştır.[25] Her ikisi de gözle görülür bir yükseltinin bulunmadığı pelin bozkırı düzlüklerinde yer alan iki yerleşmede hendekler temel unsur olarak belirlenebilmiştir. MPS 124 yerleşmesinde doğuya açılan, yuvarlak planlı bir hendek bulunmuştur (Fig. 4). Hendekte açılan sondajda etrafındaki matristen neredeyse ayırt edilemez nitelikte ve hemen hemen steril, sarımsı killi çökeltiden oluşan bir dolgu ortaya çıkarılmıştır. Haritada hendeğin yanında çukur öbekleri görülmektedir. Örnek olarak kazılan bir çukurda mesken olarak kullanılmış bir yapıya ait atıklar bulunduğu görülmüştür; sarımsı tortuyla karışmış, organik artık içeren kül tabakaları, çukurun büyük ihtimalle bir süre açık kaldığını, böylece doğal tortuların sağanak yağmurlar sırasında çukura dolmuş olabileceğini göstermektedir. Kültürel malzeme, küçük kil heykelcikler, kullanım sonunda atılma öncesinde kırılmış, dolayısıyla muhtemelen evsel atık niteliği taşıyan kırık seramikler ve ip baskılı çamur parçalarından oluşur. Buluntular, dayanıksız malzemeden yer üstüne inşa edilmiş ve geriye hiçbir kalıntısı kalmamış

22 Ricci, "Archaeological Landscapes"; rakamlar ile ilgili en yeni güncelleme için, bkz. Andrea Ricci vd., "Human Mobility and Early Sedentism: The Late Neolithic Landscape of Southern Azerbaijan," *Antiquity* 92, no. 366 (2018): 1445–61.

23 Ricci vd., "Human Mobility and Early Sedentism."

24 Helwing ve Aliyev'in bölümü için bkz., "Fieldwork in the Mil Plain: The 2010–2011 Expedition," Bertille Lyonnet vd., "Ancient Kura 2010–2011: The First Two Seasons of Joint Field Work in the Southern Caucasus," *Archäologische Mitteilungen Aus Iran Und Turan* 44 (2012): 4–17; Barbara Helwing ve Tevvekül Aliyev, "Excavations in the Mil Plain Sites, 2012–2014," *The Kura Projects: New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus* içinde, der. Barbara Helwing vd., Archäologie in Iran und Turan 16 (Berlin: Dietrich Reimer, 2017), 11–42; Golnaz Ahadi, "Excavations at Site MPS 124," *The Kura Projects: New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus* içinde, der. Barbara Helwing vd., Archäologie in Iran und Turan 16 (Berlin: Dietrich Reimer, 2017), 51–54; Maria Bianca D'Anna, "The 2013 Sounding at Site MPS 103: Preliminary Report; Some New Insights into the Neolithic 'Unpainted Ceramic Horizon' of the Mil Plain," *The Kura Projects: New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus* içinde, der. Barbara Helwing vd., Archäologie in Iran und Turan 16 (Berlin: Dietrich Reimer, 2017), 43–49.

25 Jörg W. E Fassbinder ve Florian Becker, "Integrated Geophysical Prospecting in the Mil Plain, Lower Karabakh, Azerbaijan." *The Kura Projects: New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus* içinde, der. Barbara Helwing vd., Archäologie in Iran und Turan 16 (Berlin: Dietrich Reimer, 2017), 325–33.

olan yapılara ait olmalıdır.

MPS 4 yerleşmesinde iç içe geçmiş, eş merkezli/iç içe (konsantrik) üç, hatta olasılıkla dört hendekten oluşan bir sistem bulunmuş ve yatay kazı tekniğiyle incelenmiştir. İçte kalan iki hendek ile üçüncü hendeğin bir kısmı büyük ölçüde açığa çıkarılmıştır, potansiyel dördüncü bir hendek ise kazılmamış durumdadır (Fig. 5). Açığa çıkarılan hendekler V profilli olup mevcut yüzeyden 2,7 metre derine inmektedir ve enine duvarlarla birbirlerinden ayrılmıştır. Dolgu içinde organik dolgu ve kültürel atık içeren kesitlerin yanı sıra temiz dolgu kesitleri de bulunmaktadır.

Her iki yerleşmedeki hendekler belirgin biçimde eş merkezli (konsantrik) planlara sahiptirler ancak işlevleri halen belirsizdir. MPS 124'te dolgu sterilken MPS 4'ün en azından bazı kısımlarında bir zamanlar organik malzeme, belki depolanan yiyecek kalıntıları ve benzeri kalıntılar bulunmuş olmalıdır. Söz konusu organik kalıntıların mikromorfolojik incelemesinde olası hasır kalıntıları ve mutfak artıkları saptanmıştır,[26] ki bu da organik çökelti içeren dolgu kesitlerinin çeşitli miktarlarda seramik parçası ve kırık obje içermesiyle örtüşmektedir.

Hendekli bu iki yerleşme, Kafkasların güneyinde bilinen, bu nitelikteki ilk örneklerdir. Bu keşif, kuşkusuz sistematik manyetometreli haritalandırma çalışmasının ürünüdür. Güney Kafkasya'daki Neolitik yerleşmelerde doğrusal hendek sistemleri bulunan kesimler daha önce bildirilmiştir;[27] Aruchlo'da, daha geç bir evrede üstlerine mesken inşa edilmeden önce birbirini kesen ve yerleşme tabakalarına kazılmış doğrusal hendeklerin olduğu bilinmektedir.[28] Küçük ölçekte bakıldığında, MPS 4'ün planı Doğu ve Orta Avrupa'nın Geç Neolitik ve Kalkolitik taş anıtlarına (henge) yakın benzerlik göstermektedir.

MPS 4'te bulunan hendekler, buradaki yerleşimler dizininin yalnızca bir evresini temsil ediyor olsa da yerleşmenin radyokarbon tarihleme ile MÖ 56. yüzyıla tarihlenmesi, bu yerleşimlerin birbirlerine yakın olduklarını göstermektedir. Açığa çıkarılan en eski kalıntılar, duvarları elle şekillendirilmiş küçük kerpiç tuğlalardan yapılmış, yuvarlak bir yeraltı binasına aittir (Fig. 6). Binanın içinde, olasılıkla Hazar kıyılarından toplanmış *didacna* kabuklarının işlendiği bir midye kabuğu-boncuk işliği kalıntıları bulunmuştur.[29] Sonuncu yerleşim, iç hendeğin içinde bulunan ve yalnızca küçük kısımları korunmuş, dış konturları net olmayan bir ev tabanıdır. Evin içinde tabana oturtulmuş ve yalnızca dipleri korunmuş olan depolama kapları bulunmuştur.

Yerleşim Yerleri

Yerleşim yerlerinden ikisinde —MPS 103 ile MPS 5'te— yürütülen küçük ölçekli kazı çalışmalarında uzun-ince dikdörtgen şeklinde, elle şekillendirilmiş kerpiç tuğlalardan inşa edilmiş binalar ortaya çıkarılmıştır. MPS 103'te doğrusal konumlu bir dizi hücrenin içinde dikey depolama küpleri bulunmuştur (Fig. 7). MPS 5'te, seramik ve küçük heykelciklerden oluşan karışık bir dolgu malzemesi içeren bölme benzeri yapılar/alanlar açığa çıkarılmıştır. Buluntu topluluklarının

26 Lisa Shillito, "Preliminary Microstratigraphic Observations of Ash Deposits and Architectural Materials at Kamiltepe, Azerbaijan," *Archäologische Mitteilungen Aus Iran Und Turan* 44 (2012): 31–37.

27 Christine Chataigner, *La Transcaucasie au Néolithique et au Chalcolithique*, British Archaeological Reports International Series 624 (Oxford: Tempus Reparatum, 1995), 67–69.

28 Svend Hansen ve Michael Ullrich, "Report on the 2012–2014 Excavation Campaign in Aruchlo," *The Kura Projects: New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus* içinde, der. Barbara Helwing vd., Archäologie in Iran und Turan 16 (Berlin: Dietrich Reimer, 2017), 204–11, fig. 8, 9, 23, 24.

29 Ilia Heit, "Die Neolithische Muschelperlenwerkstatt Aus Fundstelle MPS 4: Archäologische Und Technologische Untersuchungen," *The Kura Projects: New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus* içinde, der. Barbara Helwing vd., Archäologie in Iran und Turan 16 (Berlin: Dietrich Reimer, 2017), 73–123.

evsel niteliği ile yapıların boyutları, bu yerleşmelerin büyük olasılıkla yerleşim yeri olduğunu düşündürmektedir. Ancak henüz küçük bir kısmı açığa çıkarılmış olan yerleşmelerin iskân dışında işlevleri olabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır.

Merkezi Bir Platform: Kamiltepe

Mil Bozkırlarında yer alan Neolitik yerleşmelerin en görünürü olan Kamiltepe, Karaçay ırmağının ilk sekisinde doğal bir çıkıntıya kurulmuş bir höyük yerleşmesidir.[30] Yüksekliği 2,6 metreye kadar korunmuş olan bu höyüğün ortasında üst üste yerleşim tabakaları değil, yuvarlak planlı, masif bir kerpiç yapı yer alır. Kavisli dış cepheye dayanarak yapının özgün çapının 24 metre olduğu belirlenebilmiştir (Fig. 8). Binanın üst kısmı korunmamıştır, bu nedenle özgün biçimiyle tümlenmesi olanaklı değildir. Masif merkezi ve yapıdan dökülen eğimli tabakalar halindeki birikmiş döküntüler/molozlar göz önüne alındığında bunun büyük olasılıkla saz gibi hafif organik malzemeden yapılmış bir ya da birkaç bina için bir platform ya da destekleyici bir yapı olduğu ileri sürülebilir. Ortadaki bloğa ilişik, çiçekteki taç yaprağını andıran yarı dairesel bir oda mevcuttur. Platforma bitişik başka duvar parçaları da vardır ancak bunların tam odalar oluşturduklarına dair izler bulunamamıştır. Platformun 10 metre kuzeyinde, büyük olasılıkla silo olan, toprağa kazılmış ve kerpiç tuğlalarla güçlendirilmiş büyük, yuvarlak bir yapı yer alır (Fig. 9). Hem silo dolgusunda hem de platform çevresindeki döküntüde şiddetli yanma/yanık izlerine rastlanmıştır.

Kamiltepe'deki muazzam platform, Batı Asya Neolitiğinde halen özgünlüğünü koruyan bir yapıdır ancak bazı özellikleri yakın bölgelerde yapılmış gözlemlerle örtüşmektedir. Yakın çevrede, Agdam bölgesinde bulunan İsmailbeytepe yerleşmesinde kısa bir süre önce, savunma amaçlı olduğu anlaşılan ve yüksekliği halen 4 metreye varan, muazzam bir kerpiç yapı açığa çıkarılmıştır.[31] Genel olarak, küçük ölçekte inşa edilmiş kerpiç podyum ve platformlar, geç Neolitik Tepe Sialk'tan[32] ve Deh Loran Ovası'nda yer alan Geç Neolitik Chagha Sefid yerleşmesinden örneklerle Orta İran Yaylası'ndan ve Zagros eteklerinden bilinir.[33]

Mil Bozkırları Yerleşmelerinin Tarihlendirilmesi

Mil Bozkırları yerleşmelerine ait radyokarbon tarihleri, alt evreleriyle birlikte olağanüstü çeşitlilikteki bu yerleşmelerin yaklaşık MÖ 5600 ile 5300 arasına karşılık gelen kısa bir zaman zarfında doğup geliştiğini ortaya koymaktadır.[34] Hendekli MPS 4 ve MPS 124 yerleşmeleri, MÖ 5600 civarında yaşamış daha eski bir grubu temsil eder. Bunları MÖ 5500 civarında Kamiltepe platformu izlemiştir. En geç Neolitik veri, MPS 23 yerleşmesinde, bir insan iskeletini örten yaklaşık MÖ 5300'e tarihlenen organik birikintiden gelmektedir.

---

30 Tevekkül Aliyev ve Barbara Helwing, "Kamiltepe in der Milebene: Archäologische Untersuchungen 2009," *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 41 (2009): 23–45.

31 X. İ. Almәmmədov ve N. V. Quluzade, "Qarabağ Neolit-Eneolit Ekspedisiyası'nın 2013-2014-cü Illərdə Apardığı Arxeoloji Tədqiqat Işləri," *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar* 2013–2014 (2015): 60–74.

32 Roman Ghirshman, *Fouilles de Sialk, près de Kashan 1933, 1934, 1937 (I)* (Paris: Paul Geuthner, 1938), pl. XI, 1; pl. LVIII, 6.

33 Frank Hole, *Studies in the Archaeological History of the Deh Luran Plain: The Excavations of Chogha Sefid*. Memoirs of the Museum of Anthropology University of Michigan 9 (Ann Arbor: Museum of Anthropology University of Michigan, 1977), 61, fig. 14; 73, fig. 24; lev. 11a, 11b, 17b.

34 Helwing ve Aliyev, "Excavations in the Mil Plain Sites, 2012–2014," Tablo 2.

Mil Bozkırları Neolitiğinde Çanak Çömlek Üretimi

Çeşitli yerleşmelerle ilişkilendirilen çanak çömlek kompleksleri, kimi özellikleri örtüşürken kimi özellikleri birbirini dışlayan farklı zanaat geleneklerini temsil eder. Örtüşme ve yaygın dağılım, en çok pişirme kaplarının üretiminde görülür; organik katkılı, kaba bir kilden üretilmiş bu kaplara Mil Bozkırlarındaki Neolitik yerleşmelerin çoğunda rastlanır (Fig. 10). Bu tür pişirme kapları geniş ve düz diplidir ve genellikle dibin hemen üstünde kulplar bulunur. Dip ile yan duvar kusurlu bir şekilde birleştirilmiş ve kaplar daima tam dibin üstünden kırılmıştır. Bu forma Mil Bozkırlarının ötesinde, örneğin Nahçıvan'da bulunan Kültepe I'de ve başka yerlerde de rastlanır.[35] Mil Bozkırları yerleşmelerinin büyük kısmında rastlanan ikinci bir tipik form, gövdesi çuval biçiminde, kenarları içe kıvrık, asimetrik küptür (Fig. 11). Tamamen restore edilmiş örneklerle yapılan deneyler, küplerin içe kıvrık kenarından tek elle tutularak taşındığında dengeli durduğunu doğrulamaktadır, dolayısıyla bu kapların sıvı taşımakta kullanılmış olabileceğini varsaymaktayız.

Daha kaliteli mallar, belli başlı yerleşmelerle sınırlı gözükmektedir. MPS 4'te bulunan el yapımı kaplar, değişen miktarlarda organik katkı ve doğal mineral içeren, kaliteli bir kilden yapılmıştır.[36] Renkleri devetüyü ile kırmızımsı tonlar arasındadır; kimi kapların yüzeyi tek renk perdahlanmış görünmektedir. Kırmızı boya, mevcut olmakla birlikte pek nadirdir ve tek renk basit üçgen desenleri için kullanılmıştır. MPS 124'teki evsel atık çukurunda bulunan seramikler özenle perdahlanmış, tek renk kırmızı astarlıdır. Benzeri kırmızı astarlı mallara MPS 5'te de rastlanır ancak burada yüzeyi işlenmiş, baskı bezekli çanak çömlek örnekleri de bulunmuştur.[37] MPS 103'te büyük depolama küpleri dışındaki seramikler, organik lif katkılı olup devetüyü ve kırmızımsı renklerin farklı tonlarındadır; bir kısmının yüzeyi düzleştirilmiştir. Kamiltepe'de bol miktarda, MPS 18'de ise az sayıda boyalı seramik ele geçirilmiştir.[38] Kamiltepe'de yapılmış olan eski kazılarda Mil Bozkırları Neolitiğinin en çok bu mallarla temsil edildiği saptanmıştır.[39] Açık renkli kaplar üzerine kırmızımsı ya da kahverengi koyu renkli boyayla devinimli geometrik zikzak desenler, sarmal şeritler ya da üçgen öbekleri çizilmiştir (Fig. 12).

Böylesine küçük bir bölgede pek kısa bir zaman zarfında bu denli muazzam çeşitlilikte çanak çömlek üslubuna rastlanıyor oluşu, açıklanmayı ve bağlama oturtulmayı beklemektedir. Çalışmalarımızı halen çeşitli üslupların komşu bölgelerle bağlantıyı temsil ettiği varsayımı ile yürütmekteyiz. Benzer malzemeler, kırmızı astarlı malların yaygın olduğu ve yüzeyi işlenmiş çanak çömleğe rastlanan İsmailbeytepe gibi MÖ 6. binyıla tarihlenen yerleşmelerin bulunduğu kuzeydeki Agdam bölgesine dek uzanan komşu bölgelerde bulunmuştur.[40] Mil Bozkırları yerleşmeleri, yüzey işlemesinin karakteristik olduğu Kuzeybatı İran'ın MÖ 5. binyıl başı Dalma geleneği ile

35 O. A. Abibullaev, "Nekotorye Itogi Izucenija Kholma Kjul Tepe v Azerbajdzhane," *Sovetska Archeologia* 3 (1963): 157–68, fig. 5, 1.

36 Felix Geitel'in bölümü için, bkz. "The Pottery of the Site MPS 4," Bertille Lyonnet vd., "Ancient Kura 2010–2011," 37–38.

37 Maria Bianca D'Anna, "The 2013 Sounding at Site MPS 103: Preliminary Report: Some New Insights into the Neolithic 'Unpainted Ceramic Horizon' of the Mil Plain," *The Kura Projects: New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus* içinde, der. Barbara Helwing vd., Archäologie in Iran und Turan 16 (Berlin: Dietrich Reimer, 2017), 44–46, fig. 56, 58.

38 Andrea Ricci'nin bölümü için, bkz. "Archaeological Landscape Studies: The Mil-Qarabag˘ Plain and the Kvemo Kartli Survey Projects; A Preliminary Account of the First Two Field Seasons (2010–2011)," Bertille Lyonnet vd., "Ancient Kura 2010–2011," 127–45, fig. 175, 177, 179.

39 Narimanov, *Kul'tura Drevnejsego Zemledel'*.

40 Almənmədov ve Quluzade, "Qarabağ Neolit-Eneolit Ekspedisiyası'nın," fig. 23.

sıklıkla kıyaslanmış olmakla birlikte,[41] daha eski olan bu yerleşmelerle Dalma kültürü arasında birkaç yüzyıllık bir zaman farkı vardır. Boyalı malların benzerlerine Mil Bozkırlarının güneyinde ve güneydoğusunda, İran'ın batısında yer alan çağdaş yerleşmelerde, özellikle Hacı Firuz'da[42] ve ayrıca orta platonun batı kesimindeki Çeşme Ali ve Ebrahimabad yerleşmelerinde rastlanır.[43] Neolitik yaşam biçiminin Güney Kafkasya'ya kıyasla daha önce başladığı güneyden bakıldığında, Mil Bozkırlarında boyalı mallara rastlanan yerleşmeler, bu malzemenin kuzeyde ulaşmış olduğu en uç noktalardır.

Neolitik Kil Heykelcikler

Neolitik Mil Bozkırlarında iyi arıtılmış kilden yapılarak hafif ateşte pişirilmiş, çok çeşitli insan biçimli heykelcik de ele geçirilmiştir. Heykelcikler genellikle, büyük oranda stilize ya da yalın biçimli ve bir kısmı düz şerit baskı bezeklidir. MPS 124'teki çukurda ele geçirilen bir grup küçük heykelciğin (Fig. 13) tamamı, rulo şeklindeki kile silindir veya koni biçimi verilerek ve bazılarının üst kısımları, profilden insan başına benzeyecek şekilde düzleştirilerek yapılmıştır. Bazı heykelciklerin alt gövdeleri geniş, armut biçimlidir. Tırnak veya olasılıkla midye kabuğu baskısıyla yapılmış küçük çizgiler, zikzaklar ve paralel çizgi öbekleri meydana getirir. Benzer küçük heykelcikler MPS 4'te de ele geçirilmiştir; burada ayrıca özgün hali daha büyük olan bir kil heykelcik parçalı halde bulunmuş (Fig. 14), iki ayrı çukurda ele geçirilen parçaları kısmen birleştirilebilmiştir. Alt gövde küre biçimlidir ve ön tarafında yuvarlak bir oyuk vardır; üst gövde ise ince uzundur ve üzerinde düğmeye benzer, küçük bir meme bulunur. Korunmuş olan sol kol, gövde boyunca uzanır. Heykelcik iyi perdahlanmıştır ve kırmızı astar izleri taşır, gövdesinde ince baskı bezekten desenler yer alır.

Neolitik Yaşam Biçimleri

Mil Bozkırlarındaki Neolitik yerleşmeler, tarım ve bostancılıkla yabani meyve toplayıcılığı, hayvancılık ve zaman zaman avcılığın bir arada bulunduğu karma bir ekonomiye dayanıyordu.[44] Yarı-kurak Mil Bozkırlarında ilkbaharda vadi tabanlarında yaşanan mevsimsel taşkınlar, büyüme mevsimi boyunca gereksinim duyulan nemi sağlamaktaydı. İlk evcilleştirmenin gerçekleştirildiği bölgelere kıyasla, Güney Kafkasya'da ilk olarak oldukça az sayıda bitki türü evcilleştirilmiştir; ana ürün, kurak iklimde daha iyi mahsul vermesi nedeniyle arpadır. Ekmek yapmaya pek elverişli olmayan arpa, bira yapımında ve hayvan yemi olarak kullanılmıştır. Gemik (emmer) ve siyez (einkorn) buğdayı da daha az miktarlarda yetiştirilmiştir. Baklagillerden mercimek ve bezelyeye rastlanır, keten de yetiştirilmiştir. Hayvancılık, evcilleştirilmiş küçükbaş hayvanlara,

41 Carol Hamlin, "Dalma Tepe," *Iran* 13 (1975): 111–27.

42 Mary M. Voigt, *Hajji Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement*, Hasanlu Excavation Reports Volume 1, University Museum Monograph 50 (Philadelphia: University Museum, University of Pennsylvania, 1983), lev. 23.

43 Hassan Fazeli Nashli vd., "Mapping the Neolithic Occupation of the Kashan, Tehran and Qazvin Plains," *The Neolithisation of Iran: The Formation of New Societies* içinde, der. Roger J. Matthews ve Hassan Fazeli Nashli, BANEA Monograph Series 3 (Oxford: Oxbow Books, 2013), fig. 10.15.

44 Reinder Neef, Alexia Decaix ve Margareta Tengberg, "Agricultural Practices and Paleoenvironment of the Southern Caucasus during the Neolithic: A Transect along the Kura River," *The Kura Projects: New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus* içinde, der. Barbara Helwing vd., Archäologie in Iran und Turan 16 (Berlin: Dietrich Reimer, 2017), 371–77; Norbert Benecke, "Exploitation of Animal Resources in Neolithic Settlements of the Kura Region (South Caucasia)," *The Kura Projects: New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus* içinde, der. Barbara Helwing vd., Archäologie in Iran und Turan 16 (Berlin: Dietrich Reimer, 2017), 357–69.

özellikle koyuna, sonra sığır ve az sayıda domuza dayalıdır; kemiklerin yalnızca küçük bir kısmı av hayvanlarına ve balıklara aittir. Hayvanlar, büyüklükleri bakımından, halihazırda evcilleştirilmiş sürülerin Güney Kafkasya'ya getirildiğini, yerelde evcilleştirmenin söz konusu olmadığını düşündürmektedir. Kesim yaşı, hayvan yetiştiriciliğinin esas olarak et için yapıldığını akla getirmektedir. Ana av hayvanları, tipik bozkır hayvanlarından olan ceylan ile mevsimsel avlanan göçmen kuş mezgeldektir.[45]

Sonuç

Mil Bozkırları Neolitiğine ait bulguları bir araya getirdiğimiz bu kısa genel bakışla hem tek tek yerleşmelerin zengin çeşitliliğiyle farklılıklarına hem de belirli zanaat gelenekleriyle yaşam biçimlerinin olası kökenlerine ışık tutmaya çalıştık. Mil Bozkırları yerleşmelerinde, ilk olarak Bereketli Hilâl'de geliştirilmiş unsurlarla yerel geleneklerin sürekliliğine işaret eden göstergeler bir arada bulunur: bir yandan, indirgenmiş bir evcil hayvan ve bitki topluluğu, yerleşik hayat kavramı, çanak çömlek üretimi ve sembolik düşünce ürünü heykelcikler, güneydeki bölgelerden yayılmış etkilerin kanıtıdır. Devasa Kamiltepe platformu eşsiz/özgün bir yapıdır fakat kerpiç yapılar İran Neolitiğinden de bilinmektedir. Öte yandan, yeraltı binaları ve hendek sistemleriyle, Mil Bozkırları yerleşmelerinin son derece özgün mimarisinin daha eski prototiplerine Zagros veya Toros bölgelerinde rastlanmaz; dilgisel üretime ve baskı yöntemiyle yongalamaya dayalı taş teknolojisi ise Epi-Paleolitik İran ve Hazar havzasında köklü geleneklerdir.

Mil Bozkırları Neolitiğinin betimlenmesi, bu gelenekleri, yuvarlak yapıları ve tek renk plastik bezekli çanak çömlekleriyle daha iyi bilinen Şulaveri-Şomutepe ve Aknaşen topluluklarının Neolitiğinden ayırmaya da olanak sağlar. Bu yerleşmelerin yaklaşık MÖ 6000'e tarihlenen en eskilerinden bazılarında bulunmuş, egzotik niteliği açıkça anlaşılan seramikler, Mezopotamya Çanak Çömlekli Neolitiğinin Samarra ve Hassuna gelenekleriyle bağlantılıdır; Nahçıvan'da yer alan Kültepe I yerleşmesi de Halaf çanak çömleğinin kuzeyde ulaştığı en uç nokta olarak bilinir. Mil Bozkırları yerleşmeleri ise aksine İran platosunun etkilerinin izlerini taşır. Açıktır ki; Güney Kafkasya'da, obsidyen dolaşımının ortaya koyduğu üzere, uzun bir döneme yayılan aralıklı temasların ardından, ancak MÖ 6000 civarında başlamış olan Neolitik yerleşimler, bölgesel mimari ve zanaat gelenekleri ağlarından örülü, mozaiği andıran bir yapının yansıttığı çeşitli geleneklerden esinlenmiştir.

Güney Kafkasya, bereketli vadileri tarım toprağı olarak kullanmaya başlayıp büyük olasılıkla Küçük Kafkasların yüksek vadilerine dek ilerleyen Neolitik yerleşimcilere zengin topraklar sunuyordu. Bereketli Hilâl'den getirilmiş az miktardaki evcilleştirilmiş tür, burada toplanan kabuklu yemiş ve asma üzümü gibi yabani meyvelerle zenginleştirilmiştir. Tahıl yetiştiriciliği, gemik buğdayının, olasılıkla Hazar Denizi'nin batı kıyısında yerel yabani buğdayanasıyla (aegilops) melezlenmesine yol açmış, dört ve altı sıralı yeni buğday türleri ortaya çıkmıştır. Mil Bozkırlarındaki yerleşmeler, kısa ömürlü ve konumları hızla değişen nitelikteydi. Bu yer değiştirmelerin dinamiklerini ve zamanlamasını anlamaktan halen uzak olmamıza rağmen, ekip biçme döngülerinin ya da yakma tarımının ortaya çıkardığı gereksinimlerle ilişkilendirilmesi, gelecekte araştırılmak üzere akla yatkın bir varsayım ortaya atabilir. Hızla gelişen Mil Bozkırları Neolitiği, MÖ 6. binyılın büyük kısmı boyunca varlığını sürdürmüş ve yaklaşık MÖ 5300'te, görüldüğü kadarıyla arkasında belirgin bir ardıl bırakmaksızın yok olmuştur.

45 Benecke, "Exploitation of Animal Resources."

Teşekkürler

Peş peşe yürütülmüş olan "Ancient Kura" ve "Kura in Motion!" projeleri, Alman Arkeoloji Enstitüsü (B. Helwing, S. Hansen), Ulusal Bilimsel Araştırmalar Merkezi (Centre National de la Recherche Scientifique - B. Lyonnet), Bakü Ulusal Bilimler Akademisi (T. Aliyev, F. Guliyev) ve Tiflis Ulusal Müzesi – Otar-Lordkipanidze Arkeoloji Araştırmaları Merkezi (G. Mirtskhulava) işbirliği ve Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG) ile Agence Nationale de la Recherche'in (ANR) vermiş olduğu iki ortak hibeyle hayata geçirilmiştir. Mil Bozkırlarında yapılan araştırmalar, bu çalışmanın en uç doğu ayağını oluşturmaktadır ve 2009-2014 yılları arasında yazarların yönetiminde yürütülmüştür. Yardımları için Uluslararası Mil Ovası Kazı Ekibi'ndeki tüm katılımcılara ve uzmanlara ve verdikleri kesintisiz destek için Bakü Ulusal Bilimler Akademisi ve Alman Arkeoloji Enstitüsü'ne teşekkür ederiz.

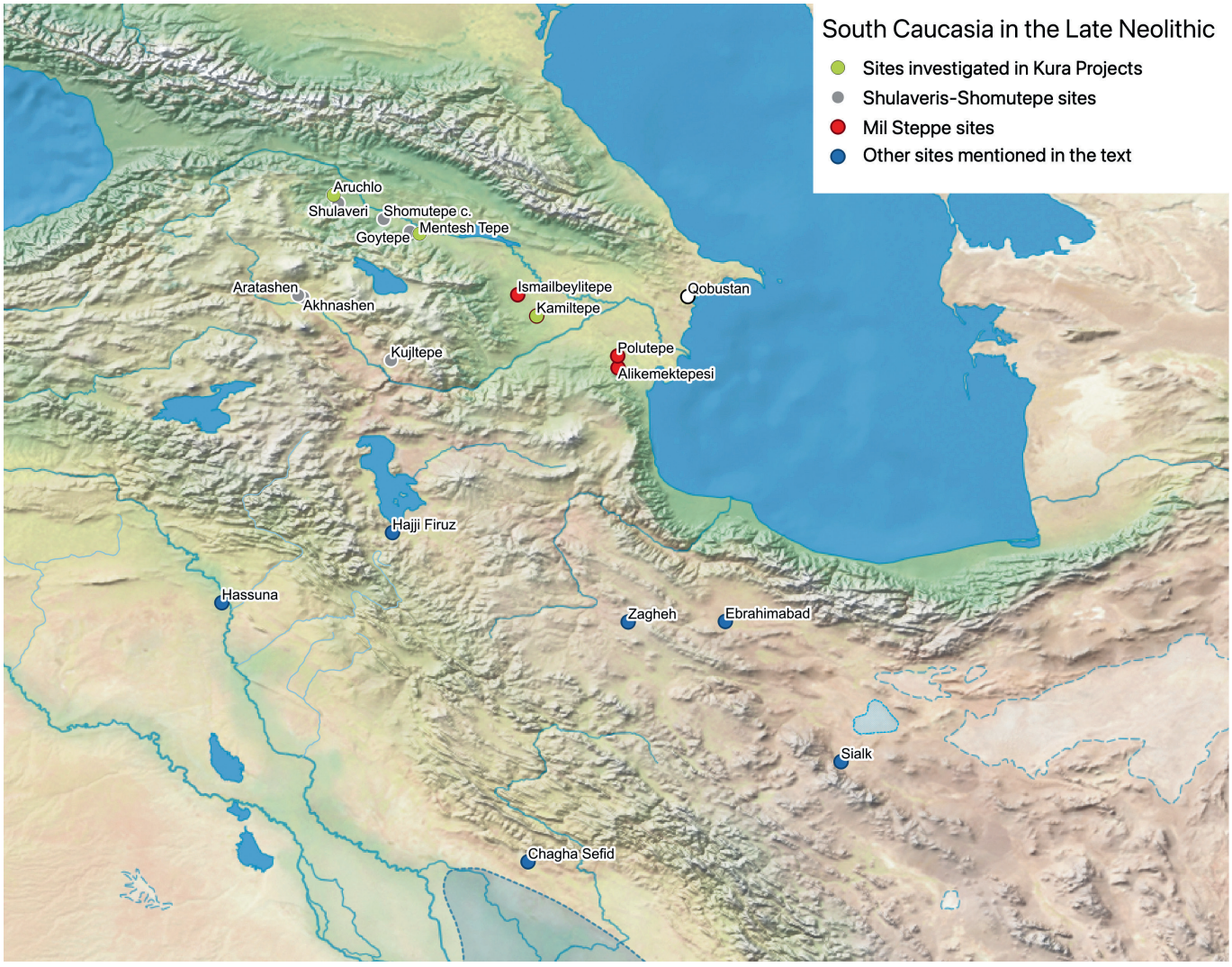

Fig. 1: Map of South Caucasia and adjacent regions (map: B. Helwing, generated with QGIS & Natural Earth).
Fig. 1: Güney Kafkasya ve komşu bölgelerin haritası (harita: B. Helwing, QGIS ve Natural Earth ile oluşturulmuştur).

Fig. 2: Qobustan rock imagery (photograph: M. Zarekhalili).
Fig. 2: Kobustan kaya resimleri (fotoğraf: M. Zarekhalili).

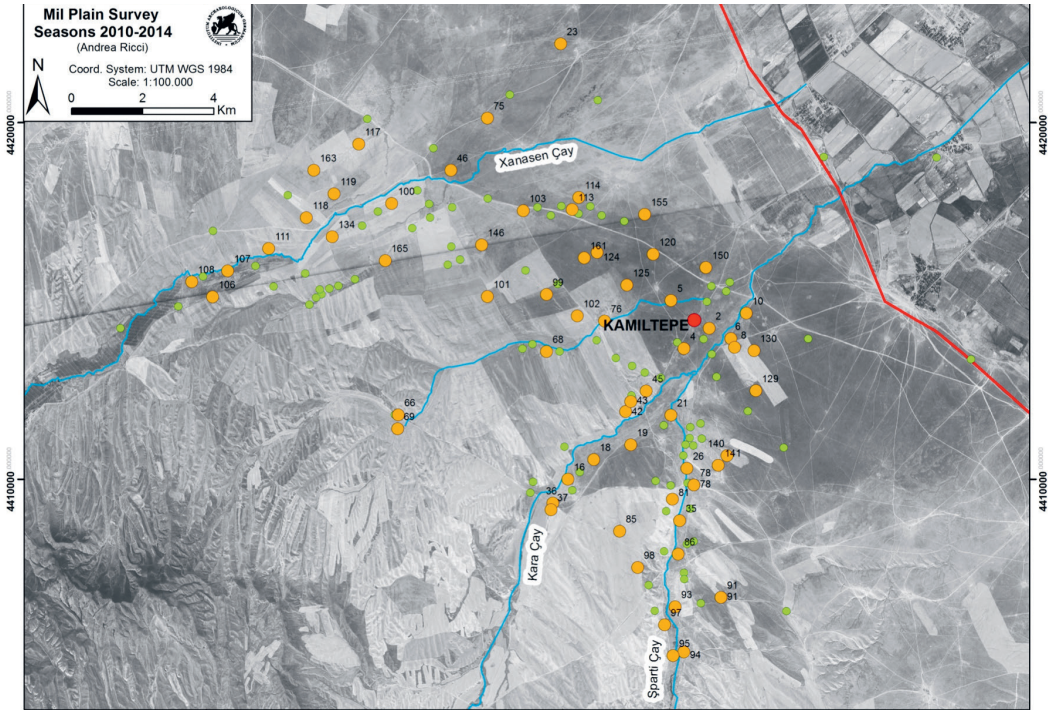

Fig. 3: Map of the study region in the Mil Steppe of Azerbaijan showing the density of Neolithic occupation within the survey zone (map generated by A. Ricci on the basis of the Mil Plan Survey Data).
Fig. 3: Azerbaycan Mil Bozkırlarında araştırılan bölgenin, yüzey araştırması yapılan alandaki Neolitik yerleşimlerin yoğunluğunu gösteren haritası (Mil Ovası Yüzey Araştırması verilerine dayanarak A. Ricci tarafından oluşturulmuştur).

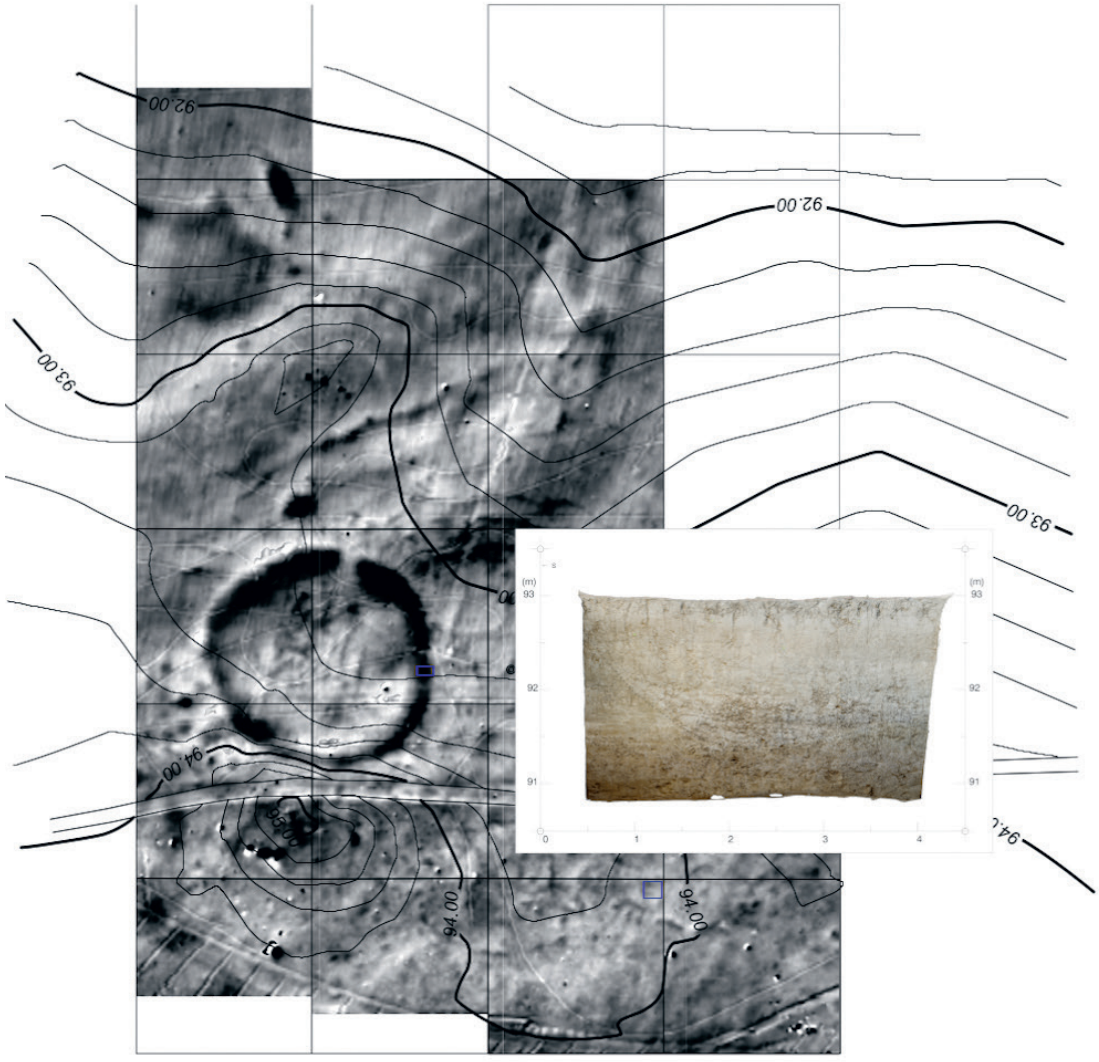

Fig. 4: Site MPS 124, magnetometry map and profile of the section through the ditch, showing an almost sterile fill (magnetometry map by J. Fassbinder; inserted photograph: J. Krumnow).
Fig. 4: MPS 124 yerleşmesi, manyetometrik harita ve neredeyse steril bir dolgunun görüldüğü hendek kesitinin profili (manyetometrik harita: J. Fassbinder; eklenmiş fotoğraf: J. Krumnow).

Fig. 5: Site MPS 4, site overview at the end of the 2014 field season (photograph: J. Krumnow).
Fig. 5: MPS 4 yerleşmesinin 2014 kazı sezonu sonunda genel görünümü (fotoğraf: J. Krumnow).

Fig. 6: Site MPS 4, semi-subterranean building (photograph: B. Helwing).
Fig. 6: MPS 4 yerleşmesi, yarı toprak altı bina (fotoğraf: B. Helwing).

Fig. 7: Site MPS 103, rooms with storage jar (photograph: M. B. D'Anna).
Fig. 7: MPS 103 yerleşmesi, içinde depolama küpleri bulunan odalar (fotoğraf: M. B. D'Anna).

Fig. 8: Kamiltepe, view over the mudbrick platform (photograph: H. Taylor).
Fig. 8: Kamiltepe, kerpiç platformun üstten görünümü (fotoğraf: H. Taylor).

Fig. 9: Kamiltepe, round silo building (photograph: J. Krumnow).
Fig. 9: Kamiltepe, yuvarlak planlı silo binası (fotoğraf: J. Krumnow).

Fig. 10: Cooking pot from MPS 4 (photographs: B. Helwing).
Fig. 10: MPS 4'ten bir pişirme kabı (fotoğraflar: B. Helwing).

Fig. 11: Jug with asymmetrically folded-in rim (photograph: B. Helwing).
Fig. 11: Kenarı içe kıvrık, asimetrik küp (fotoğraf: B. Helwing).

Fig. 12: Kamiltepe Painted Ware (photographs: Mil Plain Project Archive).
Fig. 12: Kamiltepe boyalı çanak çömleği (fotoğraflar: Mil Ovası Projesi Arşivi).

Fig. 13: MPS 124, clay figurines (photograph: Mil Plain Project Archive).
Fig. 13: MPS 124, kil heykelcikler (fotoğraf: Mil Ovası Projesi Arşivi).

Fig. 14: MPS 4, large clay figurine (photograph: Mil Plain Project Archive).
Fig. 14: MPS 4, büyük kil heykelcik (fotoğraf: Mil Ovası Projesi Arşivi).

Bibliography - Kaynakça

Abibullaev, O. A. "Nekotorye Itogi Izucenija Kholma Kjul Tepe v Azerbajdzhane." *Sovetskaja Archeologia* 3 (1963): 157–68.

Ahadi, Golnaz. "Excavations at Site MPS 124." In *The Kura Projects: New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus*, edited by Barbara Helwing, Tevvekül Aliyev, Bertille Lyonnet, Farhad Guliyev, Svend Hansen, and Guram Mirtskhulava, 51–54. Archäologie in Iran und Turan 16. Berlin: Dietrich Reimer, 2017.

Aliyev, Tevekkül, and Barbara Helwing. "Kamiltepe in der Milebene: Archäologische Untersuchungen 2009." *Archäologische Mitteilungen Aus Iran und Turan* 41 (2009): 23–45.

Almməmədov, X. İ., and N. V. Quluzade. "Qarabağ Neolit-Eneolit Ekspedisiyası'nın 2013-2014-cü Illərdə Apardığı Arxeoloji Tədqiqat Işləri." *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar* 2013–2014 (2015): 60–74.

Arimura, Makoto, Ruben Badalyan, Boris Gasparyan, and Christine Chataigner. "Current Neolithic Research in Armenia." *Neo-Lithics* 1, no. 10 (2010): 77–85.

Baird, Douglas, Andrew Fairbairn, Emma Jenkins, Louise Martin, Caroline Middleton, Jessica Pearson, and Eleni Asouti. "Agricultural Origins on the Anatolian Plateau." *Proceedings of the National Academy of Sciences* 115, no. 14 (2018): E3077–86. https://doi.org/10.1073/pnas.1800163115.

Benecke, Norbert. "Exploitation of Animal Resources in Neolithic Settlements of the Kura Region (South Caucasia)." In *The Kura Projects: New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus*, edited by Barbara Helwing, Tevvekül Aliyev, Bertille Lyonnet, Farhad Guliyev, Svend Hansen, and Guram Mirtskhulava, 357–69. Archäologie in Iran und Turan 16. Berlin: Dietrich Reimer, 2017.

Braidwood, Robert J. "Jericho and Its Setting in Near Eastern History." *Antiquity* 31, no. 122 (1957): 73–81. https://doi.org/10.1017/S0003598X00022146.

———."Near Eastern Prehistory." *Science* 127, no. 3312 (1958): 1419–30.

———."The Agricultural Revolution." *Scientific American* 203, no. 3 (1960): 130–52.

Cauvin, Jacques. *Naissance des Divinités, Naissance de l'agriculture*. Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1994.

Chataigner, Christine. *La Transcaucasie au Néolithique et au Chalcolithique*. British Archaeological Reports International Series 624. Oxford: Tempus Reparatum, 1995.

Chataigner, Christine, Ruben Badalyan, and Makoto Arimura. "The Neolithic of the Caucasus." *Oxford Handbooks Online*, October 2014. https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199935413.013.13.

Childe, V. Gordon. *Man Makes Himself*. The Thinker's Library 87. London: Watts & Co., 1948.

D'Anna, Maria Bianca. "The 2013 Sounding at Site MPS 103: Preliminary Report; Some New Insights into the Neolithic 'Unpainted Ceramic Horizon' of the Mil Plain." In *The Kura Projects: New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus*, edited by Barbara Helwing, Tevvekül Aliyev, Bertille Lyonnet, Farhad Guliyev, Svend Hansen, and Guram Mirtskhulava, 43–49. Archäologie in Iran und Turan 16. Berlin: Dietrich Reimer, 2017.

Dietrich, Oliver, Jens Notroff, and Klaus Schmidt. "Feasting, Social Complexity, and the Emergence of the Early Neolithic of Upper Mesopotamia: A View from Göbekli Tepe." In *Feast, Famine or Fighting? Multiple Pathways to Social Complexity*, edited by Richard J. Chacon and Rubén G. Mendoza, 91–132. Studies in Human Ecology and Adaptation 8. Cham: Springer, 2017. https://doi.org/10.1007/978-3-319-48402-0_5.

Farajova, Malahat. "About Specifics of Rock Art of Gobustan and Some Innovative Approaches to Its Interpretation ('Firuz 2' Shelter)." *Quaternary International* 491 (2018): 78–98. https://doi.org/10.1016/j.quaint.2017.07.034.

Fassbinder, Jörg W. E., and Florian Becker. "Integrated Geophysical Prospecting in the Mil Plain, Lower Karabakh, Azerbaijan." In *The Kura Projects: New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus*, edited by Barbara Helwing, Tevvekül Aliyev, Bertille Lyonnet, Farhad Guliyev, Svend Hansen, and Guram Mirtskhulava, 325–33. Archäologie in Iran und Turan 16. Berlin: Dietrich Reimer, 2017.

Fazeli Nashli, Hassan, Robin Coningham, Armineh Marghussian, Mark Manuel, Hossein Azizi Kharanaghi, and Mark Pollard. "Mapping the Neolithic Occupation of the Kashan, Tehran and Qazvin Plains." In *The Neolithisation of Iran: The Formation of New Societies*, edited by Roger J. Matthews and Hassan Fazeli Nashli, 114–35. BANEA Monograph Series 3. Oxford: Oxbow Books, 2013.

Gerritsen, Fokke, and Rana Özbal. "Barcın Höyük, a Seventh Millennium Settlement in the Eastern Marmara Region of Turkey." *Documenta Praehistorica* 46 (2019): 58–67. https://doi.org/10.4312/dp.46.4.

Ghirshman, Roman. *Fouilles de Sialk, près de Kashan 1933, 1934, 1937 (I)*. Paris: Paul Geuthner, 1938.

Hamlin, Carol. "Dalma Tepe." *Iran* 13 (1975): 111–27.

Hansen, Svend, and Michael Ullrich. "Report on the 2012–2014 Excavation Campaign in Aruchlo." In *The Kura Projects: New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus*, edited by Barbara Helwing, Tevvekül Aliyev, Bertille Lyonnet, Farhad Guliyev, Svend Hansen, and Guram Mirtskhulava, 201–22. Archäologie in Iran und Turan 16. Berlin: Dietrich Reimer, 2017.

Heit, Ilia. "Die Neolithische Muschelperlenwerkstatt Aus Fundstelle MPS 4: Archäologische Und Technologische Untersuchungen." In *The Kura Projects: New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus*, edited by Barbara

Helwing, Tevvekül Aliyev, Bertille Lyonnet, Farhad Guliyev, Svend Hansen, and Guram Mirtskhulava, 73–123. Archäologie in Iran und Turan 16. Berlin: Dietrich Reimer, 2017.

Helwing, Barbara, and Tevvekül Aliyev. "Excavations in the Mil Plain Sites, 2012–2014." In *The Kura Projects: New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus*, edited by Barbara Helwing, Tevvekül Aliyev, Bertille Lyonnet, Farhad Guliyev, Svend Hansen, and Guram Mirtskhulava, 11–42. Archäologie in Iran und Turan 16. Berlin: Dietrich Reimer, 2017.

Helwing, Barbara, Tevvekül Aliyev, Bertille Lyonnet, Farhad Guliyev, Svend Hansen, and Guram Mirtskhulava. "Introduction to the Kura Projects." In *The Kura Projects: New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus*, edited by Barbara Helwing, Tevvekül Aliyev, Bertille Lyonnet, Farhad Guliyev, Svend Hansen, and Guram Mirtskhulava, 1–9. Archäologie in Iran und Turan 16. Berlin: Dietrich Reimer, 2017.

Helwing, Barbara, Tevvekül Aliyev, Bertille Lyonnet, Farhad Guliyev, Svend Hansen, and Guram Mirtskhulava, eds. *The Kura Projects: New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus*. Archäologie in Iran und Turan 16. Berlin: Dietrich Reimer, 2017.

Hodder, Ian. *Religion in the Emergence of Civilization: Çatalhöyük as a Case Study*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

Hole, Frank. *Studies in the Archaeological History of the Deh Luran Plain: The Excavations of Chogha Sefid*. Memoirs of the Museum of Anthropology University of Michigan 9. Ann Arbor: Museum of Anthropology University of Michigan, 1977.

Iessen, A. A. "Iz Istoriceskogo proslogo Milsko-Karabachskoje stepi: Trudy Azerbaidzanskoj Archaeologiceskoj Ekspedicii." *Materialy i issledovanija po archeologii SSSR* (1965): 10–35.

Kenyon, Kathleen M. "Jericho and Its Setting in Near Eastern History." *Antiquity* 30, no. 120 (1956): 184–97. https://doi.org/10.1017/S0003598X00026818.

———. "Reply to Professor Braidwood." *Antiquity* 31, no. 122 (1957): 82–84. https://doi.org/10.1017/S0003598X00022158.

Lyonnet, Bertille, Farhad Guliyev, Barbara Helwing, Tevekkül Aliyev, Svend Hansen, and Guram Mirtskhulava. "Ancient Kura 2010–2011: The First Two Seasons of Joint Field Work in the Southern Caucasus." *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 44 (2012): 1–189.

Narimanov, I. G. *Kul'tura Drevnejsego Zemledel' Cesko-Skoto-Vodceskoyo Naselenija Azerbajdzana*. Baku: Ėlm, 1987.

Neef, Reinder, Alexia Decaix, and Margareta Tengberg. "Agricultural Practices and Paleoenvironment of the Southern Caucasus during the Neolithic: A Transect along the Kura River." In *The Kura Projects: New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus*, edited by Barbara Helwing, Tevvekül Aliyev, Bertille Lyonnet, Farhad Guliyev, Svend Hansen, and Guram Mirtskhulava, 371–77. Archäologie in Iran und Turan 16. Berlin: Dietrich Reimer, 2017.

Nishiaki, Yoshihiro, Azad Zeynalov, Mansur Mansrov, Chie Akashi, Saiji Arai, Kazuya Shimogama, and Farhad Guliyev. "The Mesolithic-Neolithic Interface in the Southern Caucasus: 2016–2017 Excavations at Damjili Cave, West Azerbaijan." *Archaeological Research in Asia* 19 (September 2019): 100140. https://doi.org/10.1016/j.ara.2019.100140.

Özbaşaran, Mihriban, Güneş Duru, and Mary C. Stiner, eds. *The Early Settlement at Aşıklı Höyük: Essays in Honor of Ufuk Esin*. Istanbul: Ege Yayınları, 2018.

Ricci, Andrea. "Archaeological Landscape Studies within the 'Kura in Motion' Project: The 2012–2014 Field Activities." In *The Kura Projects: New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus*, edited by Barbara Helwing, Tevvekül Aliyev, Bertille Lyonnet, Farhad Guliyev, Svend Hansen, and Guram Mirtskhulava, 305-23. Archäologie in Iran und Turan 16. Berlin: Dietrich Reimer, 2017.

Ricci, Andrea, Maria Bianca D'Anna, Dan Lawrence, Barbara Helwing, and Tevekkül Aliyev. "Human Mobility and Early Sedentism: The Late Neolithic Landscape of Southern Azerbaijan." *Antiquity* 92, no. 366 (2018): 1445–61. https://doi.org/10.15184/aqy.2018.230.

Ricci, Andrea, Barbara Helwing, and Tevekkül Aliyev. "The Neolithic on the Move: High Resolution Settlement Dynamics Investigations and Their Impact on Archaeological Landscape Studies in Southwest Azerbaijan." In "Landscape Archaeology Conference (LAC 2012)." Special issue, *eTopoi. Journal for Ancient Studies* 3 (2012): 369–75.

Rosenstock, Eva. "Dot by Dot: Phase-Mapping the Central/Western Anatolian Farming Threshold." In *The Central/Western Anatolian Farming Frontier: Proceedings of the Neolithic Workshop Held at 10th ICAANE in Vienna, April 2016*, edited by Maxime Brami and Barbara Horejs, 103–26. Oriental and European Archaeology 12. Vienna: Austrian Academy of Sciences Press, 2019.

Sagona, Antonio. *The Archaeology of the Caucasus: From Earliest Settlements to the Iron Age*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. https://doi.org/10.1017/9781139061254.

Schmidt, Klaus. *Sie Bauten Die Ersten Tempel: Das Rätselhafte Heiligtum Der Steinzeitjäger; Die Archäologische Entdeckung Am Göbekli Tepe*. Munich: C. H. Beck, 2006.

Shillito, Lisa. "Preliminary Microstratigraphic Observations of Ash Deposits and Architectural Materials at Kamiltepe, Azerbaijan." *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 44 (2012): 31–37.

Varoutsikos, Bastien. "The Mesolithic-Neolithic Transition in the South Caucasus: Cultural Transmission and Technology Transfer." PhD Diss., Harvard University, 2015.

Vavilov, Nikolai Ivanovich. *Origin and Geography of Cultivated Plants*. Translated by Doris Loeve. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

Voigt, Mary M. *Hajji Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement*. Hasanlu Excavation Reports 1, University Museum Monograph 50. Philadelphia: University Museum, University of Pennsylvania, 1983.

Watkins, Trevor, and Kim Sterelny. "Neolithization in Southwest Asia in a Context of Niche Construction Theory." *Cambridge Archaeological Journal* 25, no. 3 (2015): 673–91/705 with comments. https://doi.org/10.1017/S0959774314000675.

Wheeler, Mortimer. "The First Towns?" *Antiquity* 30, no. 119 (1956): 132–36. https://doi.org/10.1017/S0003598X00026636.

Digitization in Archaeology and Archaeology Education in Turkey

N. Pınar Özgüner[1]

Article submitted: 20 July 2021
Article accepted: 6 August 2021
https://doi.org/10.54930/TARE.2021.4

Abstract

This study evaluates the undergraduate curriculums in Turkey that include digital applications in archaeology, meaning all types of documentation, analysis, and interpretation using information technologies in archaeological education. It highlights that digital applications have not yet been systematically incorporated into all archaeology departments, however, undergraduate-level courses are taught throughout the country in various fields such as database management, geographic information systems, architectural and feature drawing in digital media, photogrammetry, and the use of drones. The COVID-19 pandemic and the resulting online undergraduate education have shown that access to technological devices and internet connectivity problems in Turkey are issues that need to be overcome for students to receive a quality education. When creating a digital curriculum for undergraduate archaeology students, reviewing concepts such as technology ownership, digital literacy, and technology leaps should help increase the efficiency of the courses.

Keywords:

Archaeology, Undergraduate, Education, Digitization, Information Technologies

Introduction

In the field of social sciences and humanities, including archaeology, terms such as "digital," "digitalization," "digital social sciences," "digital humanities," "digital heritage," "digital cultural heritage," and "digital archaeology" are increasingly used. Digital archaeology is defined as tools and systems, most of which are online and are portable information technology products that facilitate the documentation, interpretation, and publication of material culture.[2] Daly and Evans define digital archaeology as a tool that supports archaeological activities used to better explore, understand, and study the past, and they note that archaeology should not be considered

1 N. Pınar Özgüner, Gaziantep Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, ORCID: 0000-0001-6199-6719, pinar.ozguner@gmail.com

2 Jody Michael Gordon, Erin Walcek Averett, and Derek B. Counts, "Mobile Computing in Archaeology: Exploring and Interpreting Current Practices Recommended Citation," in *Mobilizing the Past for a Digital Future; The Potential of Digital Archaeology*, ed. Erin Walcek Averett, Jody Michael Gordon, and Derek B. Counts (Grand Forks, ND: The Digital Press at the Unıversıty of Dakota, 2016), 1–32, https://dc.uwm.edu/arthist_mobilizingthepast.

a piece of secret knowledge, a school, or an idea. By claiming that "digital archaeology ceases to exist," the authors emphasize that smarter and more practical applications of information technologies can be used in ways that can solve our theoretical questions and underpin our methodological approaches.[3] This emphasis brings to light a new definition of archaeologists who have the skill set required to utilize information technologies for the documentation and interpretation of material culture and who will soon join the ranks of other specialists within archaeology, such as those who work on stone tools, ceramics, and archaeometry.

Once the World Health Organization declared COVID-19 a pandemic on 11 March, 2020 universities in Turkey and throughout the world continued their formal education programs online; it quickly became apparent that issues of technology ownership, knowledge of technology, digital literacy, and access to the internet in the context of the "digitalization" of quite various disciplines need to be taken seriously. This article aims to evaluate archaeological education at the undergraduate level in Turkey, taking into account the COVID-19 pandemic, in the context of digital archaeology applications, to identify problem areas, and to reflect on possible solutions.

The Digitization of Archaeology

There are many different reasons for the increasing use of digital technologies in archaeological research. After changes in the necessary legal regulations and with the adoption of the Valletta Convention in 1992, the use of information technologies in archaeological departments in the Netherlands led to an increase in archaeological research in the context of development projects. In this type of research, carried out by many companies, the use of information technologies has increased as a practical method to reduce the cost of the project.[4] The tradition of archaeology in Turkey dates back to the nineteenth century; it was institutionalized with the establishment of the Republic and has continued to this day. The archaeological research carried out in Turkey can be primarily categorized as surveys and excavations that have been conducted with permission from the Ministry of Culture and Tourism and the Presidency. In the archaeological studies conducted in Turkey, digital documentation and analysis methods have been used at various scales starting in earlier periods. While applications of digital archaeology initially consisted of computerized drawings to document the archaeological finds and architectural structures, there are now projects where all documentation is "paperless,"[5] that is, surveys and excavations are conducted exclusively with digital equipment. As archaeology around the world becomes digitalized, it is necessary to evaluate the quality and quantity of archaeological education at the undergraduate level in Turkey through the lens of digital technologies.

3 Thomas L. Evans and Patrick T. Daly, eds. *Digital Archaeology: Bridging Method and Theory* (London: Routledge, 2006), 2, 7.

4 Ronald M. Visser, Pim Alders, and Wilko Van Zijverden. "Teaching Digital Archaeology Digitally," in *CAA 2015. Keep the Revolution Going: Proceedings of the 43rd Annual Conference on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology*, ed. S. Caampana *et al.* (Oxford: Archaeopress, 2016), 11–15.

5 Roosevelt, Peter Cobb, Emanuel Moss, Brandon Olson, and Sinan Ünlüsoy, "Excavation is Destruction Digitization: Advances in Archaeological Practice," *Journal of Field Archaeology* 40 (2015): 2042458215Y.000; Jody Michael Gordon, Erin Walcek Averett, and Derek B Counts, "Mobile Computing in Archaeology: Exploring and Interpreting Current Practices." In *Mobilizing the Past for a Digital Future; The Potential of Digital Archaeology*, ed. Erin Walcek Averett, Jody Micheal Gordon, and Derek B. Counts (Grand Forks, ND: The Digital Press, 2016), 29.

As of 2020, there are 51 departments in Turkey accepting applications for archaeology students at the undergraduate level. These are mainly: archaeology, prehistoric archaeology,[6] protohistory and Near Eastern archaeology,[7] classical archaeology,[8] archaeology and history of art,[9] and Turkish-Islamic archaeology departments.[10] Although there is no discipline called digital archaeology among these departments, the master's degree program for digital archaeology within the Middle East Technical University's Settlement Archaeology Graduate Program is the only program offering an academic degree in digital archaeology.[11] One of the basic elements of the vision of the Research Center for Anatolian Civilizations (ANAMED), established within Koç University to support scientific research in Anatolia, is to "develop programs of documentation, preservation and conservation aimed at protecting the archaeological and cultural heritage of Turkey, with emphasis on digitized formats."[12]

Undergraduate Archaeology Education and Digital Applications

In this study, in addition to information technology courses, Bologna Course Information Catalogs are analyzed to evaluate digital methods commonly used in archaeology. Although these information bundles are not always up to date, the data presented can serve as a starting point for discussion. This evaluation looks at information technology courses in the curriculum and examines their qualifications. The basic courses on the use of software and hardware in information technologies are classified as "basic information technologies courses." In addition, courses (mandatory and elective) within archaeology programs that are for different applications of information technologies are classified as "information technologies courses for archaeology."

This analysis shows that in 23 of the 51 programs offering an undergraduate archaeology education, university-wide introductory courses in information technologies are offered in the first or second year of the curriculum (Table 1). There are many introductory courses, such as Professional Computer Skills,[13] Fundamentals of Information Technology,[14] Information and Communication Technology,[15] and Introduction to Computing for Social Sciences.[16] The courses in question focus on computer hardware, internet skills, and licensed commercial software such as Microsoft Word, Excel, PowerPoint, and Access. These courses, which can be both theoretical

6 Yükseköğretim Kurulu, "Tarih Öncesi Arkeolojisi Programı Bulunan Tüm Üniversiteler | YÖK Lisans Atlası," YÖK Atlas, accessed 13 July 2021, https://yokatlas.yok.gov.tr/lisans-bolum.php?b=19054.

7 Yükseköğretim Kurulu, "Protohistorya ve Ön Asya Arkeolojisi Programı Bulunan Tüm Üniversiteler | YÖK Lisans Atlası," YÖK Atlas, accessed 13 July 2021, https://yokatlas.yok.gov.tr/lisans-bolum.php?b=10812.

8 Yükseköğretim Kurulu, "Klasik Arkeoloji Programı Bulunan Tüm Üniversiteler | YÖK Lisans Atlası," YÖK Lisans Atlası, accessed 13 July 2021, https://yokatlas.yok.gov.tr/lisans-bolum.php?b=10810.

9 Yükseköğretim Kurulu, "Arkeoloji ve Sanat Tarihi Programı Bulunan Tüm Üniversiteler | YÖK Lisans Atlası," YÖK Lisans Atlası, accessed 13 July 2021, https://yokatlas.yok.gov.tr/lisans-bolum.php?b=10009.

10 Yükseköğretim Kurulu, "Türk İslam Arkeolojisi Programı Bulunan Tüm Üniversiteler | YÖK Lisans Atlası," YÖK Lisans Atlası, accessed 13 July 2021, https://yokatlas.yok.gov.tr/lisans-bolum.php?b=18020.

11 Middle East Technical University Settlement Archaeology, "M.Sc. Digital Archaeology (Option)," accessed 13 July 2021, http://sa.metu.edu.tr/msc-digital-archaeology-option.

12 ANAMED, "About," accessed 05 July 2021, https://anamed.ku.edu.tr/en/about/anamed/.

13 Adıyaman University, "Course Catalog," accessed 25 June 2021, https://obs.adiyaman.edu.tr/oibs/ogrsis/mufredat_dersleri.aspx.

14 Anadolu University, "Fundamentals of Information Technology," accessed 25 June 2021, https://abp.anadolu.edu.tr/tr/ders/tanitim/166234/47.

15 Ankara University, "Information and Communication Technology I," accessed 29 September 2020, http://bbs.ankara.edu.tr/Ders_Bilgileri.aspx?dno=912876&bno=1688&bot=285.

16 Hitit University, "Information to Computing for Social Sciences I," accessed 01 October 2020, http://bilgipaketi.hitit.edu.tr/Mufredat.aspx.

and practical, are delivered in computer labs or via distance learning.[17] In 13 of these 23 programs, after the basic courses, there are elective and mandatory course offerings, including Geographic Information Systems,[18] Computer Applications in Archaeology,[19] Photoshop and Illustrator Aided Design,[20] Digital Archaeology I and II,[21] Digital Data Processing in Archaeological Excavations,[22] Geographic Information Systems in Archaeology and Remote Perception,[23] Applications of Geographic Information Systems in Archaeology,[24] Computer Technologies in Archaeology,[25] and Data Management in Architecture, History, and Art and Archaeology.[26]

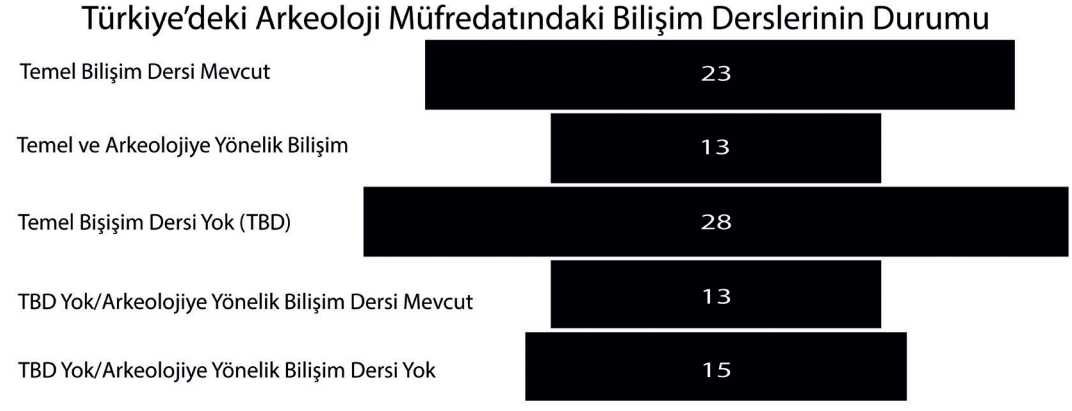

Table 1: Graphical representation of the distribution of computer science courses in Archaeology, Prehistoric Archaeology, Protohistory and Pre-Asian Archaeology, Classical Archaeology, Archaeology and Art History, Turkish-Islamic Archaeoogy undergraduate programs.

Twenty-eight departments have no introductory courses on information technology. However, 13 of these departments have at least one elective or mandatory courses in archaeology and informatics, such as Information Technologies in Archaeology,[27] Computer-Assisted Drawing, Digi-

17 Ankara University, "Prehistoria and Near Eastern Archaeology Course List and Crediting," accessed 11 July 2021, http://bbs.ankara.edu.tr/Ders_Plani.aspx?bno=1523&bot=120.

18 Adıyaman University, "Geographic Information Systems," accessed 25 June 2021, https://obs.adiyaman.edu.tr/oibs/bologna/index.aspx?lang=tr&curOp=showPac&curUnit=1&curSunit=1200#.

19 Anadolu University, "Computer Applications in Archaeology," accessed 29 September 2020, https://www.anadolu.edu.tr/akademik/fakulteler/ders/155546/arkeolojide-bilgisayar-uygulamalari/ders-tanitim.

20 Düzce University, "Photoshop and Illustrator Aided Design," accessed 25 June 2021, https://ebs.duzce.edu.tr/en-US/Ders/Index/344143?bno=117&sdgNo=146027&bot=235&yilNo=0.

21 Muğla Sıtkı Koçman University, "Department of Archaeology," accessed 11 July 2021, https://akts.mu.edu.tr/tr/program/346.

22 Ege University, "Digital Data Processing in Archaeological Excavations," accessed 25 June 2021, http://ebp.ege.edu.tr/DereceProgramlari/Ders/1/2709/279088/652490/1.

23 Hitit Üniversitesi, "Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü Zorunlu Dersleri," accessed 11 July 2021, https://cdn.hitit.edu.tr/fef/files/35429_1606031321886.pdf.

24 Kahramanmaraş Sütçü İmam University, "Archaeology," accessed 17 July 2021, https://obs.ksu.edu.tr/oibs/bologna/index.aspx?lang=tr&curOp=showPac&curUnit=5&curSunit=518#.

25 Kocaeli Üniversitesi Arkeoloji Bölümü, "Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü Ders İçerikleri," accessed 22 May 2018, http://fef.kocaeli.edu.tr/dosyalar/matbu-evraklar/DersListesi_arkeoloji.pdf.

26 Koç University College of Social Sciences and Humanities, "Courses," accessed 11 July 2021, https://cssh.ku.edu.tr/en/education/archaeology-and-history-of-art/courses/?pag=3&lessons=all&class=all&search=

27 Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Arkeoloji Bölümü, "Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakülteleri Arkeoloji Bölümü Lisans Programı," Accessed 15 April 2019, https://cms.hacibayram.edu.tr/api/files/1/Transferred

tal Data Processing in Archaeological Excavations,[28] Digital Practices in Classical Archaeology,[29] Digital Methods in Archaeology,[30] Photogrammetry in Archaeology,[31] Computer-Assisted Documentation Methods,[32] Introduction to Geographic Information Systems,[33] and Graphic Design.[34]

Commercial software such as Adobe Photoshop, Adobe Illustrator, Freehand, CorelDraw, and ArcGIS are used in courses on information technologies. These courses focus on topics such as the creation of digital drawings of stone tools, pottery and small objects, software for excavations and architectural drawings, management of all types of databases, geographic information systems that can be used for documentation, and documentation by drones in archaeological areas.

Universities where digital applications in archaeology are taught in multiple courses, such as in the Department of Prehistory of at Istanbul University, and the Departments of Archaeology at Kahramanmaraş Sütçü İmam University, Süleyman Demirel University and Osmaniye Korkut Ata University, stand out for the abundance of courses they offer on digital applications. The Department of Prehistory in Istanbul University offers many courses related to digital applications, which can be attributed to the TAY Project launched by members of the department, Oğuz Tanındı and Savaş Harmankaya, and is Turkey's first archaeological inventory study. It has been online since 1998.[35]

The origins of information technologies in archaeology departments often stem from the research areas of the academic staff in these departments and the capabilities of the departments and the universities. The courses mentioned above are offered in archaeology programs or in different departments, such as Geography and Information Technologies. In addition, universities with a rich offering of electives also have courses in programming languages such as Python, R, and SPSS, which can be used by interested students for spatial analysis and statistics.

Currently, 26 out of the 51 programs offer courses on digital applications in archaeology, and 15 departments have no courses in information technologies or the practical application of these technologies in archaeology. In this case, we can say that the training for digital applications in archaeology is not yet systematic, but curricula may be designed to include digital applications in the future.

Observations on Implementation

Faculty and student experiences in information technology and digital applications courses show that the digital environment is a factor that may be hidden from sight but affects the quality

Files/Arkeoloji/Lisans Programı/arkeoloji-bolumu-ders-programi-15.04.2019.pdf.

28 Ege University, "Digital Data Processing in Archaeological Excavations," accessed 25 June 2021, http://ebp.ege.edu.tr/DereceProgramlari/Ders/1/2709/279088/652490/1.

29 Istanbul University, "Department of Classical Archaeology," accessed 17 July 2021, https://ebs.istanbul.edu.tr/home/dersprogram/?id=1211&birim=klasik_arkeoloji__lisans_programi__(orgun_ogretim)&yil=2020.

30 Süleyman Demirel University, "Digital Methods in Archaeology," accessed 10 July 2021, https://obs.sdu.edu.tr/Public/EctsCourseDetails.aspx?DersNo=131100282200&BolumNo=1311&BirimNo=13&DersBolumKod=ARK-282.

31 Süleyman Demirel University, "Photogrammetric Applications in Archaeology," accessed 10 July 2021, https://obs.sdu.edu.tr/Public/EctsShowProgramDetails.aspx?BolumNo=1311&BirimNo=13.

32 Istanbul University, "Computer Assisted Documentation Methods," accessed 01 October 2020, https://ebs.istanbul.edu.tr/home/izlence/?id=702745&bid=1193&birim=protohistorya_ve_onasya_arkeolojisi__lisans_programi__(orgun_ogretim).

33 Gaziantep University, "Gaziantep University Bologna Bilgi Sistemi," 2016, http://bbs.bim.gantep.edu.tr/(S(atx2cvvvrbgynylzgadzb12k))/prog_navigator.aspx?path=2_3.

34 Harran Üniversitesi, "Arkeoloji Bölümü Lisans Programı - Fen Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü," Bologna, access 11 July 2018, http://web.harran.edu.tr/arkeoloji/tr/bologna/arkeoloji-bolumu-lisans-programi/.

35 Efsun Aslan, "Bir Arkeolojik Envanter Projesinin 26 Yılı: Oğuz Tanındı ile Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri (TAY) Projesi Üzerine-'Acil Arkeoloji!,'" *Madde, Diyalektik ve Toplum* 2, no. 3 (2019): 250–57, accessed 17 July 2021, http://bilimveaydinlanma.org/content/images/pdf/mdt/mdtc2s3/bir-arkeolojik-envanter-projesinin-26-yili.pdf.

of learning, especially during the COVID-19 pandemic. At the undergraduate level, the focus of the qualitative evaluation of digital archaeology applications is the Introduction to Geographic Information Systems course for third-year students in the Department of Archaeology at Gaziantep University. Since there are no compulsory or elective courses on basic information technologies in the department's curriculum, this is the first course for many students to gain hands-on practice on a computer. The introductory and advanced GIS courses are electives with prerequisites in the curriculum. The courses are taught in a laboratory set up by the Department of Geography in the Faculty of Arts and Sciences, using the licensed ArcGIS software. Enrollment is limited to 15–25 students, according to the number of computers in the lab. This course, which provides basic information on geographic information systems, both theoretically and practically, has proven to be instructive in terms of understanding how students interact with information technologies.

The most telling aspect of this course experience is that students are very proficient with their smartphones. Smartphones are central to taking a step into the world of the internet and information technologies. However, students do not show the same level of proficiency when using personal computers. Students can easily follow the lab application's curriculum and keep in touch with their classmates through social media accounts and messaging applications. However, they have serious shortcomings with personal computers, word processors, spreadsheets, internet browsers, search engines, and email accounts, which have been an important part of the curriculum since the early 1990s. In particular, students have problems accessing their email through search engines, remembering passwords for these accounts, uploading files through email accounts, sending emails, recognizing file extensions of various software, and using basic word processors, spreadsheets, and graphics programs. We have seen during the pandemic that students use mobile phones to access classes, including for the GIS lectures usually conducted in the laboratory environment, even though phones are inadequate for learning GIS applications.

Evaluation

Looking at the education system, the absence of courses on information technologies in the curriculum is one of the reasons for the students' lack of knowledge of basic computer software and hardware. If the methods in lectures do not ask students to use these programs, the distance between students and information technologies further increases. However, the situation is more complex and cannot be reduced to the presence or absence of a single lesson.

Although today's undergraduate students have technological devices such as smartphones that previous generations did not have when they were students, they may not have devices and software that can be considered an intermediate technology for them or they may not have sufficient technological know-how because they have taken a technology leap (leapfrogging). Leapfrogging is a non-linear or non-continuous state of development, where some steps or stages are skipped altogether.[36] While a generation that was familiar with the more widely used desktop or laptop computers in the past and additionally used smartphone technology went through a linear process in terms of technology use, a generation that encounters information technologies directly through the use of smartphones, skipping the previous technologies, has made a technological leap.

This brings us to the concept of "digital literacy," which should be considered when designing computer science courses for archaeology students or when doing practical work:

36 Dezhi Chen and Richard Li-Hua, "Modes of technological leapfrogging: Five Case Studies from China," *Journal of Engineering and Technology Management* 28, no. 1–2 (01 March 2011): 94.

> "Digital Literacy is the awareness, attitude and ability of individuals to appropriately use digital tools and facilities to identify, access, manage, integrate, evaluate, analyse and synthesize digital resources, construct new knowledge, create media expressions, and communicate with others, in the context of specific life situations, in order to enable constructive social action; and to reflect upon this process."[37]

According to the above definition, having access to a computer, having an uninterrupted and fast internet connection, or using applications on smartphones and participating in class cannot be considered digital literacy.

The experience of an accelerated GIS course offered at the University of East Anglia to students outside the geography program also supports our observations. Among the students who took the accelerated GIS course, some had no idea about file structures and some did not know how to download files from the internet or open compressed files, however, this was taken into account in the preparation of the course content.[38] A longitudinal study conducted at Lincoln University in New Zealand compared the students' understanding of information technologies in 1999 and 2008. The researchers found that in 2008 the participants used computers much more and that people used technology for internet-based social activities. However, they also found that this generation was not good at word processing, graphics, and presentation software.[39]

Another important point to highlight is the relationship that teachers and students have with technology. In digitalization, there are two concepts: "digital native" and "digital nomad."[40] The first group includes people who definitely own a smartphone and perhaps a desktop and/or laptop computer. This generation is much more integrated with digital technology but does not know why or how the software works. On the other hand, those entering the digital world have a better idea of what a computer really is and how it functions.[41] While it is easier for the "digital nomads" to open a compressed file, for a "digital native," the compressed file is usually just a file they have trouble with because they do not know how to open it.[42]

Another problem in the digitization process is related to the characteristics of software. Licensed commercial software and free, open-source software can be used in digital archaeology applications. In the field of geographic information systems, the most comprehensive commercial licensed software is ArcGIS by ESRI. The open-source alternatives to this program are Quantum GIS (QGIS) and GRASS. While a student who owns a computer can continue practicing with open-source software outside of school and while doing fieldwork, access to licensed commercial software is more difficult. While the use of open-source software for education facilitates access to digital applications, commercial software offers benefits such as paid and free courses from the software companies, the ability to use the licensed program for limited periods through subscriptions, and access to current Turkish content thanks to strong institutional support, all of which

37 Allan Martin and Jan Grudziecki, "DigEuLit: Concepts and Tools for Digital Literacy Development," *Innovation in Teaching and Learning in Information and Computer Sciences* 5, no. 4 (December 2015): 254, https://doi.org/10.11120/ITAL.2006.05040249.

38 Nick Bearman, Paul Munday, and Daniel Mcavoy, "Teaching GIS Outside of Geography: A Case Study in the School of International Development, University of East Anglia," *Journal of Geography in Higher Education* 39, no. 2 (12 February 2015): 237–44, https://doi.org/10.1080/03098265.2015.1010146.

39 Theresa J. McLennan and Shirley F. Gibbs, "Has the Computing Competence of First Year University Students Increased during the Last Decade?," in *Hello! Where are you in the Landscape of Educational Technology?: Proceedings Ascilite Melbourne 2008*, accessed 10 August 2021, https://www.ascilite.org/conferences/melbourne08/procs/mclennan.pdf.

40 Visser, Alders, and Van Zijverden, "Teaching Digital Archaeology Digitally," 13.

41 Visser, Alders, and Van Zijverden, 14.

42 Visser, Alders, and Van Zijverden, 14.

make commercial software more appealing.

When using geographic information systems software, learning is reinforced through constant repetition and practice. Limiting learning just to the classroom means that these skills cannot be maintained. However, the solution to this problem is not (just) using open-source software: students who do not have the technological tools to continue learning will, over time, forget what they have learned. Therefore, the most important problem on the road to digitalization is that not all students have devices such as laptops or desktop computers on which they can familiarize themselves with information technologies, or that they do not have uninterrupted access to these devices. A student who has a computer is one step ahead in the digital world. This is a violation of equal opportunity.

The Higher Education Institution (YÖK) organized a survey during the COVID-19 pandemic of one million, two hundred twenty-five thousand students. Of the students who participated, 40% were in the social sciences, which includes archaeology. According to the results of the survey, 83% of the students who participated in the survey stated that they have a mobile phone, tablet, or computer to follow their classes. However, 5% of them do not have their own electronic devices, and 12% of them said they follow classes using someone else's device. Therefore, it can be concluded that 17% of the students do not have their own technological devices.[43] Within this segment, the distinctions between owning devices such as mobile phones, laptops or desktop computers, and tablets should be considered. For example, while geographic information systems software, which is a part of digital archaeology applications, can be used extensively and effectively on laptops and desktop computers, it is not efficient on smartphones. According to the figures on the "Usage of Information Technologies in Households" published by TÜİK (Turkish Statistical Institute), only 16.7% of households have a desktop computer, 36.4% of households have a portable laptop computer, and 22% of them have a tablet.[44] The rate of computer use in Turkey was 59.6% in 2018, but it was 68.6% among men and 50.6% among women. For women, it drops further to 29.7% in southeastern Anatolia and 25.4% in northeastern Anatolia.[45] These figures tell us that there are both regional inequalities and gender inequalities in terms of owning technological devices and using information technologies. Steps should be taken to address these inequalities, not only in the field of archaeology but also in all disciplines where full digitalization is sought. Students may follow the courses using someone else's device, but for practicing digital archaeology, instructors need to assess whether students have continuous access to devices and the specifications of those devices.

Problems related to students' internet access are another obstacle to digitalization. According to the survey conducted by YÖK, 97% of students were able to follow lessons via their own or someone else's internet connection, while 3% reported having no internet connection at all.[46] Just as with device ownership, it is important to note the distinction between using one's own internet quota and using someone else's, but this information was not reported in the survey results. While support for internet access was provided during the pandemic, it does not fully cover the edu-

43 "Pandemi Döneminde Online Eğitimin Verimliliğine İlişkin Öğrenci Anket Raporu." 2021. Erişim 13 Temmuz 2021. https://www.yok.gov.tr/HaberBelgeleri/Haber%20İçerisindeki%20Belgeler/Dosyalar/2021/ogrenci-anket-sonuclari.pdf

44 Türkiye İstatistik Kurumu, "Hanehalkı Bilişim Teknolojileri (BT) Kullanım Araştırması, 2020," 25 August 2020, https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Survey-on-Information-and-Communication-Technology-(ICT)-Usage-in-Households-and-by-Individuals-2020–33679.

45 Türkiye İstatistik Kurumu, "Hanehalkı Bilişim Teknolojileri (BT)."

46 Yükseköğretim Kurumu, "Pandemi Döneminde Online Eğitimin Verimliliğine İlişkin Öğrenci Anket Raporu," 2021.

cational process. For example, at the beginning of the pandemic, YÖK cooperated with mobile operators to provide 6 GB of data for online courses as part of the "YÖK Courses Platform," but course content and links provided by universities through various online platforms such as Zoom, Teams, and YouTube were not included in this quota.[47]

In conclusion, the subject area in which students enter the university also plays a role in the effectiveness of the courses offered in subsequent years. The findings of a study conducted in geography departments across the country show that elective or required GIS courses are offered in the second and third years and that students entering the departments requiring higher verbal admittence scores lack the quantitative analysis skills and the necessary technical background to excel in these courses; these deficiencies also play a role in the effectiveness of GIS courses.[48] Archaeology students who enter the university with equally weighted exam scores, where the verbal and the quantitative scores both carry weight, have similar deficits.

Results: Future Steps

In one of her assessments on the applications of digital archaeology, Morag Kersel notes that digitalization may exclude people who are less technologically inclined, and suggests that access to technology may not always be possible for all archaeologists as well as undergraduate and graduate students due to high prices. She concludes that the digital revolution is likely to lead to inequality in archaeological studies. Moreover, she emphasizes that male dominance in science and particularly in archaeology ultimately leads to a field that excludes women and other underrepresented groups because it perpetuates former tendencies in the discipline, which are reinforced by contemporary practices.[49] Such situations based on inequality of opportunity and inequity show us that "digital technologies have the propensity to create and/or reinforce divisions between males and females, developed and less-developed nations, and practice and theory. As a discipline we need to acknowledge these ruptures and work toward bridging the divides."[50]

As digital applications gain prominence in archaeology, it becomes necessary to rethink the quality of the relationship we have established with these technologies, especially as part of the educational system during the pandemic. In order for digitalization to be integrated into undergraduate education in an equitable and accessible manner, more careful consideration should be given to details such as the presence of technological devices, like individual mobile phones, tablets, and computers, and access to the internet, which allows students to participate in online education. After all, the purpose of digitalization is to create a more equitable and accessible archaeology, not to create a new hegemony in the field through technology ownership and proficiency.

Individual and institutional awareness is needed for a more equitable and accessible digitization process. The Turkish Republic's 11th Development Plan, published in 2019, contains many

47 "YÖK, üniversite öğrencilerine ücretsiz 6 GB internet verileceğini duyurdu," accessed 07 July 2021, https://www.birgun.net/haber/yok-universite-ogrencilerine-ucretsiz-6-gb-internet-verilecegini-duyurdu-298799.

48 Mehmet Şeremet and Brian Chalkley, "Geography, GIS and Employability in Turkey," *Journal of Geography in Higher Education* 40, no. 2 (02 April 2016): 238–53, https://doi.org/10.1080/03098265.2016.1141184.

49 Morag Kersel, "5.1. Response: Living a Semi-digital Kinda Life." In *Mobilizing the Past for a Digital Future; The Potential of Digital Archaeology*, ed. Erin Walcek Averett, Jody Michael Gordon, and Derek B Counts (Grand Forks, ND: The Digital Press at the University of North Dakota, 2016), 475–92, https://dc.uwm.edu/arthist_mobilizingthepast/20.

50 Kersel, "5.1. Response," 489.

goals aimed at improving the mastery of information technologies in the general public.[51] These goals are also relevant to archaeology, as it is expected that the Turkish Academy of Sciences (TÜBA) will announce the target group/area within the 11th Development Plan goals and guidelines in their applications for the National Support Programmes, for which many researchers in the field of archaeology will apply and receive funding.[52] The objectives of the 11th Development Plan in relation to digitization, which may overlap with the areas of direct and indirect cultural heritage management and archaeology, are as follows.

1. (445) ...empowering youth to improve their technical skills.[53]
2. (539) …implementing policies aimed at providing decent employment opportunities for all sections of society, taking into account the significant changes brought about by the digital transformation and technological developments in the labor market.[54]
3. (561.3) Facilitating universities' access to open-access infrastructures to keep up with the digital age and to implement open-access and open science practices in access to information.[55]
4. (565) Identifying new skills needs that will emerge in the context of the impact of the digital transformation and technological developments in the labor market, and regularly monitoring the changes in professions caused by these developments.[56]
5. (565.1) Carrying out field studies to measure the impact of digitalization on jobs and occupations.[57]
6. (566) Strengthening vocational training courses and on-the-job training programs into a structure that can flexibly acquire digital competences and skills to train the workforce to respond to the demands that will emerge with the digital transformation.[58]
7. (566.1) Organizing courses and programs to train the workforce in new occupational fields that will emerge with the digital transformation.[59]
8. (570) Strengthening women's vocational training and opportunities for skill development, especially in the fields of technology production areas, such as programming and software, to increase women's employment in the labor market.[60]
9. (604.1) Increasing women's participation in digital literacy training.[61]
10. (630.4) Continuing studies on the identification and inventory of immovable cultural heritage at home and abroad and transferring the data to digital media.[62]

In summary, these objectives include increasing the digital literacy of the young population, supporting educational institutions, workplaces, potential professional groups that are prioritized in the digitization process, improving the digital proficiency of women in the labor market, and transferring cultural heritage data to digital environments at national and international levels.

51 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, "On Birinci Kalkınma Planı" (Ankara, 2019).
52 Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu, "Başvuru Formları," 1002 İçerik-Başvuru Formları, 2021, https://tubitak.gov.tr/tr/destekler/akademik/ulusal-destek-programlari/1002/icerik-basvuru-formlari.
53 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, "On Birinci Kalkınma Planı," 107.
54 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 134.
55 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 140.
56 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 141.
57 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 141.
58 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 141.
59 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 141.
60 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 142.
61 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 152.
62 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 161.

Among these objectives, the transfer of cultural heritage to digital environments is one of the clearest digitalization goals for the discipline of archaeology to pursue and implement. Therefore, applying for funds from TUBITAK (The Scientific and Technological Research Council of Turkey) for projects that include digital applications in archaeology can create opportunities for digital applications in undergraduate education.

Today, graduates of archaeology find permanent employment in the Ministry of Culture and Tourism, in universities as lecturers or researchers, in museums, in conservation, in the General Directorate for Foundations, and in the Mineral Research and Exploration General Directorate. While more than one thousand archaeologists graduate each year, the Ministry of Culture and Tourism employs an average of 10–15 archaeologists.[63] Archaeology students need to acquire skills and expertise that will increase their chances of employment both within and outside the field of archaeology. The curriculum of certain departments can be updated with a digital applications program not only at the graduate level but also at the undergraduate level. There are some examples of such programs around the world. In an undergraduate program geared toward digital archaeology, the first two years follow the archaeology curriculum and teach students to work with software to create databases, spreadsheets, GIS and CAD (computer-aided design). Basic information about statistics is also taught in these first two years.[64] As mentioned in the previous section, this kind of basic knowledge in statistics is an important input for spatial analysis for students starting an archaeology degree with equally weighted exam scores. Software that is commonly used by archaeological companies and institutes is preferred, and at the same time software and methods that are expected to become popular are included by following national and international developments and updating the curriculum.[65] In the first two years (120 ECTS), 21 ECTS aim at developing digital knowledge and skills, and 21 ECTS are planned for courses where this knowledge and these skills are further developed through practice. The aim is to support this experience with the help of internships and fieldwork.[66]

Courses on data management, computer-aided drawing and documentation, basic GIS, and remote sensing methods should also be part of the archaeology curriculum, rather than a program-based approach. Within the discipline of geography, GIS is seen as a skill that supports the career prospects of geographers after graduation and allows them to expand into different fields.[67] Similarly, focusing on GIS applications in undergraduate archaeology education will increase the recent graduates' chances of finding employment.

Upgrading laboratory environments and supporting access to them, as well as issues related to software and hardware (which is not always compatible with the current requirements), are problematic for effectively learning GIS.[68] In particular, there is a need to ensure that students who do not have computers have continuous access to computer labs and that the software and hardware in these labs are up to date. Unfortunately, these are problems that need to be solved with an institutional vision rather than through individual effort. Although effective computer laboratories cannot be established in every archaeology program, new courses that increase archae-

63 Türkiye İş Kurumu (İŞKUR), "Meslekleri Tanıyalım," Arkeolog, 2014, https://esube.iskur.gov.tr/Meslek/Meslekleri-Taniyalim.aspx.

64 Visser, Alders, and Van Zijverden, 12.

65 Visser, Alders, and Van Zijverden, 12.

66 Visser, Alders, and Van Zijverden, 12.

67 Şeremet and Chalkley, "Geography, GIS and Employability in Turkey," 239.

68 Şeremet and Chalkley, 245.

ology students' familiarity with information technologies should be offered in interdepartmental collaboration, especially at universities with undergraduate programs like Geography, Geology, Mining Engineering, Computer Technology and Information Systems, Computer Science, and Statistics. The goals of the 11th Development Plan for digitization can also be used specifically to develop and enhance laboratory environments.

Instructors should consider choosing open-source software instead of licensed commercial software, which students may have difficulty accessing, because then they can retain and retrieve the information taught in class and continue learning outside of the classroom. Another consideration in favor of using open-source GIS software is that archaeological research projects often use open-source software instead of commercial software due to budgetary concerns.

In conclusion, digital archaeology has not yet been fully integrated into undergraduate education in Turkey. While this may seem like a disadvantage, with the lessons learned from past practices and the shortcomings of the current education system, more informed steps can be taken toward an accessible digital archaeology.

Arkeolojide Dijitalleşme ve Türkiye'de Arkeoloji Eğitimi

N. Pınar Özgüner[1]

Makale geliş: 20 Temmuz 2021
Makale kabul: 6 Ağustos 2021
https://doi.org/10.54930/TARE.2021.4

Özet

Bu çalışmada, Türkiye'de arkeoloji lisans eğitimi içerisinde dijital arkeoloji uygulamaları olarak adlandırılan ve bilişim teknolojileri kullanılarak yapılan her türlü belgeleme, analiz ve yorumlamaya yönelik müfredat değerlendirilmiştir. İnceleme, dijital uygulamaların henüz sistematik olarak arkeoloji bölümlerinin tamamına yayılmadığı fakat ülke çapında farklı programlarda veri tabanı yönetimi, coğrafi bilgi sistemleri, dijital ortamda mimari ve buluntu çizimi, fotogrametri, insansız hava araçları kullanımı gibi farklı alanlarda lisans seviyesinde dersler verildiğini göstermektedir. Pandemi süreci ve bu süreçte online olarak yürütülen lisans eğitimi, Türkiye genelinde teknolojik cihazlara erişim ve internet bağlantı problemlerinin eğitimin kalitesi açısından aşılması gereken engeller olduğunu göstermiştir. Arkeoloji lisans öğrencilerine yönelik dijital bir müfredat hazırlanırken teknoloji sahipliği, dijital okur-yazarlık, teknolojik sıçrama gibi kavramların değerlendirmesi, derslerin etkinliğini arttırmada faydalı olacaktır.

Anahtar Kelimeler:

Arkeoloji, Lisans, Eğitim, Dijitalleşme, Bilişim Teknolojileri

Giriş

Arkeolojinin de dahil olduğu sosyal ve beşerî bilimler alanı içerisinde artan bir biçimde "dijital," "dijitalleşme," "dijital sosyal bilimler," "dijital beşerî bilimler," "dijital miras," "dijital kültürel miras" ve "dijital arkeoloji" gibi kavramların kullanımı artmaktadır. Dijital Arkeoloji maddi kültürün belgelenmesi, yorumlanması ve yayınlanmasını kolaylaştıran çoğunlukla internete bağlı ve taşınabilir bilişim teknolojileri ürünü araç ve sistemler olarak tanımlanmaktadır.[2] Daly ve Evans, dijital arkeolojiyi, arkeolojik faaliyetleri destekleyen, geçmişi daha iyi keşfetmek, anlamak ve sunmak için kullanılan bir araç olarak tanımlarken bunun gizli bir bilgi, bir ekol veya düşünce olarak değerlendirilmemesi gerektiğini, hatta "esasında dijital arkeoloji yoktur" diyerek bilişim teknolojilerinin daha akılcı ve pratik bir biçimde kullanıldığı takdirde kuramsal sorularımızı ve yöntemsel yaklaşımlarımızı gerçekleştirebilecek şekilde uygulamaya geçirilebileceğini

1 N. Pınar Özgüner, Gaziantep Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, ORCID: 0000-0001-6199-6719, pinar.ozguner@gmail.com

2 Jody Michael Gordon, Erin Walcek Averett ve Derek B. Counts, "Mobile Computing in Archaeology: Exploring and Interpreting Current Practices Recommended Citation," *Mobilizing the Past for a Digital Future; The Potential of Digital Archaeology* içinde, der. Erin Walcek Averett, Jody Michael Gordon ve Derek B. Counts (Grand Forks, ND: The Digital Press at the Unıversıty of Dakota, 2016), 1–32, https://dc.uwm.edu/arthist_mobilizingthepast.

vurgularlar.[3] Bu vurgu arkeoloji disiplini içerisinde taş alet, seramik uzmanı, arkeometri uzmanı gibi farklı uzmanlık alanlarına yakın bir gelecekte daha sık dahil olacak ve bilişim teknolojilerini ortalamanın üzerinde bir yetkinlikle kullanan ve bu yolla materyal kültürün belgelenmesi ve yorumlanmasını sağlayan yeni bir arkeolog tanımını ortaya çıkarmaktadır.

11 Mart 2020 tarihinde Dünya Sağlık Örgütü'nün Covid-19 Pandemi ilan etmesi ile Dünya'da ve Türkiye'de üniversitelerde örgün eğitimin üniversitelerin imkanları dahilinde uzaktan çevrim içi devam ettiği süreç, farklı disiplinlerin "dijitalleşmesi" yolunda teknoloji sahipliği ve teknolojiye hakimiyet, dijital okur-yazarlık, internete erişim gibi konuların ciddiyetle ele alınması gerektiğini hızlı bir biçimde ortaya koydu. Bu yazının çıkış noktası da içerisinde bulunduğumuz Pandemi sürecini de göz önüne alarak, arkeoloji lisans eğitiminin dijital arkeoloji uygulamaları açısından durumunu değerlendirmek, sorunlu alanları tespit etmek ve çözüm önerileri üzerine düşünmektir.

Arkeolojinin Dijitalleşmesi

Arkeolojik araştırmalarda artan bir şekilde dijital teknolojiler kullanılmasının ardında farklı nedenler bulunmaktadır. 1992 senesinde Valetta Sözleşmesi'nin kabulüyle gerekli yasal düzenlemeleri takiben Hollanda'da arkeolojide bilişim teknolojileri kullanımı, gelişme projeleri kapsamında yürütülen arkeolojik araştırmaların artmasıyla sonuçlanmıştır. Çok sayıda şirket tarafından yürütülen bu tür araştırmalarda, görece pratik yöntemler sunan bilişim teknolojileri kullanımı proje masrafını azaltmanın bir yolu olarak da rağbet görmektedir.[4] Türkiye'de kökenleri 19. yy'a dayanan ve Cumhuriyet ile kurumsallaşarak günümüze kadar gelen bir arkeoloji geleneği mevcuttur. Türkiye'de arkeolojik araştırmaların büyük çoğunluğu Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Cumhurbaşkanlığı iznine bağlı olarak yürütülen bilimsel yüzey araştırmaları ve kazı çalışmalarıdır. Bu projelerde, erken dönemlerden beri farklı ölçeklerde dijital belgeleme ve analiz yöntemleri kullanılmaktadır. Başlangıçta dijital arkeoloji uygulamaları buluntuların ve mimari yapıların belgelenmesinin bir kademesi olarak bilgisayar destekli çizimden ibaretken günümüzde yüzey araştırmaları ve kazı çalışmalarında bütün belgelemenin "kağıtsız"[5] yani sadece dijital cihazlar kullanılarak gerçekleştirildiği projeler de mevcuttur. Küresel ölçekte arkeoloji dijitalleşirken, Türkiye'deki arkeoloji lisans eğitiminde dijitalleşmenin de nitelik ve niceliği açısından değerlendirilmesi mesleğin gelişimi için gereklidir.

Türkiye'de 2020 senesi itibariyle öğrenci almaya devam eden, başta Arkeoloji bölümleri olmak üzere, Tarih Öncesi Arkeolojisi,[6] Protohistorya ve Ön Asya Arkeolojisi,[7] Klasik Arkeo-

3 Thomas L. Evans ve Patrick T. Daly, der. *Digital Archaeology: Bridging Method and Theory* (London: Routledge, 2006), 2, 7.

4 Ronald M. Visser, Pim Alders ve Wilko Van Zijverden, "Teaching Digital Archaeology Digitally," *CAA 2015. Keep the Revolution Going: Proceedings of the 43rd Annual Conference on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology* içinde, der. S. Caampana vd. (Oxford: Archaeopress, 2016), 11–15.

5 Chris Roosevelt, Peter Cobb, Emanuel Moss, Brandon Olson ve Sinan Ünlüsoy, "Excavation is Destruction Digitization: Advances in Archaeological Practice," *Journal of Field Archaeology* 40 (2015): 2042458215Y.000; Jody Michael Gordon, Erin Walcek Averett ve Derek B Counts, "Mobile Computing in Archaeology: Exploring and Interpreting Current Practices." *Mobilizing the Past for a Digital Future; The Potential of Digital Archaeology* içinde, der. Erin Walcek Averett, Jody Micheal Gordon ve Derek B. Counts (Grand Forks, ND: The Digital Press, 2016), 29.

6 Yükseköğretim Kurumu, "Tarih Öncesi Arkeolojisi Programı Bulunan Tüm Üniversiteler | YÖK Lisans Atlası," YÖK Atlas, erişim 13 Temmuz 2021, https://yokatlas.yok.gov.tr/lisans-bolum.php?b=19054.

7 Yükseköğretim Kurumu, "Protohistorya ve Ön Asya Arkeolojisi Programı Bulunan Tüm Üniversiteler | YÖK Lisans Atlası," YÖK Atlas, erişim 13 Temmuz 2021, https://yokatlas.yok.gov.tr/lisans-bolum.php?b=10812.

loji,[8] Arkeoloji ve Sanat Tarihi,[9] Türk-İslam Arkeolojisi[10] kürsülerinin 51 lisans bölümünde arkeoloji eğitimi verilmektedir. Bu bölümlerde dijital arkeoloji başlıklı bir alt dal bulunmamakla birlikte Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yerleşim Arkeolojisi Lisansüstü Programı içerisindeki Dijital Arkeoloji yüksek lisans programı dijital arkeoloji konusunda akademik bir derece sağlayan tek programdır.[11] Koç Üniversitesi bünyesinde Anadolu'da gerçekleştirilen bilimsel araştırmaları desteklemek için kurulan Anadolu Medeniyetleri Araştırma Merkezi (ANAMED) vizyonunu oluşturan bileşenlerden biri "Türkiye'nin arkeolojik ve kültürel mirasını korumayı amaçlayan özellikle dijital boyuta ağırlık veren belgeleme, koruma ve muhafaza programları geliştirmek" olarak tanımlanmıştır.[12]

Arkeoloji Lisans Eğitimi ve Dijital Uygulamalar

Bu çalışmada, bilişim teknolojilerine ilişkin dersler ve arkeolojide sıklıkla kullanılan dijital yöntemlere dair bir değerlendirme amacı ile mevcut lisans programlarına ait Bologna Ders Bilgi Paketleri incelenmiştir. Bu bilgi paketleri her zaman güncel olmamakla birlikte, ortaya konan veriler, minimum değer olarak ele alınabilir. Değerlendirme esnasında, müfredattaki bilişim dersleri niteliklerine göre ele alınmıştır. Bilişim teknolojilerinde yazılım, donanım kullanımına göre verilen temel dersler "Temel Bilişim Dersi (TBD)" olarak sınıflandırılmıştır; bu dersler dışında zorunlu veya seçmeli bilişim teknolojilerinin arkeolojideki farklı uygulamalarına yönelik her ders "Arkeolojiye Yönelik Bilişim Dersi" olarak sınıflandırılmıştır.

Bu değerlendirmeye göre, lisans eğitimi veren 51 programdan 23 tanesinde üniversitenin geneline verilen bilişim teknolojilerine giriş dersleri müfredatın birinci veya ikinci yılında yer almaktadır (Tablo 1). Bu giriş dersleri farklı programlarda, Mesleki Bilgisayar Uygulamaları,[13] Temel Bilgi Teknolojileri,[14] Bilgi ve İletişim Teknolojileri,[15] Temel Bilgi Teknolojisi Kullanımı[16] gibi farklı başlıklarla sunulmaktadır. Bu giriş derslerinde bilgisayar donanımı, internet kullanım bilgisi, Word, Excel, Powerpoint, Access gibi lisanslı ticari yazılımlar üzerinde durulmaktadır. Teorik ve uygulamalı olarak gerçekleştirilebilen bu dersler bilgisayar laboratuvarlarında veya uzaktan eğitim[17] aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Bu 23 programın 13'ünde ise temel dersleri takiben yine seçmeli veya zorunlu olmak üzere Coğrafi Bilgi Sistemleri,[18] Arkeolojide Bilgisayar

8 Yükseköğretim Kurumu, "Klasik Arkeoloji Programı Bulunan Tüm Üniversiteler | YÖK Lisans Atlası," YÖK Lisans Atlası, erişim 13 Temmuz 2021, https://yokatlas.yok.gov.tr/lisans-bolum.php?b=10810.

9 Yükseköğretim Kurumu, "Arkeoloji ve Sanat Tarihi Programı Bulunan Tüm Üniversiteler | YÖK Lisans Atlası," YÖK Lisans Atlası, erişim 13 Temmuz 2021, https://yokatlas.yok.gov.tr/lisans-bolum.php?b=10009.

10 Yükseköğretim Kurumu, "Türk İslam Arkeolojisi Programı Bulunan Tüm Üniversiteler | YÖK Lisans Atlası," YÖK Lisans Atlası, erişim 13 Temmuz 2021, https://yokatlas.yok.gov.tr/lisans-bolum.php?b=18020.

11 Middle East Technical University Settlement Archaeology, "M.Sc. Digital Archaeology (Option)," erişim 13 Temmuz 2021, http://sa.metu.edu.tr/msc-digital-archaeology-option.

12 ANAMED, "Hakkımızda," erişim 05 Temmuz 2021, https://anamed.ku.edu.tr/hakkimizda/anamed/.

13 Adıyaman Üniversitesi, "Müfredat Dersleri," erişim 25 Haziran 2021, https://obs.adiyaman.edu.tr/oibs/ogrsis/mufredat_dersleri.aspx.

14 Anadolu Üniversitesi, "Temel Bilgi Teknolojileri," erişim 25 Haziran 2021, https://abp.anadolu.edu.tr/tr/ders/tanitim/166234/47.

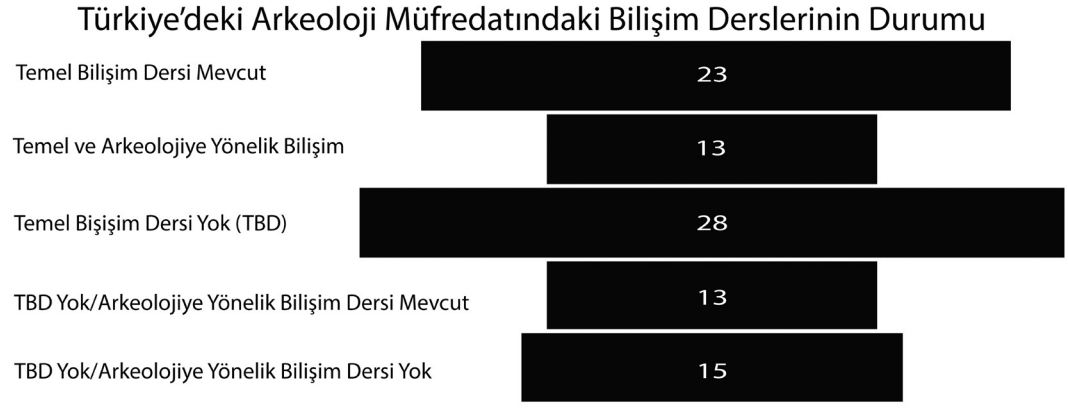
15 Ankara Üniversitesi. "Bilgi ve İletişim Teknolojiler I," erişim 29 Eylül 2020, http://bbs.ankara.edu.tr/Ders_Bilgileri.aspx?dno=912876&bno=1688&bot=285.

16 Hitit Üniversitesi, "Temel Bilgi Teknolojisi Kullanımı I," erişim 01 Ekim 2020, http://bilgipaketi.hitit.edu.tr/Mufredat.aspx.

17 Ankara Üniversitesi, "Protohistorya ve Ön Asya Arkeolojisi Ders Listesi ve Kredilendirme," erişim 11 Temmuz 2021, http://bbs.ankara.edu.tr/Ders_Plani.aspx?bno=1523&bot=120.

18 Adıyaman Üniversitesi, "Coğrafi Bilgi Sistemleri," erişim 25 Haziran 2021, https://obs.adiyaman.edu.tr/oibs/bologna/index.aspx?lang=tr&curOp=showPac&curUnit=1&curSunit=1200#.

Uygulamaları,[19] Photoshop ve Illustrator Destekli Tasarım,[20] Dijital Arkeoloji I ve II,[21] Arkeolojik Kazılarda Dijital Veri İşleme,[22] Arkeolojide Coğrafi Bilgi Sistemleri ve Uzaktan Algılama,[23] Coğrafi Bilgi Sistemlerinin Arkeolojide Uygulamaları,[24] Arkeolojide Bilgisayar Teknolojisi[25] ve Mimarlık, Tarih, Sanat ve Arkeolojide Veri Yönetimi[26] gibi farklı başlık ve içeriklere sahip en az bir ders yer almaktadır.

Tablo 1: Arkeoloji, Tarih Öncesi Arkeolojisi, Protohistorya ve Ön Asya Arkeolojisi, Klasik Arkeolojisi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi, Türk-İslam Arkeolojisi lisans programlarındaki bilişim teknolojilerine yönelik derslerin dağılımını gösteren grafik.

28 bölümde ise bilişim teknolojilerine yönelik bir giriş dersi yoktur fakat bu bölümlerden 13'ünün müfredatında, arkeolojide bilişim teknolojileri uygulamaları üzerine seçmeli veya zorunlu kategorisinde Arkeolojide Bilgi Teknolojileri,[27] Bilgisayar Destekli Çizim, Arkeolojik Kazılarda Dijital Veri İşleme,[28] Klasik Arkeolojide Dijital Uygulamalar,[29] Arkeolojide Dijital

19 Anadolu Üniversitesi, "Arkeolojide Bilgisayar Uygulamaları," erişim 29 Eylül 2020, https://www.anadolu.edu.tr/akademik/fakulteler/ders/155546/arkeolojide-bilgisayar-uygulamalari/ders-tanitim.

20 Düzce Üniversitesi, "Photoshop ve Illustrator Destekli Tasarım," erişim 25 Haziran 2021, https://ebs.duzce.edu.tr/tr-TR/Bolum/OgretimProgrami/117?bot=235.

21 Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, "Arkeoloji Bölümü," erişim 11 Temmuz 2021, https://akts.mu.edu.tr/tr/program/346.

22 Ege Üniversitesi, "Arkeolojik Kazılarda Dijital Veri İşleme," erişim 25 Haziran 2021, http://ebp.ege.edu.tr/DereceProgramlari/Ders/1/2709/279088/652490/1.

23 Hitit Üniversitesi, "Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü Zorunlu Dersleri," erişim 11 Temmuz 2021, https://cdn.hitit.edu.tr/fef/files/35429_1606031321886.pdf.

24 Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, "Arkeoloji," erişim 17 Temmuz 2021, https://obs.ksu.edu.tr/oibs/bologna/index.aspx?lang=tr&curOp=showPac&curUnit=5&curSunit=518#.

25 Kocaeli Üniversitesi Arkeoloji Bölümü, "Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü Ders İçerikleri," erişim 22 Mayıs 2018, http://fef.kocaeli.edu.tr/dosyalar/matbu-evraklar/DersListesi_arkeoloji.pdf.

26 Koç Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, "Ders Tanımları," erişim 11 Temmuz 2021, https://cssh.ku.edu.tr/egitim/arkeoloji-ve-sanat-tarihi/ders-tanimlari/?pag=3&lessons=all&class=all&search=.

27 Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Arkeoloji Bölümü, "Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakülteleri Arkeoloji Bölümü Lisans Programı," 2019, https://cms.hacibayram.edu.tr/api/files/1/Transferred Files/Arkeoloji/Lisans Programı/arkeoloji-bolumu-ders-programi-15.04.2019.pdf.

28 Ege Üniversitesi, "Arkeolojik Kazılarda Dijital Veri İşleme," erişim 25 Haziran 2021, http://ebp.ege.edu.tr/DereceProgramlari/Ders/1/2709/284934/768825/1.

29 İstanbul Üniversitesi, "Klasik Arkeoloji Bölümü," erişim 17 Temmuz 2021, https://ebs.istanbul.edu.tr/home/dersprogram/?id=1211&birim=klasik_arkeoloji__lisans_programi__(orgun_ogretim)&yil=2020.

Yöntemler,[30] Arkeolojide Fotogrametri Uygulamaları,[31] Bilgisayar Destekli Belgeleme Yöntemleri,[32] Coğrafi Bilgi Sistemlerine Giriş,[33] Grafik Tasarım[34] gibi en az bir ders bulunur.

Bilişim teknolojilerine yönelik derslerde Adobe Photoshop, Adobe IIllustrator, Freehand, CorelDraw, ArcGIS gibi ticari lisanslı yazılımlar kullanılmaktadır. Bu derslerin kapsamında ise taş alet, seramik ve küçük buluntuların dijital çizimlerinin yapılması, başta açma ve mimari çizimlerine yönelik yazılımlar, her türlü veri tabanı yönetimi, belgeleme için kullanılabilecek Coğrafi Bilgi Sistemleri, arkeolojik alanların insansız hava araçlarıyla belgelenmesi gibi konular üzerinde durulmaktadır.

Arkeolojide dijital uygulamaların birden fazla ders ile desteklendiği İstanbul Üniversitesi Prehistorya Bölümü ile Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Süleyman Demirel Üniversitesi Arkeoloji Bölümü, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi gibi üniversiteler dijital uygulamalara yönelik derslerin fazlalığı ile dikkat çekmektedir. İstanbul Üniversitesi Prehistorya Bölümü'nün programında çok sayıda ders bulunmasının kökeni bölüm üyeleri Oğuz Tanındı ve Savaş Harmankaya'nın inisiyatifi ile kurulan ve Türkiye'nin ilk arkeoloji envanter çalışması olan ve web üzerinde 1998'den beri yer alan TAY Projesi ile ilişkilendirilebilir.[35]

Arkeoloji bölümlerindeki bilişim derslerinin kökeni bölümlerin akademik kadrolarının araştırma alanları ile bölümlerin ve üniversitelerin imkanları doğrultusunda aranmalıdır. Yukarıda bahsi geçen dersler arkeoloji programı içerisinde veya Coğrafya, Bilgi Teknolojileri gibi farklı bölümlerde hazırlanmış dersler olabilmektedir. Ayrıca, seçmeli ders havuzu çok zengin olan üniversitelerde ilgili öğrencilerin mekânsal analizler ve istatistiklerde kullanılabilecek Phyton, R, SPSS gibi yazılımlara yönelik dersler de mevcuttur.

Bu durumda mevcut tablo bize 51 programdan 26'sında arkeolojide dijital uygulamalara yönelik dersler olduğunu fakat 15 bölümde ise bilişim teknolojilerine yönelik veya bu teknolojilerin arkeolojideki uygulamalarına yönelik herhangi bir ders bulunmadığını göstermektedir. Bu durumda arkeolojide dijital uygulamalara yönelik eğitimin henüz sistematik hale gelmediği fakat bölüm müfredatlarının gelecekte dijital uygulamaları kapsayacak şekilde düzenleneceği tahmin edilebilir.

Uygulamaya Dair Gözlemler

Öte yandan, COVID-19 pandemisi öncesinde ve sonrasında bilişim teknolojileri ve dijital uygulamalara yönelik derslerdeki eğitmen ve öğrenci deneyiminin, bu eğitimin kâğıt üzerinde gözükmeyen ve öğrenme kalitesini etkileyen bir faktör olarak ele alınması gerekmektedir. Li-

30 Süleyman Demirel Üniversitesi, "Arkeolojide Dijital Yöntemler," erişim 10 Temmuz 2021, https://obs.sdu.edu.tr/Public/EctsCourseDetails.aspx?DersNo=131100282200&BolumNo=1311&BirimNo=13&DersBolumKod=ARK-282.

31 Süleyman Demirel Üniversitesi, "Arkeolojide Fotogrametri Uygulamaları," erişim 10 Temmuz 2021, https://obs.sdu.edu.tr/Public/EctsCourseDetails.aspx?DersNo=131100363150&BolumNo=1311&BirimNo=13&DersBolumKod=ARK-363

32 İstanbul Üniversitesi, "Bilgisayar Destekli Belgeleme Yöntemleri," erişim 01 Ekim 2020, https://ebs.istanbul.edu.tr/home/izlence/?id=702745&bid=1193&birim=protohistorya_ve_onasya_arkeolojisi__lisans_programi__(orgun_ogretim).

33 Gaziantep Üniversitesi, "Gaziantep Üniversitesi Bologna Bilgi Sistemi," 2016, http://bbs.bim.gantep.edu.tr/(S(atx2cvvvrbgynylzgadzb12k))/prog_navigator.aspx?path=2_3.

34 Harran Üniversitesi, "Arkeoloji Bölümü Lisans Programı - Fen Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü," Bologna, 11 Temmuz 2018, http://web.harran.edu.tr/arkeoloji/tr/bologna/arkeoloji-bolumu-lisans-programi/.

35 Efsun Aslan, "Bir Arkeolojik Envanter Projesinin 26 Yılı: Oğuz Tanındı ile Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri (TAY) Projesi Üzerine- 'Acil Arkeoloji!'" *Madde, Diyalektik ve Toplum* 2, no. 3 (2019): 250–57, erişim 17 Temmuz 2021, http://bilimveaydinlanma.org/content/images/pdf/mdt/mdtc2s3/bir-arkeolojik-envanter-projesinin-26-yili.pdf.

sans programlarında, dijital arkeoloji uygulamalarına yönelik niteliksel değerlendirmenin odak noktası ise Gaziantep Üniversitesi Arkeoloji Bölümü 3. Sınıf öğrencilerine sunulan Coğrafi Bilgi Sistemlerine Giriş dersidir. Bölüm müfredatında zorunlu veya seçmeli olarak temel bilişim teknolojilerine yönelik bir ders bulunmadığı için bu ders birçok öğrencinin bir bilgisayarı uygulamalı olarak kullandığı ilk derstir. Müfredatta seçmeli ve ön şartlı olarak yer alan Giriş ve İleri Seviye CBS dersleri Fen-Edebiyat Fakültesi bünyesi içerisinde, Coğrafya Bölümü tarafından oluşturulan bir laboratuvarda eğitim lisanslı ArcGIS programı ile yürütülmektedir. Ders kontenjanı laboratuvarda aktif kullanılan bilgisayar sayısı ile orantılı olarak 15–25 kişi arasında sınırlandırılmıştır. Coğrafi Bilgi Sistemlerine yönelik temel bilgilerin teorik ve uygulamalı olarak verildiği bu ders, lisans öğrencilerinin bilişim teknolojileri ile etkileşim seviyesini anlamak açısından öğretici olmuştur.

Bu ders deneyiminin en aydınlatıcı yönü, öğrencilerin akıllı cep telefonları üzerindeki hakimiyetlerinin bir hayli yüksek olduğudur. Akıllı telefonlar, internet ve bilişim dünyasına giriş açısından kilit öneme sahiptir. Fakat öğrenciler aynı yeterliliği kişisel bilgisayar (PC) kullanımında göstermemektedirler. Öğrenciler, laboratuvar uygulamaları için verilen izlenceleri rahatça takip edebilir, sosyal medya hesapları ve mesajlaşma programlarıyla sınıf arkadaşlarıyla iletişimlerini sürdürmektedirler. Ancak, 1990'larda üniversite müfredatının bir parçası olmaya başlayan kişisel bilgisayar kullanımı, kelime işlemcisi, tablo yazılımı, internet tarayıcısı, arama motoru ve e-posta hesabı kullanımı konusunda ciddi eksiklikler sergilemektedirler. Özellikle herhangi bir arama motoru üzerinden e-posta hesaplarına ulaşma, bu hesaplara ait şifreleri hatırlama, e-posta hesabı üzerinden dosya yükleyerek başka bir hesaba e-posta yollama, farklı yazılımlara ait dosya uzantılarını tanıma, temel yazı, tablo ve grafik üretme programlarını kullanma konusunda eksiklikleri de mevcuttur. Pandemi sebebiyle, laboratuvar ortamında yürütülen CBS derslerinin uzaktan eğitime taşınmasında ise çoğu öğrencinin derse girmek için kullandığı cep telefonlarının CBS uygulamalarını öğrenmek açısından yetersiz kaldığı görülmüştür.

Değerlendirme

Eğitim süreci açısından değerlendirdiğimizde, bilişim teknolojilerine yönelik bilgilendirme derslerinin müfredatta yer almaması öğrencilerin temel bilgisayar yazılım ve donanımları konusundaki eksikliklerin sebeplerinden biri olarak gösterilebilir. Eğitim süresi boyunca derslerin işleniş şekli öğrencilerin bu programları kullanmasını gerektirmiyorsa, öğrenciler ile bilişim teknolojileri arasındaki mesafe artmaktadır. Ancak karşımızda tek bir dersin varlığına veya yokluğuna indirgenemeyecek daha karmaşık bir durum vardır.

Günümüz lisans öğrencileri, kendilerinden önceki kuşakların eğitim hayatları sırasında sahip olmadığı akıllı telefon gibi teknolojik aletlere sahip olmakla birlikte, teknolojik bir sıçrayış (leapfrogging) gerçekleştirdikleri için, kendileri için ara teknoloji sayılabilecek cihaz ve yazılımlara sahip olmayabilirler veya hakimiyet konusunda yetersiz kalabilmektedirler. Sıçrama; gelişmenin doğrusal veya devamlılık göstermeyen bir hali olup, gelişme sırasında bazı adımların veya aşamaların atlanması anlamına gelmektedir.[36] Eskiden daha yaygın olarak kullanılan masaüstü veya dizüstü bilgisayarları kullandıktan sonra bunlara ilave olarak akıllı telefon teknolojisini kullanan bir kuşak teknoloji kullanımı açısından doğrusal bir süreç takip ederken, bu teknolojileri hiç kullanmadan doğrudan akıllı telefon kullanarak bilişim teknolojileri kullanmaya başlayan bir

36 Dezhi Chen ve Richard Li-Hua, "Modes of technological leapfrogging: Five case studies from China," Journal of Engineering and Technology Management 28, no. 1–2 (01 Mart 2011): 94.

kuşak, teknolojiler arası sıçrama yaparak arada kalan bazı teknolojileri hiç kullanmadan dönemin en son teknoloji ürünlerini kullanmaya başlamıştır.

Bu durum da bizi arkeoloji öğrencilerine yönelik bilişim derslerini oluştururken veya sahada bu konuda uygulamalar yaparken dikkat edilmesi gereken "dijital okur-yazarlık" kavramına getirmektedir:

> Dijital okur-yazarlık, bağlama bağlı belirli yaşam durumlarında yapıcı sosyal faaliyetleri mümkün kılmak ve bu süreci yansıtacak şekilde bireylerin dijital kaynakları tanımlamak, erişmek, yönetmek, entegre etmek, değerlendirmek, analiz etmek ve sentezlemek, yeni bilgiler oluşturmak, medya ifadeleri oluşturmak ve başkalarıyla iletişim kurmak için dijital araçları ve olanakları uygun şekilde kullanma farkındalığı, tutumu ve yeteneğidir.[37]

Bu tanım bireylerin bilgisayara, düzenli ve yeterli internet bağlantısına erişimlerinin olmasının veya akıllı telefon aracılığı ile uygulamaları kullanmalarının, dersleri takip etmelerinin tam anlamıyla dijital okur-yazarlık sayılamayacağını göstermektedir.

Coğrafya programı dışından öğrencilere verilen hızlandırılmış bir CBS dersindeki deneyim de bizim gözlemlerimizi desteklemektedir. East Anglia Üniversitesi'nde yürütülmüş bu çalışmaya göre, hızlandırılmış CBS dersi alan öğrenciler arasında dosya yapısına hâkim olmayan, internetten dosya indirmeyi ve sıkıştırılmış formatları açmayı bilmeyenlerin olduğu ve dersin içeriği hazırlanırken bu durumun göz önüne alındığı belirtilmiştir.[38] Yeni Zelanda'da bulunan Lincoln Üniversitesi'nde gerçekleştirilen uzun süreli bir çalışmada, 1999 ve 2008 senesinde öğrencilerin bilişim teknolojiler hakimiyeti karşılaştırılmış; 2008 senesindeki katılımcıların çok daha fazla bilgisayar kullandıklarını ve bu faaliyetlerinin niteliğinin internet üzerinden gerçekleşen sosyal faaliyetler olduğunu göstermiştir. Fakat bu kuşağın kelime işlem, grafik ve sunum programlarına hâkim olmadığı tespit edilmiştir. [39]

Bir diğer önemli konu öğretmen ve öğrencinin teknoloji ile kurduğu ilişkidir. Dijitalleşme sürecinde "dijital doğanlar" ve "dijitale göç edenler" isimli iki kavram bulunmaktadır.[40] Dijital doğanlar, günümüzde her biri muhakkak akıllı telefonu ve belki de bunun yanında bir masaüstü ve/veya dizüstü bilgisayarı bulunan kişileri kapsarken bu kuşak, çok daha fazla dijital teknoloji ile iç içe olmakla birlikte yazılımın neden ve nasıl çalıştığını bilmemektedir. Öte yandan, dijital teknolojilere göç edenler, bir bilgisayarda neler olduğu, bilgisayarın nasıl çalıştığı konusunda daha çok fikir sahibidir.[41] Sıkıştırılmış bir dosyayı açmak göçmen bir kullanıcı için daha kolayken, dijitale doğmuş bir kullanıcı için sıkıştırılmış bir dosya görünürde genel bir dosyadan farksızdır ve kullanıcı dosyayı nasıl açacağını bilemediği için problemler yaşamaktadır.[42]

---

37 Allan Martin ve Jan Grudziecki, "DigEuLit: Concepts and Tools for Digital Literacy Development," *Innovation in Teaching and Learning in Information and Computer Sciences* 5, no. 4 (Aralık 2015): 254, https://doi.org/10.11120/ITAL.2006.05040249.

38 Nick Bearman, Paul Munday ve Daniel Mcavoy, " Teaching GIS Outside of Geography: A Case Study in the School of International Development, University of East Anglia," *Journal of Geography in Higher Education* 39, no. 2 (12 Şubat 2015): 237–44, https://doi.org/10.1080/03098265.2015.1010146.

39 Theresa J. McLennan ve Shirley F. Gibbs, "Has the Computing Competence of First Year University Students Increased During the Last Decade?," *Hello! Where are you in the Landscape of Educational Technology? Proceedings Ascilite Melbourne 2008* içinde. Erişim 10 Ağustos 2021. https://www.ascilite.org/conferences/melbourne08/procs/mclennan.pdf..

40 Visser, Alders ve Van Zijverden, "Teaching Digital Archaeology Digitally," 13.

41 Visser, Alders ve Van Zijverden, 14.

42 Visser, Alders ve Van Zijverden, 14.

Dijitalleşme sürecindeki bir diğer problem yazılımların nitelikleri ile alakalıdır. Dijital arkeoloji uygulamalarında lisanslı ticari yazılımlar ve açık kaynak kodlu ücretsiz yazılımlar kullanılabilir. Coğrafi Bilgi Sistemleri açısından günümüzdeki en güçlü ticari ve lisanslı yazılım ESRI firması tarafından sunulan ArcGIS'tir. Bu programın açık kaynak kodlu alternatifleri ise Quantum GIS (QGIS) ve GRASS'tır. Bilgisayara sahip olan bir öğrenci açık kaynak kodlu yazılımlarla uygulama sürecini okul dışında da ve arazi çalışmasında da devam ettirme şansına sahipken, lisanslı ticari yazılımlara erişim çok daha zordur. Eğitim-öğretim açısından açık kaynak kodlu yazılımların kullanılması arkeologların dijital uygulamalara erişimini kolaylaştırırken, ticari yazılımların sağlamış olduğu ücretli ve ücretsiz dersler, aboneliklerle kısıtlı sürelerde lisanslı programı kullanabilmek, güçlü kurumsal destek sayesinde güncel Türkçe içerik sağlayabilmeleri gibi avantajlardan ötürü açık kaynak kodlu yazılımlar kadar tercih edilebilmektedir.

Coğrafi Bilgi Sistemleri yazılımları kullanılırken öğrenme sürekli tekrar ve uygulama ile pekişir. Öğrenmenin sadece sınıf ortamında kalması derste öğrenilen yeteneklerin sürdürülememesi anlamına da gelmektedir. Fakat sadece açık kaynaklı yazılımların kullanılması bu sorunu çözmekte yeterli değildir. Çünkü öğrenmeyi sürdürmeye yönelik teknolojik cihazlara sahip olmayan öğrencinin bilgisi âtıl kalmakta, zaman içerisinde unutulmaktadır. Dolayısıyla, dijitalleşme yolundaki en önemli problem, öğrencilerin dizüstü veya masaüstü bilgisayar gibi temel yazılımların kullanıldığı, kişinin bilişim teknolojilerine aşina hale gelmesini kolaylaştıracak cihazlara sahip olamaması veya sürekli erişiminin olmamasıdır. Bilgisayara sahip bir öğrenci dijitalleşme sürecine bir adım önde başlamaktadır. Bu da fırsat eşitliği aleyhine bir durumdur.

Yükseköğrenim Kurumu (YÖK), COVID-19 pandemisi esnasında 1 milyon 255 bin öğrencinin katıldığı bir anket çalışması düzenlemiştir. Çalışmaya katılan öğrencilerin %40'ı arkeoloji bölümlerinin de dahil olduğu sosyal bilimler alanındadır. Anket sonuçlarına göre, ankete katılan öğrencilerin %83'ü dersleri takip edebilecekleri cep telefonu, tablet veya bilgisayarlarının olduğunu, %5'i ise kendisine ait herhangi bir elektronik cihaz olmadığını, %12'lik bölüm ise bir başkasına ait cihazlar ile dersleri takip edebildiklerini belirtmişlerdir.[43] Bu durumda, öğrenci profilinin %17'sinin herhangi bir bilişim teknolojisine sahip olmadığı görülmektedir. Diğer bir nokta, dersleri takip edebilen %83'lük dilim dahilinde cep telefonu, dizüstü veya masaüstü bilgisayar ve tablet gibi farklı cihazlara sahip öğrencilerin sayısal ayrımının da göz önüne alınması gerektiğidir. Örneğin dijital arkeoloji uygulamalarının bir parçası olan Coğrafi Bilgi Sistemleri yazılımları dizüstü veya masaüstü bilgisayarlarda daha yaygın ve etkin bir biçimde kullanılabilirken akıllı telefonlardaki kullanımı aynı etkinliğe sahip değildir. TÜİK'in yayınladığı "Hanelerde Bilişim Teknolojiler Bulunma Oranı'na ilişkin rakamlara göre, 2020 senesinde hanelerde masaüstü bilgisayar bulunma oranı %16.7, taşınabilir dizüstü bilgisayar bulunma oranı %36.4, tablet bilgisayar oranı %22'dir.[44] Türkiye'de 2018 yılında bilgisayar kullanım oranı %59.6 iken, kullanıcılar cinsiyete göre ayrıldığında oranlar erkekler arasında %68.6, kadınlar arasında %50.6 olarak değişmektedir. Bölgesel dağılıma bakıldığında kadınların bilgisayar kullanım oranının Güneydoğu Anadolu'da %29.7 ve Kuzeydoğu Anadolu'da %25.4'e kadar düştüğü görülür.[45] Bu

43 "Pandemi Döneminde Online Eğitimin Verimliliğine İlişkin Öğrenci Anket Raporu." 2021. Erişim 13 Temmuz 2021. https://www.yok.gov.tr/HaberBelgeleri/Haber%20İçerisindeki%20Belgeler/Dosyalar/2021/ogrenci-anket-sonuclari.pdf

44 Türkiye İstatistik Kurumu, "Hanehalkı Bilişim Teknolojileri (BT) Kullanım Araştırması, 2020," 25 Ağustos 2020, https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Survey-on-Information-and-Communication-Technology-(ICT)-Usage-in-Households-and-by-Individuals-2020-33679.

45 Türkiye İstatistik Kurumu, "Hanehalkı Bilişim Teknolojileri (BT)."

rakamlar, bize bilişim teknolojileri sahip olma ve kullanma açısından hem bölgesel eşitsizliklerin hem de cinsiyet eşitsizliklerinin olduğunu ve sadece arkeoloji alanında değil, dijitalleşmenin hedeflendiği bütün disiplinlerde bu eşitsizlikleri gidermeye yönelik adımların atılması gerektiğini göstermektedir. Öğrenciler bir başkasına ait bilişim teknolojisi cihazı ile dersleri takip edebilir fakat herhangi bir dijital arkeoloji uygulaması için öğrencilerin bu cihazlara sürekli erişim olanağı, bu cihazların yeterliği dikkate alınmalıdır.

Öğrencilerin internet erişimine yönelik problemler de dijitalleşme yönündeki bir diğer engeldir. YÖK'ün gerçekleştirmiş olduğu ankete göre öğrencilerin %97'lik bölümü kendilerine veya bir başkasına ait internet erişimini kullanarak dersleri takip edebilmiş, %3'lük bölüm ise hiçbir şekilde internet bağlantısı olmadığını ifade etmiştir.[46] Aynı cihaz sahipliğinde olduğu gibi, burada da bireysel internet kotası ile başkasına ait kotayı kullanma konusundaki ayrımın bilinmesi önemlidir fakat bu bilgi anket sonuçları içerisinde paylaşılmamıştır. Pandemi süresince, internet erişimine yönelik destek girişimler yapılmış olmakla birlikte, bu girişimlerin de eğitim sürecini tamamıyla kapsayan destek programlar olmadığı görülmektedir. Örneğin, Pandemi'nin başlangıcında YÖK, mobil operatörlerle iş birliği yaparak "YÖK Dersleri Platformu" kapsamındaki online derslere 6 GB'lik internet desteği sağlamış olmakla birlikte, üniversitelerin Zoom, Teams, Youtube gibi çeşitli online platformlar aracılığıyla sağladığı ders içerikleri ve linkler bu kota dışında kalmıştır.[47]

Son olarak öğrencilerin üniversiteye girdikleri alanın da ilerleyen yıllarda verilen derslerin etkinliği üzerinde rol oynadığını belirtmek gerekir. Ülke çapında coğrafya bölümlerinde yapılan bir inceleme sonucunda araştırmacılar, CBS derslerinin seçmeli veya zorunlu dersler olarak 2. ve 3. sınıflarda verildiğini, ancak bölümlere sözel alandan giren öğrencilerin niceliksel analizler ve teknik altyapı alanlarındaki temel bilgi eksikliğinin CBS derslerinin etkinliği üzerinde negatif bir rol oynadığını belirtmişlerdir.[48] Üniversiteye Eşit Ağırlık alanından giren arkeoloji öğrencilerinin de benzer altyapı eksiklikleri vardır.

Sonuç: Geleceğe Yönelik Adımlar

Morag Kersel, dijital arkeoloji uygulamaları üzerine bir değerlendirmesinde dijitalleşmenin teknolojiye yatkın olmayan bireyleri dışarıda bırakan bir arkeoloji anlayışı oluşturabileceğini, yüksek fiyatları sebebiyle teknolojiye erişimin her zaman arkeologlar, lisans, yüksek lisans ve doktora öğrencileri için mümkün olamayacağını ve dolayısıyla dijital devrimin arkeolojik çalışma alanında bir eşitsizlik yaratma potansiyeli barındırdığının altına çizer. Kersel, genel olarak pozitif bilimlerde ve özel olarak arkeoloji disiplininde erkeklerin baskın olması nedeniyle dijital devrimin de disiplinin eski eğilimlerini güncel uygulamalarla sürdürerek kadınları ve diğerlerini dışlayan bir dijital arkeoloji alanına evrilme riski taşıdığını vurgular.[49] Temelinde fırsat eşitsizliği ve esasen eşitsizlik yatan bu durumlar "dijital teknolojilerin erkekler ve kadınlar, gelişmiş ve daha

46 Yükseköğretim Kurumu, "Pandemi Döneminde Online Eğitimin Verimliliğine İlişkin Öğrenci Anket Raporu," 2021.

47 "YÖK, üniversite öğrencilerine ücretsiz 6 GB internet verileceğini duyurdu," erişim 07 Temmuz 2021, https://www.birgun.net/haber/yok-universite-ogrencilerine-ucretsiz-6-gb-internet-verilecegini-duyurdu-29879.

48 Mehmet Şeremet ve Brian Chalkley, "Geography, GIS and Employability in Turkey," *Journal of Geography in Higher Education* 40, no. 2 (02 Nisan 2016): 238–53, https://doi.org/10.1080/03098265.2016.1141184.

49 Morag Kersel, "5.1. Response: Living a Semi-digital Kinda Life," *Mobilizing the Past for a Digital Future; The Potential of Digital Archaeology* içinde, der. Erin Walcek Averett, Jody Michael Gordon ve Derek B. Counts (Grand Forks, ND: The Digital Press at the University of North Dakota, 2016), 475–92, https://dc.uwm.edu/arthist_mobilizingthepast/20.

az gelişmiş ülkeler ile uygulama ve kuram arasındaki ayrımları güçlendirme veya yeni ayrımlar yaratma eğilimine sahip"[50] olduğunu ve "dijital arkeoloji uygulanması konusundaki bu ayrımların farkında olup, bunların giderilmesine yönelik çalışmamız gerektiğini"[51] gösterir.

Dijital uygulamaların arkeolojideki yeri gittikçe artarken, özellikle pandemi süreci eğitimin bir parçası olarak bu teknolojiler ile kurduğumuz ilişkinin niteliğini tekrar gözden geçirmeyi gerekli kılmıştır. Dijitalleşmenin lisans eğitimine eşitlikçi ve erişilebilir bir şekilde entegre edilebilmesi için öğrencilerin bireysel cep telefonu, tablet, bilgisayar gibi teknolojik cihazlara sahip olma durumları, online eğitime erişmelerini sağlayan internet bağlantı durumları gibi detaylar daha dikkatli bir biçimde göz önüne alınmalıdır. Çünkü dijitalleşmenin amacı daha eşitlikçi ve erişilebilir bir arkeoloji yaratmaktır, teknoloji sahipliği ve hakimiyeti üzerinden arkeoloji içerisinde yeni bir hegemonya alanı oluşturmak değil.

Daha eşitlikçi ve erişilebilir bir dijitalleşme süreci için bireysel ve kurumsal farkındalık gerekir. 2019 Senesinde yayınlanan On Birinci Kalkınma Planı, toplum genelinde bilişim teknolojilerine hakimiyetin arttırılmasına yönelik çok sayıda amaç ve hedef içerir.[52] Bu hedefler gelecekte planlanan arkeoloji projeleri için önem taşır. Çünkü birçok arkeolojik araştırmanın da fonlandığı Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) Ulusal Destek Programları için yapılan başvurularda projelerin çıktılarının 11. Kalkınma Planı hedefleri ve politikaları çerçevesinde hedef kitle/alan belirtilerek açıklanması beklenmektedir.[53] 11. Kalkınma Planı dahilindeki dolaylı ve doğrudan kültürel miras yönetimi ve arkeoloji alanları ile örtüşebilecek dijitalleşme ile ilgili hedefler şu şekilde sıralanabilir:

(445.) … gençlerin erken yaşlardan itibaren teknoloji alanında gelişmelerinin sağlanması[54]

(539.)… işgücü piyasasında yaşanan dijital dönüşüm ve teknolojik gelişmelerin neden olduğu önemli değişimleri dikkate alan, toplumun tüm kesimlerine insana yaraşır iş fırsatlarının sunulmasına yönelik politikaların uygulanması[55]

(561.3) Üniversitelerin dijital çağa ayak uydurması ve bilgiye ulaşımda açık erişim ve açık bilim uygulamalarının hayata geçirilmesi amacıyla açık erişim altyapıları ile uyumunun sağlanması[56]

(565.) Dijital dönüşüm ve teknolojik gelişmelerin işgücü piyasasına yansımaları çerçevesinde ortaya çıkacak yeni beceri ihtiyaçları belirlenecek ve bu gelişmelerin mesleklerde yol açtığı dönüşüm düzenli olarak izlenmesi[57]

(565.1.) Dijitalleşmenin iş ve meslekler üzerindeki etkilerini ölçmeye yönelik saha araştırmaları yapılması[58]

(566.) Mesleki eğitim kursları ve işbaşı eğitim programları, dijital dönüşüm çerçevesinde ortaya çıkacak ihtiyaca cevap verecek işgücünü yetiştirmek üzere dijital yetkinlikleri ve becerileri esnek bir şekilde kazandırabilecek yapıya kavuşturulması[59]

---

50 Kersel, "5.1. Response," 489.

51 Kersel, "5.1. Response," 489.

52 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, "On Birinci Kalkınma Planı" (Ankara, 2019).

53 Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu, "Başvuru Formları," 1002 İçerik-Başvuru Formları, 2021, https://tubitak.gov.tr/tr/destekler/akademik/ulusal-destek-programlari/1002/icerik-basvuru-formlari.

54 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, "On Birinci Kalkınma Planı," 107.

55 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 134.

56 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 140.

57 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 141.

58 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 141.

59 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 141.

(566.1.) Dijital dönüşümün ortaya çıkardığı yeni meslek alanlarında işgücünün yetiştirilmesine yönelik kurs ve programlar düzenlenmesi[60]

(570.1.) İşgücü piyasasında kadın istihdamını artıracak şekilde kadınların özellikle kodlama, yazılım gibi teknoloji üretimi alanlarında mesleki eğitim ve beceri gelişimi fırsatları güçlendirilmesi[61] ve

(604.1.) Kadınların dijital okur-yazarlık eğitimlerine katılmalarının arttırılması[62]

(630.4.) Yurt içi ve yurt dışındaki taşınmaz kültür mirasımızın korunmasına yönelik olarak yürütülen tespit ve envanter çalışmalarına devam edilecek ve elde edilen veriler dijital ortama aktarılması.[63]

Bu hedefler özetle, genç nüfusun, eğitim kurumlarının, iş yerlerinin, dijitalleşme sürecinde öne çıkan potansiyel meslek gruplarının, işgücü piyasası içerisinde özellikle kadınların dijital yetkinliğinin arttırılması ve ulusal ve uluslararası ölçekte kültür mirasına ilişkin verilerin dijital ortamlara aktarılmasını kapsamaktadır. Bu hedefler arasında kültür mirasın dijital ortama aktarılması, arkeoloji disiplininin dijitalleşme süreçlerini takip etmesi ve uygulaması için en net hedeflerden biri olarak gözükmektedir. Dolayısıyla, arkeolojide dijital uygulamalara yönelik projeler ile TÜBİTAK'ın sağlamış olduğu fonlara başvurular yapılması, lisans eğitiminde dijital uygulamalara alan açmak için bir yol olabilir.

Bugün arkeoloji mezunlarının sürekli iş bulabileceği alanlar, kemikleşmiş bir biçimde, Kültür ve Turizm Bakanlığı, öğretim görevlisi veya araştırmacı olarak üniversiteler, müzeler, koruma kurulları, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Maden Tetkik Arama Enstitüsü olarak tanımlanmaktadır. Her sene binin üzerinde arkeolog mezun olurken, Kültür ve Turizm Bakanlığı ortalama 10–15 arkeoloğu işe almaktadır.[64] Arkeoloji lisans öğrencilerine hem arkeoloji içerisinde hem de arkeoloji dışında iş bulma olanaklarını arttıracak yetenek ve uzmanlıkların kazandırılması gerekmektedir. Sadece yüksek lisans seviyesinde değil, lisans seviyesinde dijital uygulamalara yönelik bir programla bazı bölümlerin müfredatı güncellenebilir. Bu tür programlar için küresel örnekler mevcuttur. Örneğin; dijital arkeoloji odaklı bir lisans programında öğrenciler, ilk iki sene arkeoloji müfredatı takip edilirken veritabanı, tablolar, CBS ve BDÇ (Bilgisayar Destekli Çizim; Computer Aided Drawing-CAD) yaratmak için kullanılan yazılımlarla çalışmayı öğrenmektedir. Bu ilk iki sene içerisinde temel istatistik bilgisi de verilmektedir.[65] Bir önceki bölümde belirtildiği üzere, Eşit Ağırlık puan üzerinden arkeoloji lisans programlarına giren öğrenciler için bu tür temel istatistik bilgisi, mekânsal analizler için önemli bir ihtiyaçtır. Yazılımların seçiminde arkeoloji firmaları ve enstitüler tarafından sıklıkla kullanılan yazılımlar tercih edilmekte, aynı zamanda ulusal ve uluslararası gelişmeler takip edilerek, yaygınlaşması öngörülen yazılımlar, yöntemler müfredata eklenmektedir, dolayısıyla müfredat yenilenmektedir.[66] 120 AKTS'den oluşan ilk iki yılda 21 AKTS kredisinin dijital bilgi ve yeteneklerin geliştirilmesi 21 AKTS'nin de bu bilgi ve yeteneklerin uygulama ile pekiştirildiği dersler olması hedeflenmiştir. Bu deneyimin stajlar ve arazi çalışmaları ile de pekiştirilmesi planlanmıştır.[67]

60 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 141.
61 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 142.
62 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 152.
63 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 161.
64 Türkiye İş Kurumu (İŞKUR), "Meslekleri Tanıyalım," Arkeolog, 2014, https://esube.iskur.gov.tr/Meslek/Meslekleri-Taniyalim.aspx.
65 Visser, Alders ve Van Zijverden, 12.
66 Visser, Alders ve Van Zijverden, 12.
67 Visser, Alders ve Van Zijverden, 12.

Program bazlı yaklaşım yerine veri yönetimi, bilgisayar destekli çizim ve belgeleme, temel CBS ve uzaktan algılama yöntemlerine ilişkin dersler de arkeoloji müfredatının bir parçası olmalıdır. Coğrafya disiplini içerisinde, CBS coğrafyacıların mezuniyetlerinin ardından iş bulma potansiyelini arttıran ve farklı alanlara da açılmalarını sağlayan bir yetenek olarak görülmektedir.[68] Arkeoloji lisans eğitimi içerisinde benzer bir şekilde CBS uygulamalarına ağırlık vermek, mezunların iş bulma olanağını arttıracaktır.

Laboratuvar ortamlarının iyileştirilmesi ve bu ortamlara erişimin arttırılması ile ihtiyaçların gerisinde kalan yazılım ve donanım problemleri, etkin CBS öğreniminin önündeki problemler olarak görülmektedir.[69] Özellikle bilgisayara sahip olmayan öğrencilerin bilgisayar laboratuvarlarına sürekli erişiminin sağlanabilmesi, laboratuvarlarında bulunan yazılım ve donanımın güncelliğini koruyabilmesini de sağlamak gerekmektedir. Bunlar, temelde bireysel çabalarla değil, kurumsal vizyonla çözülmesi gereken problemlerdir. Her arkeoloji programında yetkin bir bilgisayar laboratuvarı oluşturulamasa bile, özellikle Coğrafya, Jeoloji, Maden Mühendisliği, Bilgisayar Teknolojisi ve Bilişim Sistemleri, Bilgisayar Bilimleri, İstatistik gibi lisans programları olan üniversitelerde, bölümler arası iş birliği ile arkeoloji lisans öğrencilerinin bilişim teknolojilerine yönelik aşinalığını arttıracak yeni dersler oluşturulabilir. On Birinci Kalkınma Planı'nın dijitalleşmeye yönelik hedefleri de özellikle laboratuvar ortamlarının geliştirilip iyileştirilmesi için kullanılabilir.

Öğrencilerin erişim zorluğu yaşayabileceği lisanslı ticari yazılımlar yerine açık kaynak kodlu yazılımın tercih edilmesinin derslerde öğretilen bilgilerin korunması, hatırlanması ve sınıf dışında da öğrenmenin devam etmesine katkı sağlayabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Ayrıca, arkeolojik araştırmaların bütçe olanaklarından ötürü ticari yazılımlar yerine açık yazılımları kullanabileceği göz önüne alındığında, açık yazılım CBS programlarına ağırlık verilmesi yerinde olacaktır.

Sonuç olarak, dijital arkeoloji, Türkiye'de henüz lisans eğitimi ile tam bütünleşmemiştir. Bu bir dezavantaj gibi görünmekle birlikte, daha erken uygulamalardan ve mevcut eğitim sistemi içerisindeki eksikliklerden alınacak derslerle, erişilebilir bir dijital arkeoloji için daha bilinçli adımlar atılabilir.

68 Şeremet ve Chalkley, "Geography, GIS and Employability in Turkey," 239.
69 Şeremet ve Chalkley, 245.

Bibliography - Kaynakça

Adıyaman University. "Geographic Information Systems." Accessed 25 June 2021. https://obs.adiyaman.edu.tr/oibs/bologna/index.aspx?lang=tr&curOp=showPac&curUnit=1&curSunit=1200#.

———. "Course Catalog." Accessed 25 June 2021. https://obs.adiyaman.edu.tr/oibs/ogrsis/mufredat_dersleri.aspx.

Anadolu University. "Fundamentals of Information Technology." Accessed 25 June 2021. https://abp.anadolu.edu.tr/tr/ders/tanitim/166234/47.

Anadolu University. "Computer Applications in Archaeology." Accessed 29 September 2020. https://www.anadolu.edu.tr/en/academics/faculties/course/155546/arkeolojide-bilgisayar-uygulamalari/description

ANAMED. "About." Accessed 5 July 2021. https://anamed.ku.edu.tr/en/about/anamed/.

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Arkeoloji Bölümü. "Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakülteleri Arkeoloji Bölümü Lisans Programı." Accessed 15 April 2019. https://cms.hacibayram.edu.tr/api/files/1/Transferred Files/Arkeoloji/Lisans Programı/arkeoloji-bolumu-ders-programi-15.04.2019.pdf.

Ankara University. "Information and Communication Technology I." Accessed 29 September 2020. http://bbs.ankara.edu.tr/Ders_Bilgileri.aspx?dno=912876&bno=1688&bot=285.

Ankara University. "Prehistoria and Near Eastern Archaeology Course List and Crediting." Accessed 11 July 2021. http://bbs.ankara.edu.tr/Ders_Plani.aspx?bno=1523&bot=120.

Aslan, Efsun. "Bir Arkeolojik Envanter Projesinin 26 Yılı: Oğuz Tanındı ile Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri (TAY) Projesi Üzerine- 'Acil Arkeoloji!'" *Madde, Diyalektik ve Toplum* 2, no. 3 (2019): 250–57. Accessed 17 July 2021. http://bilimve-aydinlanma.org/content/images/pdf/mdt/mdtc2s3/bir-arkeolojik-envanter-projesinin-26-yili.pdf.

Bearman, Nick, Paul Munday, and Daniel Mcavoy. "Teaching GIS Outside of Geography: A Case Study in the School of International Development, University of East Anglia." *Journal of Geography in Higher Education* 39, no. 2 (12 February 2015): 237–44. https://doi.org/10.1080/03098265.2015.1010146.

Chen, Dezhi, and Richard Li-Hua. "Modes of technological leapfrogging: Five Case Studies from China." *Journal of Engineering and Technology Management* 28, no 1–2 (01 March 2011): 93–108.

Düzce University "Photoshop and Illustrator Aided Design." Accessed 25 June 2021. https://ebs.duzce.edu.tr/en-US/Ders/Index/344143?bno=117&sdgNo=146027&bot=235&yilNo=0.

Ege University. "Digital Data Processing in Archaeological Excavations." Accessed 25 June 2021. http://ebp.ege.edu.tr/DereceProgramlari/Ders/1/2709/279088/652490/1

Evans, Thomas L., and Patrick T. Daly, eds. *Digital Archaeology: Bridging Method and Theory*. London: Routledge, 2006.

Gaziantep University. "Gaziantep University Bologna Bilgi Sistemi," 2016. http://bbs.bim.gantep.edu.tr/(S(atx2cvvvrbgynylzgadzb12k))/prog_navigator.aspx?path=2_3.

Gordon, Jody Michael, Erin Walcek Averett, and Derek B Counts. "Mobile Computing in Archaeology: Exploring and Interpreting Current Practices Recommended Citation." In *Mobilizing the Past for a Digital Future: The Potential of Digital Archaeology*, edited by Erin Walcek Averett, Jody Michael Gordon, and Derek B. Counts, 1–32. Grand Forks, ND: The Digital Press at the University of North Dakota, 2016. https://dc.uwm.edu/arthist_mobilizingthepast.

Harran Üniversitesi. "Arkeoloji Bölümü Lisans Programı - Fen Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü." Accessed 11 July 2018. http://web.harran.edu.tr/arkeoloji/tr/bologna/arkeoloji-bolumu-lisans-programi/.

Hitit Üniversitesi. "Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü Zorunlu Dersleri." Accessed 11 July 2021. https://cdn.hitit.edu.tr/fef/files/35429_1606031321886.pdf.

Hitit University. "Information to Computing for Social Sciences I." Accessed 01 October 2020. http://bilgipaketi.hitit.edu.tr/Mufredat.aspx.

Istanbul University. "Department of Classical Archaeology." Accessed 17 July 2021. https://ebs.istanbul.edu.tr/home/dersprogram/?id=1211&birim=klasik_arkeoloji__lisans_programi__(orgun_ogretim)&yil=2020.

———. "Computer Assisted Documentation Methods." Accessed 01 October 2020. https://ebs.istanbul.edu.tr/home/izlence/?id=702745&bid=1193&birim=protohistorya_ve_onasya_arkeolojisi__lisans_programi__(orgun_ogretim).

Kahramanmaraş Sütçü İmam University. "Archaeology." Accessed 17 July 2021. https://obs.ksu.edu.tr/oibs/bologna/index.aspx?lang=tr&curOp=showPac&curUnit=5&curSunit=518#.

Kersel, Morag. "5.1. Response: Living a Semi-digital Kinda Life." In *Mobilizing the Past for a Digital Future; The Potential of Digital Archaeology* edited by Erin Walcek Averett, Jody Michael Gordon, and Derek B. Counts, 475–92. Grand Forks, ND: The Digital Press at the University of North Dakota, 2016. https://dc.uwm.edu/arthist_mobilizingthepast/20.

Kocaeli Üniversitesi Arkeoloji Bölümü. "Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü Ders İçerikleri." Accessed 22 May 2018. http://fef.kocaeli.edu.tr/dosyalar/matbu-evraklar/DersListesi_arkeoloji.pdf.

Koç University College of Social Sciences and Humanities. "Courses." Accessed 11 July 2021. https://cssh.ku.edu.tr/en/education/archaeology-and-history-of-art/courses/?pag=3&lessons=all&class=all&search=

Martin, Allan, and Jan Grudziecki. "DigEuLit: Concepts and Tools for Digital Literacy Development." *Innovation in Teaching and Learning in Information and Computer Sciences* 5, no. 4 (December 2015): 249–67. https://doi.org/10.11120/ITAL.2006.05040249.

McLennan, Theresa J., and Shirley F. Gibbs. "Has the Computing Competence of First Year University Students Increased during the Last Decade?" In *Hello! Where are you in the Landscape of Educational Technology? Proceedings Ascilite Melbourne 2008*. Accessed 10 August 2021. https://www.ascilite.org/conferences/melbourne08/procs/mclennan.pdf.

Middle East Technical University Settlement Archaeology. "M.Sc. Digital Archaeology (Option)." Accessed 13 July 2021. http://sa.metu.edu.tr/msc-digital-archaeology-option.

Muğla Sıtkı Koçman University. "Department of Archaeology." Accessed 11 July 2021. https://akts.mu.edu.tr/en/program/346.

Roosevelt, Chris, Peter Cobb, Emanuel Moss, Brandon Olson, and Sinan Ünlüsoy. "Excavation is Destruction Digitization: Advances in Archaeological Practice." *Journal of Field Archaeology* 40 (2015): 2042458215Y.000. doi:10.1179/2042458215Y.0000000004.

Şeremet, Mehmet, and Brian Chalkley. "Geography, GIS and Employability in Turkey." *Journal of Geography in Higher Education* 40, no. 2 (2 April 2016): 238–53. https://doi.org/10.1080/03098265.2016.1141184.

Süleyman Demirel University. "Digital Methods in Archaeology." Accessed 10 July 2021. https://obs.sdu.edu.tr/Public/EctsCourseDetails.aspx?DersNo=131100282200&BolumNo=1311&BirimNo=13&DersBolumKod=ARK-282.

———. "Photogrammetric Applications in Archaeology." Accessed 10 July 2021. https://obs.sdu.edu.tr/Public/EctsShowProgramDetails.aspx?BolumNo=1311&BirimNo=13.

Türkiye İstatistik Kurumu. "Hanehalkı Bilişim Teknolojileri (BT) Kullanım Araştırması, 2020," Accessed 25 August 2020. https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Survey-on-Information-and-Communication-Technology-(ICT)-Usage-in-Households-and-by-Individuals-2020-33679.

Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu. "Başvuru Formları." 1002 İçerik-Başvuru Formları, 2021. Accessed 25 August 2020. https://tubitak.gov.tr/tr/destekler/akademik/ulusal-destek-programlari/1002/icerik-basvuru-formlari.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. "On Birinci Kalkınma Planı." Ankara, 2019. Accessed 10 August 2021. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/07/OnbirinciKalkinmaPlani.pdf

Türkiye İş Kurumu (İŞKUR). "Meslekleri Tanıyalım." Arkeolog, 2014. Accessed 10 August 2021. https://esube.iskur.gov.tr/Meslek/MeslekleriTaniyalim.aspx.

Visser, Ronald M, Pim Alders, and Wilko van Zijverden. "Teaching Digital Archaeology Digitally." In *CAA 2015. Keep the Revolution Going: Proceedings of the 43th Annual Conference on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology*, edited by S. Caampana, R. Scopigno, G. Carpentiero, and M. Cirillo, 11–15. Oxford: Archaeopress, 2016.

"YÖK, üniversite öğrencilerine ücretsiz 6 GB internet verileceğini duyurdu." Accessed 07 July 2021. https://www.birgun.net/haber/yok-universite-ogrencilerine-ucretsiz-6-gb-internet-verilecegini-duyurdu-298799.

Yükseköğretim Kurumu. "Arkeoloji ve Sanat Tarihi Programı Bulunan Tüm Üniversiteler | YÖK Lisans Atlası." YÖK Lisans Atlası. Accessed 13 July 2021. https://yokatlas.yok.gov.tr/lisans-bolum.php?b=10009.

———. "Klasik Arkeoloji Programı Bulunan Tüm Üniversiteler | YÖK Lisans Atlası." YÖK Lisans Atlası. Accessed 13 July 2021. https://yokatlas.yok.gov.tr/lisans-bolum.php?b=10810.

———. "Pandemi Döneminde Online Eğitimin Verimliliğine İlişkin Öğrenci Anket Raporu," 2021.

———. "Protohistorya ve Ön Asya Arkeolojisi Programı Bulunan Tüm Üniversiteler | YÖK Lisans Atlası." YÖK Atlas. Accessed 13 July 2021. https://yokatlas.yok.gov.tr/lisans-bolum.php?b=10812.

———. "Tarih Öncesi Arkeolojisi Programı Bulunan Tüm Üniversiteler | YÖK Lisans Atlası." YÖK Atlas. Accessed 13 July 2021. https://yokatlas.yok.gov.tr/lisans-bolum.php?b=19054.

———. "Türk İslam Arkeolojisi Programı Bulunan Tüm Üniversiteler | YÖK Lisans Atlası." YÖK Lisans Atlası. Accessed 13 July 2021. https://yokatlas.yok.gov.tr/lisans-bolum.php?b=18020.

Between Local Tradition and Regional Exchanges: Stucco Decoration in Dervish Lodges from the Inner Pontos at the Turn of the Fifteenth Century

Maxime Durocher[1]

Article submitted: 30 June 2021
Article accepted: 24 August 2021
https://doi.org/10.54930/TARE.2021.5

Abstract

Built between the 1370s and the 1410s, the dervish lodges of Lulu ibn ʿAbdallah in Tazya and of Horozoğlu Ahmed Bey in Tokat are partially ornamented with refined stucco decorations that have remarkable similarities. This corpus illustrates the production of stucco in medieval Anatolia, a material still understudied, as well as the progressive standardization of the architecture of dervish lodges during a transitional period that witnessed the emergence of the Ottomans in the former Eretnid realm. Focusing on these two case studies from the Inner Pontos region, this paper argues that such production is rooted at the local scale. Moreover, the study of such ornamentation also present in early Ottoman dervish lodges sheds new light on the artistic exchanges and circulations at a regional scale, deconstructing the historiographic border isolating central Anatolia from the emerging Ottoman Empire.

Keywords:

Medieval Anatolia, the Ottoman Period, Stucco Decorations, Dervish Lodges, the Inner Pontos

Introduction

During the fourteenth and the early fifteenth centuries, dervish lodges were one of the most important groups of Islamic institutions built in Anatolia, including the areas of the nascent Ottoman state. Nevertheless, the formalist approach that shapes the historiography of Islamic architecture, particularly pronounced in the case of medieval and Ottoman Anatolia, has long neglected these types of buildings.[2]

Several factors can explain the disappearance of dervish lodges from scholarly radars.

1 Maxime Durocher, Sorbonne Université – UMR 8167 Orient et Méditerranée, ORCID: 0000-0001-8722-7619, maxime.durocher@sorbonne-universite.fr

2 Only a few pages are dedicated to the architecture of dervish lodges in summative works, see for instance: Robert Hillenbrand, Islamic Architecture: Form, Function and Meaning (New York: Columbia University Press, 1994), 219–20. See also Oya Pancaroğlu, "Formalism and the Academic Foundation of Turkish Art in the Early Twentieth Century," *Muqarnas* 24 (2017): 67–78.

First, the approach to Sufism as a literary object of research paid little attention, until recently, to the architecture and material culture related to Sufi communities.[3] Moreover, numerous dervish lodges—designated by a variety of terms (*zāwiya*, *khānqāh*, '*imāret*, or *buq'ā*, among others) in epigraphy and documentary sources—were later converted into mosques and studied as such by scholars, particularly in the Ottoman context.[4] Indeed, although major monuments such as the so-called Green Mosque, built by Mehmed I (r. 1413–21) in Bursa in 1419–21, were identified as dervish lodges as early as the 1950s,[5] they have continued to be analyzed as mosques in historiography, misinterpreting the history of early Ottoman architecture until recently.[6]

Several works have highlighted the role played by dervish lodges in shaping the architectural landscape of medieval and early Ottoman Anatolia. Nevertheless, this growing historiography has mainly focused on the late thirteenth- and early fourteenth-century *zāwiya*s in central Anatolia and the early Ottoman *zāwiya*-centered complex in Bithynia,[7] leaving aside dervish lodges erected in post-Ilkhanid central Anatolia. This reflects a larger trend of historiography, in which the architecture of the successors state of the Ilkhanids, reigning in central Anatolia after the collapse of the Ilkhanate in 1335, is still bypassed in favor of the merging of Ottoman architecture in Bithynia.[8] Finally, some aspects of the architecture of dervish lodges and their architectural decoration, present both in central Anatolian and Bithynian *zāwiya*s, still deserve closer analysis.

This is particularly the case for stucco ornamentation, despite important corpora preserved in late fourteenth- and early fifteenth-century dervish lodges. Focusing on two *zāwiya*s—namely the *zāwiya* of Lulu ibn ʿAbdallah (built in 1377–88) and the so-called *zāwiya* of Horozoğlu (built ca. 1420)—this paper aims to bring new material for the history of stucco. These two case studies—one being erected under the reign of the Eretnids and their successor, Qadi Burhan al-Din Ahmad, and the other built after the integration of the Inner Pontos, that is the basin of the

3 For a recent state of the art in Sufi Studies, see Alexandre Papas, "Introduction: What Is a Ṣūfī Institution?," in Sufi Institutions, ed. Alexandre Papas, Handbook of Oriental Studies Section 1, The Near and Middle East 154/1, Handbook of Sufi Studies 1 (Leiden: Brill, 2021), 1–24.

4 In this paper focusing on Anatolia, I use *zāwiya* as a synonym of dervish lodge as it is the most common term used in epigraphy and documentary sources.

5 Sedat Çetintaş, *Yeşil Cami ve Benzerleri Cami Değildir* (Istanbul: n.p., 1958); Semavi Eyice, "İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi: Zâviyeler ve Zâviyeli Camiler," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 23, no. 1–2 (1963): 3–80. The foundation inscription of the Green Mosque identifies the monument as a buq'ā, a term generally used for dervish lodges: Bernard O'Kane, "Tāybād, Turbat-I Jām and Timurid Vaulting," *Iran* 17 (1979): 94–96; *Thesaurus d'Epigraphie Islamique* (TEI), no. 9059, accessed 30 July 2021.

6 Gülru Necipoğlu, *The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire* (Princeton: Princeton University Press, 2005), 49–50; Çiğdem Kafesçioğlu, "Lives and Afterlives of an Urban Institution and Its Spaces: The Early Ottoman *'İmāret* as Mosque," in *Historicizing Sunni Islam in the Ottoman Empire, c.1450-c.1750*, ed. Tijana Krstić and Derin Terzioğlu, Islamic History and Civilization 177 (Leiden: Brill, 2020), 255–307.

7 Ethel Sara Wolper, *Cities and Saints: Sufism and the Transformation of Urban Space in Medieval Anatolia* (University Park: The Pennsylvania State University Press, 2003); M. Baha Tanman and Sevgi Parlak, "Tarikat Yapıları," in *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı (Mimarlık ve Sanat)*, ed. Ali Uzay Peker and Kenan Bilici, Sanat Eserleri Dizisi 454 (Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006), 2:391–417; Godfrey Goodwin, "The Dervish Architecture in Anatolia," in *The Dervish Lodge: Architecture, Art, and Sufism in Ottoman Turkey*, ed. Raymond Lifchez, Comparative Studies on Muslim Societies 10 (Berkeley: The University of California Press, 1992), 57–69; Suna Çağaptay, *The First Capital of the Ottoman Empire: The Religious, Architectural and Social History of Bursa* (London: I. B. Tauris, 2020), 69–77.

8 Patricia Blessing, "All Quiet on the Eastern Frontier? Early Ottoman Architecture and its Contemporaries in Eastern Anatolia," in *Architecture and Landscape in Medieval Anatolia, 1100–1500*, ed. Patricia Blessing and Rachel Goshgarian (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017), 200–201.

Yeşilırmak, into the Ottoman realm—will shed new light on artistic production and exchanges during the crucial period of the progressive conquest of Anatolia by the Ottomans.

Local Patronage and the Ottoman Conquest of the Inner Pontos

We do not know much about the patron of the two dervish lodges, but we do know that their builders had local roots.

The first example, the *zāwiya* of Tazya (actual village of Gümüştop) (Fig. 1), is set on the foothills of the Yaylacık Mountains, a strategic place dominating the fertile plain of Turhal. It is part of a larger complex of buildings erected during the second half of the fourteenth century.[9] The *zāwiya* was built under the patronage of a certain al-Hajj Lulu ibn ʿAbdallah, who is not mentioned, to our knowledge, in any other textual or epigraphic source.[10] Nevertheless, the inscription detailed some of the incomes of the waqf that financially supported the dervish lodges.[11] These incomes, confirmed in the first Ottoman tax register of 1455,[12] are villages and agricultural resources such as vineyards located in the region of Turhal. They included the village of Tazya itself, suggesting that the patron, Lulu ibn ʿAbdallah, was a local landowner who transformed his properties into a waqf for the benefit of the dervish lodge.

The patron of the so-called *zāwiya* of Horozoğlu is even less precisely identified. This dervish lodge (Fig. 2), located at the south of one of the main squares of Tokat, is unfortunately anepigraphic and no *waqfiyya* directly related to the lodge has survived. However, the architectural characteristics of the monument points toward a date of construction ca. 1415–20.[13] The mausoleum adjacent to the dervish lodge, some meters to the north of the entrance, is better documented and was most probably built by the same patron.[14] It contains 12 cenotaphs of Ahmed Bey ibn Mehmed Bey Çelebi ibn ʿAli Bey (d. 1433) and his family. Ahmet Bey is also the *wāqif* of one foundation chart established for the mausoleum in 1424, completed by his son Pir Ahmed ibn Ahmed Bey in 1445.[15] While these documents do not precisely refer to the adjacent *zāwiya*, the functions described, such as the distribution of food, are typical features of *waqfiyya*s established for dervish lodges in this period. The modern name of the *zāwiya*, Horozoğlu, has been documented in different forms since the seventeenth century, when Evliya Çelebi mentioned a Horos Tekye in Tokat.[16] According to Halil Edhem, probably basing on the *History of Amasya* written

9 Erol Yurdakul, "Tokat Vilayetinin Gümüştop (Dazya) köyündeki XIVncü Yüzyıla Ait Eski Eserler," *Vakıflar Dergisi* 8 (1969): 244–47; M. Baha Tanman, "Turhal'ın Gümüştop (Dazya) Köyündeki Namazgâh," *Sanat Tarihi Yıllığı* 9–10 (1981): 309–16. I have discussed elsewhere the chronology of the complex and its epigraphic material: Maxime Durocher, "Ṭāzya: A Fourteenth Century Rural Complex and its Chronology," in *15th International Congress of Turkish Art*, Proceedings, ed. Michele Bernardini, Alessandro Taddei, and Michael Douglas Sheridan (Ankara: Ministry of Culture and Tourism, Republic of Turkey, 2018), 263–77.

10 Durocher, "Ṭāzya," 267–68.

11 Thesaurus d'Epigraphie Islamique no. 32500, accessed 30 July 2021.

12 Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), Tahrir Defter 2, 196.

13 Şerare Yetkin, "Tokat'ta Horozlu İmaret," in *IX. Türk Tarihi Kongresi (21-25 Eylül 1981)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1981), 1337–43.

14 Ekrem Hakki Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsinin İlk Devri: Çelebi ve II. Murad Sultan Devri 806–855 (1403–1451)* (Istanbul: Baha Matbaası, 1972), 2:205–207; Yetkin, "Horozlu İmaret," 1341.

15 Respectively, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivleri (VGMA) 482.112–133.1 and 737.120–121.52. The two documents have been edited, with some inconsistencies: see Ali Açıkel and Abdurrahman Sağırlı, *Osmanlı Döneminde Tokat Merkez Vakıfları – Vakfiyeler*, Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Serisi 8 (Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi, 2005), 1:150–54 and 161–63.

16 Evliya Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Trans-*

by Hüseyin Hüsameddin (Yaşar) in the late nineteenth century,[17] the patron of the *zāwiya*, Horozoğlu Ahmed Bey, was a descendant of the Eretnid sultan ʻAlā al-Din ʻAli (r. 1365–80), whose nickname was Horoz.[18] As seductive as it is, this identification of the patron as a direct heir of the Eretnid sultan cannot be affirmed on the unique basis of this surname appearing in later sources. Nevertheless, it seems fair to assume that Ahmed Bey ibn Mehmed Bey, who held the properties of many villages in the Inner Pontos and transformed them into a waqf for his pious foundation in Tokat, was a local emir whose allegiance shifted, at the turn of the fifteenth century, from Qadi Burhan al-Din to the Ottomans, the new lords of central Anatolia.[19]

The 40 years that separate the two *zāwiya*s correspond to the progressive integration of the Inner Pontos into the Ottoman realm. The conquest of this fertile and commercially strategic region was not a direct process but resulted from different phases illustrating the complex politics of the last decades of the fourteenth century in Anatolia. While the former Sultanate of Rum was incorporated into the Ilkhanid realm during the second half of the thirteenth century, the disintegration of this empire in 1335 led to the emergence of local dynasties in different provinces.[20] In the Inner Pontos and part of central Anatolia, a dynasty founded by Eretna (r. 1335–52), an emir of Uyghur origins who was appointed governor of Anatolia in 1335, ruled until 1381.[21] Nevertheless, the Eretnid sultanate rapidly declined under the reign of his successors, Ghiyath al-Din Muhammad I (r. 1352–65) and ʿAla al-Din ʿAli (r. 1365–80). This last decade of the Eretnid sultanate also witnessed the rise to power of Qadi Burhan al-Din Ahmad (d. 1398). Statesman and poet, Burhan al-Din Ahmad was a descendant of the local notables of Kayseri, where he was appointed qadi in 1364.[22] After acceding to the vizierate of the Eretnids in 1378, Burhan al-Din Ahmad ruled independently (1381–98) and had to fight constantly against local emirs to establish his authority over northern and central Anatolia. Astarābādī's Persian chronicle *Bazm u Razm* relates these countless fights and reveals a new structure of power, very locally rooted around one or two fortresses, in the vacuum of imperial power after the collapse of the Ilkhanid realm.[23]

During these last decades of the fourteenth century, new political pretensions over central and eastern Anatolia emerged from the Ottomans in the west and the Timurids in the east. The campaigns of Timur in western Iran and Azerbaijan reached eastern Anatolia in the mid-1380s.[24] Bayezid I (r. 1389–1402) also rapidly turned his attention toward the conquest of Anatolia and reached the city of Amasya in the early 1390s.[25] During this decade, Burhan al-Din Ahmad was

kripsiyonu (Istanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006), 5:36.

17 Hüseyin Hüsameddin (Yaşar), *Amasya Tarihi* (Istanbul: Hikmet Matba'asi, 1927), 3:76.

18 Halil Edhem, "Anādolūda Islāmī Kitābeler," *Tārih ʻOsmānī Encümeni* 636 (1331/1916), 739–40.

19 Yetkin, "Horozlu İmaret," 1342–43.

20 For a detailed history of Mongols in Anatolia, see Charles Melville, "Anatolia under the Mongols," in *The Cambridge History of Turkey*, ed. Kate Fleet, vol. 1, Byzantium to Turkey (1071–1453) (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 51–101.

21 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti," *Belleten* 32, no. 126 (1968): 161–89.

22 A. C. S. Peacock, "Metaphysics and Rulership in Late Fourteenth-Century Central Anatolia: Qadi Burhān al-Dīn of Sivas and His Iksīr al-Saʻādāt," in *Islamic Literature and Intellectual Life in Fourteenth and Fifteenth Century Anatolia*, ed. A. C. S. Peacock and Sara Nur Yıldız, Istanbuler Texte und Studien 34 (Würzburg: Ergon Verlag, 2016), 101–36. About the reign of Burhan al-Din, see İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sivas ve Kayseri Hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed," *Belleten* 32, no. 126 (1968): 191–245.

23 Jürgen Paul, "A Landscape of Fortresses: Central Anatolia in Astarābādī's Bazm va Razm," in *Turko-Mongol Rulers: Cities and City Life*, ed. David Durand-Guédy, Brill's Inner Asian Library 31 (Leiden: Brill, 2013), 317–45.

24 Beatrice Forbes Manz, *The Rise and Rule of Tamerlane, Cambridge Studies in Islamic Civilizations* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), 70–72.

25 The city possibly had already recognized Ottoman suzerainty in 1387: Hasan Karataş, "The City as Historical Actor:

caught between the Ottomans, the incursions of Timur in the east, and the pressure of the Aq Qoyunlu tribes, led by Qara Yülük, in the south. The death of Burhan al-Din Ahmad in 1398 ensured the domination of Bayezid in the Inner Pontos, but this conquest was short-lived. The disappearance of the buffer state of Burhan al-Din Ahmad and others such as the emirate of Muttaharten in Erzincan accelerated the direct confrontation between Bayezid and Timur, who both considered Anatolia as their exclusive domain.[26] Starting in 1400, the campaign of Timur in Anatolia ended with his victory over the Ottomans in the Battle of Ankara in 1402 and the capture of Bayezid himself.[27] Redistributing the political cards in Anatolia, Timur divided the Ottoman state and gave power back to the local emirs ousted by Bayezid. His retreat from Anatolia in 1403 created an opening for civil war between the sons of Bayezid, which ended with the restoration of Ottoman unity in 1413 after the victory of Mehmed I (r. 1413–21) over his brothers.[28]

In the Inner Pontos, the support base of Mehmed I during the Civil War, architectural activity, particularly the foundation of dervish lodges, did not stop during this troubled period. First built in 1375–76, the *zāwiya* of Lulu ibn ʿAbdallah was restored in 1388, possibly after a military campaign against Burhan al-Din, who was in conflict with the emir of Amasya.[29] While few monuments can be attributed to the 1390s, a revival of architectural patronage likely occurred in the first decades of the fifteenth century, particularly in the cities of Amasya and Tokat. In addition to the Horozoğlu *zāwiya*, several dervish lodges were erected, and at least three of them are well preserved: the *zāwiya*s of Yakub Paşa (1412), known as the Çilehane, and of Bayezid Paşa (1414–15) in Amasya and the dervish lodge built in Tokat by Nur al-Din Hamza ibn Bijar in 1412–13. At least three of the patrons—namely Horozoğlu Ahmed Bey, Nur al-Din Hamza, and Bayezid Paşa—belonged to the local elite and were members of families who most probably served under the reign of Burhan al-Din before shifting their allegiances to the Ottomans.[30] This is also the case of Hacı İvaz Paşa, known as the supervisor of the complex of Mehmed I in Bursa, who commissioned a madrassa in Tokat (1407) and an important complex in the plain of Qaz Ova, some 20 kilometers to the northwest of Tokat in 1424.[31] While Hacı İvaz Paşa, Bayezid Paşa, and Yakub Paşa were all important figures in the reign of Mehmed I and also commissioned buildings in the center of the Ottoman Empire, the other cases illustrate the importance of local patronage. This is a phenomenon already noticed during the Ilkhanid period and confirmed under the Eretnids, as illustrates the case of Lulu ibn ʿAbdallah in Tazya.[32] The attention of scholars has mostly focused

The Urbanization and Ottomanization of the Halvetiye Sufi Order by the City of Amasya in the Fifteenth–Sixteenth Centuries" (PhD diss., University of California Berkeley, 2011), 22.

26 Michele Bernardini, "Motahharten entre Timur et Beyazid: une position inconfortable dans les remous de l'histoire anatolienne," in *Syncrétismes et hérésies dans l'Orient seldjoukide et ottoman (XIVe–XVIIIe siècle), Actes du Colloque du Collège de France, octobre 2001*, ed. Gilles Veinstein (Paris: Peeters, 2005), 199–211.

27 Marie-Mathilde Alexandrescu-Dersca, *La campagne de Timur en Anatolie (1402)*, Universitatea Mihăileană din Iaşi. Publicatiunile Institutului de Turcologie 1 (Bucharest: Monitorul Oficial şi Imprimeriile Statului Imprimeria Natională, 1942), 69–78.

28 On this period, see Dimitri J. Kastritsis, *The Sons of Beyazid: Empire Building and Representation in the Ottoman Civil War of 1402–1413* (Leiden: Brill, 2007).

29 Durocher, "Ṭāzya," 268.

30 For Nur al-Din Hamza, see Yaşar, *Amasya*, 181–82. For Bayezid Paşa, see Zeynep Oğuz Kursar, "Views and Layers of Late Medieval Anatolia through Bāyezīd Pasha's Corner of Amasya," in *Essays in Honor of Ekrem Čaušević,* ed. Azra Abadžić Navaey *et al*. (Zagreb: FF Press, forthcoming).

31 İsmail Hakki Uzunçarşılı, "Hacı İvaz Paşa'ya Dâir," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 10/14 (1959): 25–58.

32 Patricia Blessing, *Rebuilding Anatolia after the Mongol Conquest: Islamic Architecture in the Lands of Rūm 1240–1330*, Birmingham Byzantine and Ottoman Studies 17 (Farnham: Ashgate, 2013), 183–203.

on the important Ottoman figures and their works, such as the *zāwiya* of Bayezid Paşa in Amasya, studied in comparison with their contemporaries established in Bithynia and particularly in Bursa.[33] Nevertheless, the monuments erected by local patrons in the Inner Pontos reveal a shared taste among Anatolian elites. While the architectural culture of this transitional era still deserves a comprehensive study, stucco decoration preserved in the Inner Pontos for this period reveals an important evolution in the architecture of dervish lodges as well as artistic exchanges between the Ottomans and their contemporaries in central Anatolia at the turn of the fifteenth century.

Stucco Decoration in the Zāwiyas of Lulu Ibn ʻAbdallah and Horozoğlu

The architecture of the two dervish lodges illustrates the progressive standardization of *zāwiya*s in the Inner Pontos during the late fourteenth and early fifteenth centuries. At Tazya, two phases of construction can be identified.[34] The core building, organized around a central space composed of one square, domed room and an iwan at the south, is attributed to the first phase (1375–76). In the restoration phase, the north loggia and the small, square, domed room, located on the northwestern/western end of the north loggia were joined. The inscription above the entrance of this room identified it as a *dār al-ḥuffāẓ*, later transformed into a mausoleum, and gives the *terminus ante quem* of 1388 for dating this second phase. The *zāwiya* of Horozoğlu in Tokat shows a more symmetrical plan, corresponding to the famous reversed T-shape plan.[35] Here again, the rooms are distributed around a central space joined by a square room covered by a dome with an iwan. In both cases, the south iwan did not have a mihrab in its original state. While the window occupying the south wall was later blocked with the addition of a prayer niche by ashlar in Tazya (Fig. 3), this south window was kept open at Horozoğlu dervish lodge which, unlike the former, was never converted into a mosque. This window feature indicates a utilitarian conception of the architecture of *zāwiya*s, where the central hall was multifunctional and not yet mostly dedicated to prayer, as was already the case in the sultanic complex in Bursa.[36]

The *zāwiya* of Tazya preserves one of the earliest documented corpora of stucco in dervish lodges. They are concentrated in two rooms: the large western square room and the former *dār al-ḥuffāẓ*, at the northwestern corner of the complex. The location of the plaster decoration suggests that they were added during the restoration campaign that occurred before 1388. In the northwestern room, stucco is used on ornamented shelves at the corner of the room (Fig. 4). It consisted of triangular slabs, with zig-zag motifs on the edge, supported by two molded vertical panels in the form of half recti-curvilinear arches with peacock motifs on the spandrels. Most of the plaster ornamentation is in the large western room (Fig. 5). A molding, measuring approximately 20 cm in height, runs along the northern, the eastern, and the southern walls of this room. It has repeated trilobed arches with foliated scrolls with pearl motifs. The eastern wall presents a more complex composition. A large rectangular frame, recently restored in its bottom part, occupies the center of the wall. Unfortunately, the current fireplace at the center, an imitation of Topkapı-style chimneys, has suffered from poor restoration. On each side of the frame, two rectangular panels present a more interesting and well-preserved composition. Each panel is divided into three horizontal registers. The upper and lower sections are ornamented with foliated scrolls,

33 Oğuz Kursar, "Views and Layers."
34 Durocher, "Tazya," 266–68 and figure 3.
35 Yetkin, "Horozlu İmaret," 1338 and plan 1.
36 Necipoğlu, *The Age of Sinan*, 50.

alternating chalice-like palmettes and bell motifs. The central section is composed of flat niches with recti-curvilinear arches and peacock motifs in the spandrels, exactly similar to the shelves of the *dār al-ḥuffāẓ* (Fig. 6).

The stuccos of the Horozoğlu dervish lodge are also concentrated in one side room opening toward the central hall in the eastern aisle of the building. The composition is not as well preserved as Tazya but shows intriguing similarities, already noticed by Yetkin (Fig. 7).[37] These ornaments are only preserved in the left-hand spandrel of the large arched niche on the western wall. Three registers of arches and a partial rectangular frame are still visible. The decoration of the latter consists of a geometric composition centered around five-pointed stars. The arcades, with recti-curvilinear arches, are very close to the stucco of Tazya. While the spandrels of the two upper sections have foliated motifs with chalice-like palmettes, the spandrels of the lower section are adorned with peacock motifs similar to (although slightly bigger than) the one at Tazya (Fig. 8).

These two groups of plaster decoration constitute interesting landmarks for the little-known history of stucco in late medieval and early Ottoman Anatolia.[38] However, these are not the earliest examples, and plaster decoration was indeed used in the Islamic architecture of Anatolia since the end of the twelfth century. The earliest examples are found in palatial contexts, particularly the kiosk of Konya built by the Rum Seljuk sultan Kilij Arslan II at the end of the twelfth century,[39] and the palace of Kubadabad, established on the shore of Lake Beyşehir by Kaykubad I in ca. 1230.[40] While the variety of themes, motifs, and shape of the stucco is, by far, richer in palatial contexts, some examples show a similar composition of recti-curvilinear arches with organic motifs (including birds) in the spandrels.[41] The use of stucco on civil or palatial architecture is not documented during the second half of the thirteenth century and the fourteenth century, but this absence is perhaps due to lacunae in historiography. Furthermore, mihrab niches with stucco ornaments attest to the use of this technique in a different architectural context during the last decades of the thirteenth century. An important corpus is preserved in the wooden mosques built in central and western Anatolia, such as the Great Mosque of Sivrihisar (1274–75) or the Arslanhane Mosque in Ankara (1290–91).[42] As Patricia Blessing has convincingly argued, this use of stucco reveals an intensification of relations with Iran but also an accommodation of this technique with the use of motifs previously rooted in Anatolian architecture.[43] Nevertheless, this group of late thirteenth-century mosques is not unique. During the fourteenth century and the first half of the fifteenth century, stucco was continuously used on mihrabs, mostly in mosques, in central and western Anatolia.[44] Plaster-ornamented mihrabs in the mosque built by Bayezid I in Bergama (1398–99) and the imaret of Mihaloğlu Mahmut Bey in Edirne (early fifteenth century) also attest

37 Yetkin, "Horozlu İmaret," 1340.

38 For an overview, see Abdullah Karaçağ, "Alçı Sanatı," in *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı*, ed. Ali Uzay Peker (Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006), 2:493–505.

39 Friedrich Sarre, *Der Kiosk von Konia* (Berlin: Verlag für Kunstwissenschaft, 1936), pl. 9–18; Richard P. McClary, *Rum Seljuq Architecture 1170–1220: The Patronage of Sultans*, Edinburgh Studies in Islamic Art (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017), 33–34.

40 Rüçhan Arık, *Kubad Abad: Selçuklu Saray ve Çinileri* (Istanbul: Türkiye İş Bankası, 2000), figs. 247–50; Yusuf Acıoğlu, "Kubad Abad Sarayı Alçı Buluntuları," *Sanat Tarihi Dergisi* 23, no. 2 (2014): 1–11.

41 Examples, excavated by Katharina Otto-Dorn, are preserved at the Karatay Medrese Museum: Katharina Otto-Dorn, "Bericht über die Grabung in Kobadabad 1966," *Archaeologischer Anzeiger* 4 (1966): 475.

42 Blessing, "Rebuilding," 196.

43 Blessing, "All Quiet," 206.

44 Gönül Öney, *Beylikler Devri Sanatı XIV–XV. Yüzyıl 1300–1453* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989), 31–32.

to a production of stucco mihrabs in an Ottoman context.[45]

While regional corpora (in Bithynia and central Anatolia) emerge, the production of stucco in the Inner Pontos is still insufficiently known. Unfortunately, the techniques and social context of production of stucco in late medieval Anatolia—including, of course, the existence of local or itinerant workshops—are not documented. However, two mosques—the mosque of Halil Bey in Pazar (1334–35),[46] and the mosque of Dimorta (modern Üzümören)—with wooden structures suggest a local production in the Inner Pontos during the fourteenth century, some decades before the important decorative program of Tazya.[47] According to its inscription, the mosque of Halil Bey was built by a certain Ḥājjī Muḥammad ibn Husayn, not mentioned in other sources to our knowledge.[48] While the architecture of this wooden-structured mosque has been profoundly transformed during the Ottoman period, its monumental mihrab has the shape of a muqarnas nich with a large rectangular frame with geometric pattern. The mosque of Dimorta is very interesting, not only because it is a unique case of a mosque established in a village of the Inner Pontos during the fourteenth century, but also for its important corpus of engravings on the wooden pillars and capitals. Its mihrab has the shape of a muqarnas niche and a large rectangular frame, a similar shape like Halil Bey's mihrab, though smaller. It is ornamented with a geometric composition based on 12-pointed stars (Fig. 9). The vegetal motifs adorning the muqarnas show interesting parallels with the vegetal repertoire of the stucco in the dervish lodges of Lulu ibn ʿAbdallah and Horozoğlu. While the time-lapse between the mosque of Dimorta and the two dervish lodges—almost 80 years—does not demonstrate the existence of a workshop throughout the entire fourteenth century, it clearly indicates the presence of a local tradition of using stucco in the Inner Pontos during the late medieval period.

The plaster decoration of Tazya also shows a revival of this technique in an unprecedented context: the dervish lodge. The shape of recti-curvilinear arches with lively spandrels, with its closest parallel in Seljuk palaces, reveals an intriguing adaptation of a palatial ornament repertoire in dervish lodges during the late medieval period. The lacunae of almost one hundred fifty years between the stucco of Kubadabad and the one in Tazya still deserves closer investigation. However, the parallel between dervish lodges and residential architecture is a topos in literature and is also reflected in the use of common terms such as āsitāne (literally, "the threshold") for designating dervish lodges and palaces.[49] In Ottoman Sufi shrines, not only the terminology but also the architecture itself has been related to palatial context.[50] More importantly, the use of stucco decoration in specific rooms of the two dervish lodges also suggests an increasing specialization of spaces. In the *zāwiya*s of Lulu ibn ʿAbdallah and Horozoğlu, stucco ornamentation is concentrated in side rooms, commonly referred to as *ṭabhāne* in literature. These rooms mostly served as reception halls and illustrate the importance of hospitality in dervish lodges, particularly in late medieval Anatolia.[51] As far as we know, the *zāwiya* of Lulu ibn ʿAbdallah in Tazya appears to be the earliest occurrence of stucco decoration that emphasized the hospitality function of the

45 Karaçağ, "*Alçı Sanatı*," 498.

46 Hamza Gündoğdu et al., *Tarihi Yaşatan İl Tokat* (Ankara: PYS Vakıf Sistem Matbaa Müdürlüğü, 2006), 494–98.

47 Erkan Atak, "Tokat'tan Ahşap Direkli Bir Yapı: Üzümören Ulu Camii," *Vakıflar Dergisi* 51 (2019): 99–130.

48 TEI 7334, accessed 21 October 2021.

49 Jacqueline Chabbi, "Khānḳāh," *Encyclopédie de l'Islam*, accessed 29 September 2021. http://dx.doi.org/10.1163/9789004206106_eifo_COM_049.

50 Zeynep Yürekli, *Architecture and Hagiography in the Ottoman Empire: The Politics of the Bektashi Shrines in the Classical Age*, Birmingham Byzantine and Ottoman Studies (Farnham: Ashgate, 2012), 143–46.

51 Oya Pancaroğlu, "Devotion, Hospitality and Architecture in Medieval Anatolia," *Studia Islamica* 108 (2013): 73–81.

side room. While the closest formal parallels are to be found in the Horozoğlu *zāwiya*, both examples belong to a group of stucco decoration ornamenting dervish lodges in Anatolia during the late fourteenth century and the first quarter of the fifteenth century. In Ottoman Bithynia, stucco decorations in *ṭabhāne* are preserved in two sultanic dervish lodges with reversed T-shape plans: the *zāwiya* of Bayezid I and the one erected by Mehmed I, most commonly known as the Green Mosque. In the *zāwiya* of Bayezid, built on a hill in the west of Bursa in 1400, plaster ornamentations are located in the southeast and southwest rooms. The composition of the stucco is similar to the pattern determined in Tazya, although finer and more ambitious, with stuccos organized in four horizontal registers around a central fireplace. In the middle section, two registers of niches with recti-curvilinear arches recall the arcades described at Tazya. Some major differences need to be noted, however: the vegetal repertoire of the spandrels is different, and, more importantly, the niches are profound and not flat, suggesting a possible practical use of this stucco composition. The *zāwiya* of Bayezid Paşa, built between 1414 and 1419 in Amasya by the vizier of Mehmed I, preserves a very similar composition of plaster ornamentation in the *ṭabhāne* or side rooms of this building (Fig. 10). The use of stucco, as well as other features of the architecture and the epigraphic program of this monument, is also very close to the *zāwiya* of Mehmed I in Bursa. Moreover, Zeynep Oğuz recently highlighted the palatial-like setting and ornamentation of Bayezid Paşa's dervish lodges,[52] a resemblance reinforced by the plaster decoration and the recti-curvilinear shape of the arches, both comparable to the examples of Tazya.

Conclusion

While the chronology of Ottoman foundations, where stucco was first displaced in complexes such as the *zāwiya* of Bayezid I, may suggests a reproduction of sultanic architecture by members of the elite like Bayezid Paşa, the spread of plaster ornamentation in dervish lodges at the turn of the fifteenth century, particularly in the Inner Pontos, reveals a more complex pattern. The *zāwiya* in Tazya, continuing a local tradition of stucco that can be documented from the early fourteenth century, cannot of course be taken as the starting point for a linear transmission of the use of stucco from post-Ilkhanid dervish lodges in Central Anatolia to Ottoman Bithynia. However, the spread of plaster decoration in the *ṭabhāne* of *zāwiya*s commissioned by a large variety of patrons—including local figures such as Horozoğlu Ahmet Bey, members of the local elites who shift allegiance to the Ottomans, like Bayezid Paşa, and Ottoman sultans themselves—indicates a shared taste for this technique adapted from the princely ornamentation found in palatial contexts to the architecture of dervish lodges. Stucco decorative programs—a detailed history of which is still to be written—highlight the necessity of deconstructing the geo-historiographic frontier isolating the Ottomans from their contemporaries in central Anatolia to understand the architectural culture of the last decades of the fourteenth century and the early fifteenth century. This was a key transitional period that witnessed the progressive Ottoman conquest of Anatolia and numerous changes in the architectural culture of this region.

52 Oğuz Kursar, "Views and Layers."

Yerel Geleneklerden Bölgesel Etkileşimlere: On Beşinci Yüzyılın Başında Orta ve Doğu Karadeniz Bölgelerindeki Dergâhlarda Ustuka Esintileri

Maxime Durocher[1]

Makale geliş: 30 Haziran 2021
Makale kabul: 24 Ağustos 2021
https://doi.org/10.54930/TARE.2021.5

Özet

1370–1410 yılları arasında Dazya'da inşa edilen Lulu bin Abdullah ve Tokat'ta inşa edilen Horozoğlu Ahmed Bey dergâhlarının bazı bölümleri, göze çarpan benzerliklere sahip zarif ustuka süslemelerle bezelidir. Bu derlemede, Orta Çağ Anadolusu'nda, günümüzde bile çalışmalarda hak ettiği yeri bulamayan ustuka üretiminin yanı sıra Eretna Beyliği topraklarında, Osmanlı hâkimiyetiyle birlikte girilen geçiş dönemi dergâh mimarisinde tek tipleşme ele alınmıştır. Orta ve Doğu Karadeniz bölgelerinden bu iki örnek olay incelemesine odaklanan makale, ustuka imalatının köklerinin yerel geleneklere dayandığını savunmaktadır. Buna ek olarak, söz konusu süslemelere Osmanlı'nın ilk yıllarında inşa edilen dergâhlarda da rastlanması, bölgesel ölçekte sanatsal etkileşimler ve bilgi alışverişi konularını açıklığa kavuşturarak Orta Anadolu'nun Orta Çağı'nı Osmanlı İmparatorluğu'nun doğuş döneminden keskin bir çizgiyle ayıran tarihi sınırı ortadan kaldırmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Ortaçağ Anadolusu, Osmanlı Dönemi, Ustuka Süslemeleri, Dergahlar, Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi

Giriş

On dördüncü yüzyılda ve on beşinci yüzyılın başlarında dergâhlar, tarih sahnesine yeni çıkmış Osmanlı Devleti'nin toprakları da dahil olmak üzere Anadolu'da inşa edilen en önemli İslami kuruluşlardan biri olmuştur. Bununla birlikte, İslami mimarinin tarihini şekillendiren ve özellikle Anadolu'da Orta Çağ ve Osmanlı Dönemi çalışmalarında etkisi güçlü olan formalist yaklaşım, bu mimari yapıları uzun süre boyunca ilgi alanına dahil etmemiştir.[2]

1 Maxime Durocher, Sorbonne Université – UMR 8167 Orient et Méditerranée, ORCID: 0000-0001-8722-7619, maxime.durocher@sorbonne-universite.fr

2 Özetleyici çalışmalarda dergâh mimarisine yalnızca birkaç sayfa ayrılmıştır. Bkz. Robert Hillenbrand, *Islamic Architecture: Form, Function and Meaning* (New York: Columbia University Press, 1994), 219–20. Ayrıca bkz. Oya Pancaroğlu, "Formalism and the Academic Foundation of Turkish Art in the Early Twentieth Century," *Muqarnas* 24 (2017): 67–78.

Dergâhların araştırmacılar arasında göz ardı edilmesinin birkaç nedeni olduğu düşünülmektedir. Öncelikle, edebiyat alanına giren bir araştırma konusu olarak ele alınan tasavvuf yaklaşımı, yakın zamana kadar tasavvufi toplulukların mimari ve maddi kültürüyle yakından ilgilenmemiştir.[3] Dahası, epigrafik ve yazılı kaynaklarda zaviye, tekke veya imarethane gibi terimlerle tanımlanan çok sayıda dergâh camiye dönüştürülmüş ve bu yapılar araştırmacılar tarafından özellikle Osmanlı Dönemi bağlamında birer cami olarak incelenmiştir.[4] I. Mehmed döneminde (h. 1413–1421), 1419–1421 yılları arasında inşa edilen Yeşil Cami gibi önemli eserler 1950'lerden beri dergâh olarak tanımlansa da,[5] tarihsel bağlamda bu eserlerin cami olarak ele alınması, yakın zamana kadar Osmanlı'nın ilk yıllarına ait mimari geleneğin açıklık kazanmasını zorlaştırmıştır.[6]

Anadolu'da Orta Çağ'ın ve Osmanlı Dönemi'nin ilk yıllarının mimari geleneğini şekillendirmede dergâhların sahip olduğu rolü vurgulayan birkaç çalışma bulunmaktadır. Diğer taraftan, sayısı artan bu tarihsel çalışmalar on üçüncü yüzyılın sonu ilâ on dördüncü yüzyılın başlarında İç Anadolu'daki zaviyeler ile Bitinya'da (İstanbul, İzmit Körfezi, Sakarya ve Bursa'yı kapsayan bölge) yer alan bir Osmanlı zaviye kompleksine odaklanmış;[7] İç Anadolu'da İlhanlılar Dönemi sonrası inşa edilen dergâhları arka planda bırakmıştır. Bu yaklaşım, tarih yazarlığında daha yaygın bir eğilim olarak, 1335'te İlhanlı Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte İç Anadolu'ya yayılan İlhanlılar'ın Bitinya'da Osmanlı mimarisinin doğuşuna bulunduğu katkının hâlâ göz ardı edildiğini ortaya koymaktadır.[8] Sonuç olarak hem Anadolu hem Bitinya'da bulunan zaviyelerde dergâh mimarisinin çeşitli unsurları ile mimari süslemelerinin yakından incelenmesi önem taşımaktadır.

Bu mimari unsurlar başında, on dördüncü yüzyılın sonu ilâ on beşinci yüzyılın başlarında inşa edilen dergâhlardan günümüze ulaşan önemli örnekleri bulunmasına rağmen dikkatten kaçmış olan ustuka bezemeler gelir. Lulu bin Abdullah (inşaatı: 1377–1388) ve Horozoğlu (inşaatı: ~1420) zaviyelerine odaklanan bu makale, ustuka tarihine yeni bilgilerle katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Biri Eretna Beyliği ve varisi Kadı Burhâneddin Ahmed saltanatında, diğeri Yeşi-

3 Tasavvuf Çalışmaları'nın güncel durumu hakkında bilgi için bkz. Alexandre Papas, "Introduction: What Is a Ṣūfī Institution?," *Sufi Institutions* içinde, der. Alexandre Papas, Handbook of Oriental Studies Section 1, The Near and Middle East 154/1. Handbook of Sufi Studies 1 (Leiden: Brill, 2021), 1–24.

4 Anadolu üzerine odaklanan bu makalede, epigrafik ve birincil belgelerde en yaygın olarak kullanılan terim olduğundan dolayı, zaviye ve dergah kelimelerini eş anlamlı olarak kullanıyorum.

5 Sedat Çetintaş, *Yeşil Cami ve Benzerleri Cami Değildir* (İstanbul: Yayınevi belirtilmemiş, 1958); Semavi Eyice, "İlk Osmanlı Devrinin Dini–İçtimai Bir Müessesesi: Zâviyeler ve Zâviyeli Camiler," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 23, no. 1–2 (1963): 3–80. Yeşil Camii'deki vakıf kitabesinde eserin "tekke" olduğu belirtilmiştir. Bu terim, genellikle dergâhlar için kullanılmaktadır: Bernard O'Kane, "Tāybād, Turbat–I Jām and Timurid Vaulting," *Iran* 17 (1979): 94–96; *Thesaurus d'Epigraphie Islamique (TEI),* no. 9059, erişim 30 Temmuz 2021.

6 Gülru Necipoğlu, *The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire* (Princeton: Princeton University Press, 2005), 49–50; Çiğdem Kafescioğlu, "Lives and Afterlives of an Urban Institution and Its Spaces: The Early Ottoman '*İmāret* as Mosque," *Historicizing Sunni Islam in the Ottoman Empire* c.*1450–c.1750* içinde, der. Tijana Krstić ve Derin Terzioğlu, Islamic History and Civilization 77 (Leiden: Brill, 2020), 255–307.

7 Ethel Sara Wolper, *Cities and Saints: Sufism and the Transformation of Urban Space in Medieval Anatolia* (University Park: The Pennsylvania State University Press, 2003); M. Baha Tanman ve Sevgi Parlak, "Tarikat Yapıları," *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı (Mimarlık ve Sanat)* içinde, der. Ali Uzay Peker ve Kenan Bilici, Sanat Eserleri Dizisi 454 (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006), 2:391–417; Godfrey Goodwin, "The Dervish Architecture in Anatolia," *The Dervish Lodge: Architecture, Art, and Sufism in Ottoman Turkey* içinde, der. Raymond Lifchez (Berkeley: The University of California Press, 1992), 57–69; Suna Çağaptay, *The First Capital of the Ottoman Empire: The Religious, Architectural and Social History of Bursa* (London: I. B. Tauris, 2020), 69–77.

8 Patricia Blessing, "All Quiet on the Eastern Frontier? The Contemporaries of Early Ottoman Architecture in Eastern Anatolia," *Architecture and Landscape in Medieval Anatolia 1100–1500* içinde, der. Patricia Blessing ve Rachel Goshgarian (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017), 200–1.

lırmak havzasını kapsayan Orta ve Doğu Karadeniz bölgesinin Osmanlı hâkimiyetine girdiği dönemde inşa edilen iki önemli eser, Osmanlı'nın Anadolu'yu peyderpey fethettiği bu kilit dönemde sanatsal üretimi ve kültürel etkileşimleri aydınlığa kavuşturacaktır.

Yerel Himaye ve Osmanlı'nın Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesini Fethi

Söz konusu iki dergâhın yapımını üstlenenlerin kimliği hakkında çok az bilgi sahibi olunsa da eserlerin ustalarının yerel halktan olduğu belirlenmiştir.

İlk örnekte yer alan Dazya (Gümüştop köyü) zaviyesi (Fig. 1), Yaylacık Dağları'nın eteklerinde, verimli Turhal Ovası'na hâkim stratejik bir konumda kurulmuştur. Zaviye, on dördüncü yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen daha büyük bir kompleksin bir parçasıdır.[9] Eserin yapımını, bilindiği kadarıyla başka metinlerde veya yazıtlarda adı geçmeyen Hacı Lulu bin Abdullah üstlenmiştir.[10] Bununla birlikte, yazıtlarda dergâhın maddi destek aldığı vakfın bazı gelir kaynakları da belirtilmiştir.[11] Osmanlı'nın 1455 tarihli ilk vergi kayıtlarında doğrulanan bu gelirler,[12] Turhal bölgesinde yer alan köylerin yanı sıra bağlar gibi tarım alanlarından elde edilmiştir. Köylerin arasında Dazya'nın da yer alması, dergâhın yapımını üstlenen Lulu bin Abdullah'ın, dergâh için kendi mülklerini vakıflara dönüştüren yerel bir arazi sahibi olduğunu düşündürür.

Horozoğlu zaviyesinin velinimetinin kimliği hakkında sahip olduğumuz bilgiler daha da sınırlıdır. Tokat'ın ana meydanlarından birinin güneyinde inşa edilen bu dergâhta ne yazık ki hiç yazıt yoktur ve dergâhla doğrudan bağlantılı herhangi bir vakfiye bulunmamıştır (Fig. 2). Bununla birlikte, eserin mimari özellikleri, inşaatın 1415–1420 yılları arasında yapıldığını göstermektedir.[13] Dergâhın hemen yanında, giriş kısmının kuzeyinde birkaç metre uzaklıkta yer alan ve yapımı büyük olasılıkla aynı kişi tarafından üstlenilen türbe hakkında daha ayrıntılı bilgi bulunmaktadır.[14] Türbede, Ahmed Bey bin Mehmed Bey Çelebi bin Ali Bey (ö. 1433) ve aile bireylerine ait on iki mezar bulunmaktadır. Başka belgelerden bilindiği kadarıyla Ahmed Bey, aynı zamanda 1424 tarihinde türbe için kurulan bir vakfın da velinimetidir ki, eser 1445 yılında oğlu Pir Ahmed bin Ahmed Bey tarafından tamamlanmıştır.[15] Belgelerde her ne kadar belirgin olarak türbenin yanındaki zaviyeden bahsedilmese de dönemin dergâh vakfiyelerine özgün yiyecek dağıtımı gibi etkinliklerden bahsedilmektedir. Zaviyenin günümüzdeki adı olan Horozoğlu ismine, Evliya Çelebi'nin Tokat'ta yer alan Horoz Tekkesi'nden bahsettiği on yedinci yüzyıldan itibaren çeşitli eserlerde rastlanır.[16] On

9 Erol Yurdakul, "Tokat vilayetinin Gümüştop (Dazya) Köyündeki XIVncü Yüzyıla Ait Eski Eserler," *Vakıflar Dergisi* 8 (1969): 244–48; M. Baha Tanman, "Turhal'ın Gümüştop (Dazya) Köyündeki Namazgâh," *Sanat Tarihi Yıllığı* 9 (1981): 309–16. Komplekse ve kitabelerine dair kronolojiyi tartıştığım başka bir kaynak: Maxime Durocher, "Ṭāzya: A Fourteenth Century Rural Complex and its Chronology," *15th International Congress of Turkish Art, Proceedings* içinde, der. Michele Bernardini, Alessandro Taddei ve Michael Douglas Sheridan (Ankara: Ministry of Culture and Tourism, Republic of Turkey, 2018), 263–77.

10 Durocher, "Ṭāzya," 267–68.

11 *TEI* no. 32500, erişim 30 Temmuz 2021.

12 Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), Tahrir Defter 2, 196.

13 Şerare Yetkin, "Tokat'ta Horozlu İmaret," *IX. Türk Tarihi Kongresi (21–25 Eylül 1981)* (İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 1981), 1337–43.

14 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsinin İlk Devri: Çelebi ve II. Murad Sultan Devri 806–855 (1403–1451)* (İstanbul: Baha Matbaası, 1972), 2:205–7; Yetkin, "Horozlu İmaret," 1341.

15 Sırasıyla Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivleri (VGMA) 482.112–133.1 ve 737.120–121.52. İki belge düzenlenmiştir ve bazı tutarsızlıklara sahiptir. Bkz. Ali Açıkel ve Abdurrahman Sağırlı, *Osmanlı Döneminde Tokat Merkez Vakıfları – Vakfiyeler*, Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Serisi 8 (Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi, 2005), 1:150–54 ve 161–63.

16 Evliya Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Trans-*

dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru Hüseyin Hüsameddin (Yaşar) tarafından kaleme alınan Amasya Tarihi kitabından yola çıktığı düşünülen Halil Edhem'e göre,[17] zaviyenin yapımını üstlenen Horozoğlu Ahmed Bey, Eretna Devleti sultanı olan "Horoz" lakaplı Alaaddin Ali'nin (h. 1365–1380) soyundandı.[18] Bu durum her ne kadar ilgi çekici olsa da, daha geç döneme ait kaynaklarda geçen bu soyadı benzerliğine dayanarak dergâhın yapımını üstlenen kişinin doğrudan Eretna Devleti sultanının varisi olduğu ileri sürülemez. Bununla birlikte, Orta ve Doğu Karadeniz bölgesinde sahip olduğu çok sayıda köyü Tokat'ta dini vakıflara dönüştüren Ahmed Bey bin Mehmed Bey'in, on beşinci yüzyılın başlarında Kadı Burhaneddin'e olan sadakatini bozup Orta Anadolu'nun yeni hükümdarları olan Osmanlı saflarına geçen yerel bir vali olduğunu söylemek hatalı olmaz.[19]

İki zaviyenin inşa edilmesi arasında geçen kırk yıl, tam da Osmanlı'nın giderek Orta ve Doğu Karadeniz'de hâkimiyet alanını artırdığı döneme denk gelir. Bu verimli ve ticari açıdan stratejik öneme sahip bölgenin fethi, hızlı bir süreç olmaktan ziyade Anadolu'da on dördüncü yüzyılın son yıllarının karmaşık politikalarını yansıtan farklı evrelerden kaynaklanmıştır. Bölgedeki Rum Sultanlığı on üçüncü yüzyılın ikinci yarısında İlhanlı Devleti topraklarına dâhil olsa da devletin 1335 yılında yıkılması, farklı eyaletlerde yerel hanedanların kurulmasına yol açmıştır.[20] Orta ve Doğu Karadeniz ile Orta Anadolu'nun bir kısmında, 1335'de Anadolu'da vali olarak görevlendirilen Uygur kökenli Eretna (h. 1335–1352) tarafından kurulan hanedanlık 1381'e kadar hâkimiyetini sürdürmüştür.[21] Ancak, Eretna'nın varisleri I. Gıyaseddin Mehmed (h. 1352–1365) ve Alaaddin Ali (h. 1365–1380) hükümdârlığı altında beylik, hızlıca gerileme dönemine girmiştir. Eretna Beyliği'nin son on yılında hükümdar, Kadı Burhâneddin Ahmed (ö. 1398) olmuştur. Devlet adamı ve şair olan Burhâneddin Ahmed, 1364'te kadı olarak atandığı Kayseri'de saygın bir aileye mensuptur.[22] 1378'de Eretna Beyliği'nde vezirliğe yükselen Burhâneddin Ahmed tek başına hüküm sürdüğü dönemde (h. 1381–1398), Kuzey ve İç Anadolu'da hâkimiyet kurmak için durmaksızın yerel valilerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Fars tarihçisi Esterâbâdî'nin bu mücadeleden bahseden *Bezm ü Rezm* eseri, İlhanlı Devleti'nin yıkılmasını izleyen güç boşluğunda ortaya çıkan ve gücünün temeli birkaç kale yerleşimine dayalı yerel çaplı beyliklerden oluşan yeni siyasi güç yapısını ortaya koyar.[23]

On dördüncü yüzyılın sonlarına doğru, batıda Osmanlılar, doğuda ise Timur Devleti gibi yeni siyasi oluşumlar Orta ve Doğu Anadolu'yu ele geçirme iddiasıyla ortaya çıkmıştır. Timur'un batı İran ve Azerbaycan seferleri 1380'lerde Doğu Anadolu'ya uzanmıştır.[24] Yıldırım Bayezid (h.

---

kripsiyonu (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006), 5:36.

17 Hüseyin Hüsameddin (Yaşar), *Amasya Tarihi* (İstanbul: Hikmet Matba'asi, 1927), 3:76.

18 Halil Edhem, "Anādolūda Islāmī Kitābeler," *Tārīḫ 'Osmānī Encümeni* 636 (1331/1916): 739–40.

19 Yetkin, "Horozlu İmaret," 1342–43.

20 Anadolu'da Moğol tarihi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Charles Melville, "Anatolia under the Mongols," in *The Cambridge History of Turkey*, vol. 1, der. Kate Fleet, Byzantium to Turkey (1071–1453) (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 51–101.

21 İsmail Hakki Uzunçarşılı, "Sivas–Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti," *Belleten* 32, no. 126 (1968): 161–89.

22 A. C. S. Peacock, "Metaphysics and Rulership in Late Fourteenth–Century Central Anatolia: Qadi Burhān al–Dīn of Sivas and his *Iksīr al–Sa'ādāt*," *Islamic Literature and Intellectual Life in Fourteenth and Fifteenth Century Anatolia* içinde, der. A. C. S. Peacock ve Sara Nur Yıldız, Istanbuler Texte und Studien 34 (Würzburg: Ergon Verlag, 2016), 101–36. Burhâneddin'in egemenliği hakkında bilgi için bkz. İsmail Hakki Uzunçarşılı, "Sivas ve Kayseri Hükümdarı Kadi Burhaneddin Ahmed", *Belleten* 32, no. 126 (1968): 191–245.

23 Jürgen Paul, "A Landscape of Fortresses: Central Anatolia in Astarābādī's *Bazm va Razm*," *Turko–Mongol Rulers: Cities and City Life* içinde, der. David Durand-Guédy, Brill's Inner Asian Library 31 (Leiden: Brill, 2013), 317–45.

24 Beatrice Manz Forbes, *The Rise and Rule of Tamerlane* Cambridge Studies in Islamic Civilizations (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), 70–72.

1389–1402) de hedefini Anadolu'nun fethine yöneltmiş ve 1390'ların ilk yıllarında Amasya'yı fethetmiştir.[25] Bu yıllarda Burhâneddin Ahmed; batıda Osmanlılar, doğuda Timur'un istilaları ve güneyde Kara Yülük Osman Bey liderliğindeki Akkoyunlu ordusunun baskısı altında kalmıştır. Burhâneddin Ahmed'in 1398 yılında ölümü Bayezid'in Orta ve Doğu Karadeniz'i fethetmesiyle sonuçlansa da bu, kısa süreli bir başarı olmuştur. Tampon konumundaki Burhâneddin Ahmed Devleti ve Erzincan'daki Muttaharten Beyliği gibi diğer devletlerin yıkılması, Anadolu'yu kendi toprağı olarak gören Bayezid ve Timur'un karşı karşıya gelme sürecini hızlandırmıştır.[26] 1400 yılı itibarıyla, Timur'un Anadolu seferleri 1402 yılında gerçekleşen Ankara Savaşı ile Osmanlılara karşı zaferin yanı sıra Bayezid'in tutsak alınmasıyla sonuçlanmıştır.[27] Anadolu'da kartların yeniden dağıtılmasıyla birlikte Timur, egemenliği Bayezid'in bozguna uğrattığı yerel beyliklere tekrar sunarak Osmanlı Devleti'ni parçalara ayırmıştır. 1403'te Timur'un Anadolu'dan çekilmesiyle birlikte Bayezid'in oğulları arasında başlayan iç savaş, 1413 yılında I. Mehmed'in (h. 1413–1421) kardeşlerine karşı elde ettiği zaferle sona ermiş ve bu sayede Osmanlı Devleti tekrar birleşmiştir.[28]

I. Mehmed'in destek üssü olan Orta ve Doğu Karadeniz bölgesinde, özellikle dergâhların kurulması gibi mimari faaliyetler, iç savaş gibi zorlu dönemlerde bile sürdürülmüştür. 1375–1376 yılları arasında inşa edilen Lulu bin Abdullah zaviyesi, büyük olasılıkla Burhâneddin Ahmed'e karşı Amasya valisini destekleyen askeri girişimin ardından 1388 yılında restore edilmiştir.[29] 1390'larda inşa edildiği düşünülen az sayıda eser bulunsa da on beşinci yüzyıl başlarının özellikle Amasya ve Tokat illerinde vakıf yapılarının inşaasında canlanma görülen bir dönem olması şaşırtıcı değildir. Horozoğlu Zaviyesi'ne ek olarak birkaç dergâh daha inşa edilmiştir. Bunlardan üçü; Çilehane olarak da bilinen Yakub Paşa Zaviyesi (1412), Amasya'da Bayezid Paşa Tekkesi (1414–1415) ve 1412–1413 yılları arasında Tokat'ta inşa edilen Nureddin Hamza Zaviyesi'dir. Zaviyelerin yapımını üstlenen kişilerden en az üçü (Horozoğlu Ahmed Bey, Nureddin Hamza ve Bayezid Paşa), dergâhların inşa edildiği bölgelerde saygın kişilerdir. Bu kişilerin, büyük olasılıkla Osmanlı himayesine girmeden önce Burhâneddin hâkimiyetinde hizmet veren ailelere mensup olduğu düşünülmektedir.[30] Aynı durum, Bursa'da I. Mehmed döneminde inşa edilen yapıların velinimeti olarak tanınan ve Tokat'ta bir medresenin (inşası: 1407) ve Tokat'ın 20 km kuzeybatısındaki Kazova'da önemli bir mescidin (yak. 1424) yapımını da üstlenen Hacı İvaz Paşa için de geçerlidir.[31] Hacı İvaz Paşa, Bayezid Paşa ve Yakub Paşa, I. Mehmed döneminin önemli si-

25 Şehir büyük olasılıkla Osmanlı egemenliğini 1387'de zaten kabul etmişti: Hasan Karataş, "The City as Historical Actor: the Urbanization and Ottomanization of the Halvetiye Sufi Order by the City of Amasya in the Fifteenth–Sixteenth Centuries" (Doktora tezi, University of California, Berkeley, 2011), 22.

26 Michele Bernardini, "Motahharten entre Timur et Beyazid: une position inconfortable dans les remous de l'histoire anatolienne," *Syncrétismes et hérésies dans l'Orient seldjoukide et ottoman (XIVe–XVIIIe siècle), Actes du Colloque du Collège de France, octobre 2001* içinde, der. Gilles Veinstein (Paris: Peeters, 2005), 199–211.

27 Marie-Mathilde Alexandrescu-Dersca, *La campagne de Timur en Anatolie (1402),* Universitatea Mihăileană din Iaşi. Publicatiunile Institutului de Turcologie 1 (Bucharest: Monitorul Oficial şi Imprimeriile Statului Imprimeria Nationalã, 1942), 69–78.

28 Bu dönem hakkında bilgi için bkz. Dimitri J. Kastritsis, *The Sons of Beyazid: Empire Building and Representation in the Ottoman Civil War of 1402–1413* (Leiden: Brill, 2007).

29 Durocher, "Ṭāzya," 268

30 Nureddin Hamza hakkında bilgi için bkz. Yaşar, *Amasya*, 181–82. Bayezid Paşa hakkında bilgi için bkz. Zeynep Oğuz Kursar, "Views and Layers of Late Medieval Anatolia through Bāyezīd Pasha's Corner of Amasya," *Essays in Honor of Ekrem Čaušević* içinde, der. Azra Abadžić Navaey vd. (Zagreb: FF Press, yayın aşamasında).

31 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Hacı İvaz Paşa'ya Dâir," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 10, no. 14 (1959): 25–58.

malarıdır. Bununla birlikte diğer durumlar, tıpkı Dazya'da Lulu bin Abdullah örneğinde olduğu gibi, İlhanlı döneminde başvurulan ve Eretna Beyliği döneminde sürdürülen bir uygulama olan yerel himayenin öneminin altını çizmektedir.[32] Uzmanların çalışmaları çoğunlukla Osmanlı'nın tanınmış ileri gelenlerine ve Amasya'daki Bayezid Paşa zaviyesi gibi eserlerine odaklanmış ve bu eserleri Bitinya'da (özellikle Bursa'da) yer alan çağdaşlarıyla karşılaştırmalı olarak ele almıştır.[33] Buna karşın, Orta ve Doğu Karadeniz'in yerel ileri gelenleri tarafından yapımı üstlenilen eserler, dikkatleri Anadolu'daki saygın kişilerin zevklerinin benzerliğine çekmektedir. Bu geçiş dönemindeki mimari kültür detaylı bir inceleme gerektirse de Orta ve Doğu Karadeniz'deki eserlerde günümüze ulaşan ustuka süslemeler, dergâh mimarisi tarihinde önemli bir evrime ışık tutmanın yanı sıra on beşinci yüzyılın başlarında Osmanlılar ile İç Anadolu'daki çağdaşları arasında sanatsal etkileşimleri de aydınlatmaktadır.

Lulu bin Abdullah ve Horozoğlu Zaviyelerinde Ustuka Süslemeleri

İki dergâhın mimarisi, on dördüncü yüzyılın sonları ile on beşinci yüzyılın ilk yıllarında zaviyelerdeki yenilikçi tek tipleşmeyi gözler önüne serer. Dazya'daki binada iki farklı yapım aşaması tespit edilebilmektedir.[34] Kare kubbeli bir odadan ve güney cephede bir eyvandan oluşan temel yapı, ilk aşamada (1375–1376 yıllarında) tamamlanmıştır. Restorasyon aşamasında, kuzey loca ile bu locanın kuzeybatısında yer alan kare kubbeli odacık birleştirilmiştir. Odanın girişinin üzerindeki yazıtta dârülhuffâz olduğu belirtilen yapının daha sonra türbeye çevrildiği anlaşılmakta, bu yazıt yapının ikinci aşamasının en geç 1388'de tamamlandığını göstermektedir. Tokat'taki Horozoğlu Zaviyesi, daha simetrik olan ünlü ters T planına uygun şekilde inşa edilmiştir.[35] Burada da odalar bir merkezin çevresinde düzenlenmiş, kare şeklindeki, eyvanlı ve kubbeli bir odayla birleştirilmiştir. Her iki eserde de, güneyde yer alan eyvanın özgün planında mihrap yer almamaktadır. Dazya'daki yapının güney kısmındaki duvarda yer alan pencere daha sonra mihrap nişi inşa edilmesiyle birlikte kesme taşla kapatılsa da (Fig. 3) bu pencere, bahsedilen ilk eserin aksine hiç camiye dönüştürülmeyen Horozoğlu Dergâhı'nda açık bırakılmıştır. Zaviye mimarisinde işlevsel yaklaşımın benimsendiğine işaret eden bu özellik, orta kısımdaki salonun birden fazla işleve sahip olduğunu ve henüz Bursa'daki saltanat kompleksine benzer şekilde büyük ölçüde namaza ayrılmadığını göstermektedir.[36]

Dazya'daki zaviye, dergâhlarda ustuka kullanımının en erken örneklerinin belgelendiği yapılardan biridir. Ustuka süslemeleri, batı cephede yer alan kare şeklindeki büyük oda ve kompleksin kuzeybatı köşesinde yer alan, özgün planda dârülhuffâz olarak geçen odada yoğun kullanılmıştır. Kullanıldıkları yerler, sıva süslemelerin 1388'den önce tamamlanan restorasyon çalışmaları sırasında eklendiğine işaret etmektedir. Kuzeybatı cephedeki odanın köşesinde raflar ustuka süslemelerle donatılmıştır (Fig. 4). Odadaki bezeme, iki yanı kemer üstü dolgusunda tavus kuşu motifleri bulunan, kesik açılı yarım kemer biçiminde birer dikey panelle desteklenen, zikzak bantlarla sınırlandırılmış üçgen levhalardan ibarettir. Sıva süslemelerin büyük bir kısmı batı cephedeki büyük odada yer almaktadır (Fig.5). Yaklaşık 20 cm yüksekliğinde bir kalıp bant

32 Patricia Blessing, *Rebuilding Anatolia after the Mongol Conquest: Islamic Architecture in the Lands of Rūm 1240–1330*, Birmingham Byzantine and Ottoman Studies 17 (Farnham: Ashgate, 2013), 183–203.
33 Oğuz Kursar, "Views and Layers."
34 Durocher, "Tazya," 266–68 ve fig. 3.
35 Yetkin, "Horozlu İmaret," 1338 ve plan 1.
36 Necipoğlu, *The Age of Sinan*, 50.

bezeme, odanın kuzey, doğu ve güney duvarlarını çepeçevre dolanır. Bant birbirini tekrar eden, inci motifleriyle bezeli bitkisel sarmallarla çevrili üç göbekli kemer motifleriyle bezelidir. Doğu cepheye bakan duvarda daha karmaşık bir kompozisyon görülür. Yakın zamanda alt kısmı restore edilen dikdörtgen biçimli büyük bir çerçeve, duvarın tam ortasında konumlandırılmıştır. Ne yazık ki bugün orta kısımda yer alan ve Topkapı Sarayı'ndaki bacaların bir kopyası olan şömine iyi bir restorasyon çalışması değildir. Çerçevenin iki tarafında yer alan iki dikdörtgen panel ise daha iyi korunmuştur ve ilgi çekicidir. Her iki panel de üç frize bölünmüştür. Üst ve alt kısımlar, tas şekilli palmetler ve çan motiflerine sahip bitkisel süslemelerle bezelidir. Orta kısımdaki bölümde ise tıpkı dârülhuffâzdaki raflar gibi kesik açılı kemerleriyle yassı nişler ve tavus kuşu motifleriyle bezeli kemer üstü dolgular yer almaktadır (Fig.6).

Horozoğlu Dergâhı'nda da, ustuka süslemeler yapının doğu cephesinde yer alan merkezi odaya açılan bir yan odada yoğunlaşır. Buradaki süslemeler Dazya'daki zaviye kadar iyi korunmamıştır. Bununla birlikte Yetkin, iki eser arasında ilgi çekici benzerliklere dikkat çekmiştir (Fig. 7).[37] Bu süslemelerin, yalnızca yapının batı duvarında yer alan büyük kemerli nişin sol kısmındaki kemer üstü dolgu kısmı korunmuştur. Üç kemerli friz ve dikdörtgen biçimli bir çerçeve günümüze kısmen ulaşmıştır. Çerçeve, beş köşeli yıldızları merkez alan geometrik süslemeleriyle dikkat çeker. Eğrilerle kuşatılmış düz çizgilere sahip sırakemerler, Dazya'daki ustuka süslemelerle önemli benzerlikler taşımaktadır. Üstteki iki kısmın kemer üstü dolgusunda bitkisel desenler ve çan benzeri palmetler yer alsa da alt kısımdaki kemer üstü dolgusu, Dazya'dakine benzer ancak daha büyük tavus kuşu motifleriyle donatılmıştır (Fig. 8).

Bu iki farklı sıva süslemesi grubu, Orta Çağ'ın sonlarında ve Osmanlı Anadolusu'nda hak ettiği ilgiyi görmeyen ustukanın tarihine ışık tutmaktadır.[38] Bununla birlikte, sözü geçen eserlerin ilk örnekler olmadığı bilinmektedir. On ikinci yüzyılın sonundan beri Anadolu'da İslami mimaride sıva süslemelerine sık sık rastlanmaktadır. İlk örnekler saraylarda uygulanmıştır. On ikinci yüzyılın sonunda Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan döneminde inşa edilen Konya Köşkü[39] ve I. Keykubat tarafından 1230 yılı civarında Beyşehir Gölü kıyısına inşa edilen Kubadabâd Sarayı bu örnekler arasında yer alır.[40] Ustukanın çok çeşitli temalar, motifler ve şekillerde kullanımına özellikle saray mimarisinde sık sık rastlansa da bazı örneklerde, kemer üstü dolgularında canlı motiflere (ör. kuşlar) yer verilmiş, eğrilerle kuşatılmış düz çizgilere sahip kemerler dikkat çekmektedir.[41] On üçüncü yüzyılın ikinci yarısı ile on dördüncü yüzyılın sivil mimarisi ve saray mimarisinde ustuka kullanımı bilinmez; ancak bu eksiklik belki de bu dönemin tarih yazımındaki yapay kesintiden kaynaklanan araştırma eksikliğinin bir sonucudur. Ek olarak, ustuka süslemelere sahip mihrap nişleri, bu tekniğin on üçüncü yüzyılın sonlarına doğru farklı bir mimari bağlamda uygulandığını kanıtlar niteliktedir. Orta ve Batı Anadolu'da Sivrihisar Ulu Cami (1274-1275) ve Ankara'da Arslanhane Cami (Ahî Şerafeddin Cami) (1290–1291) gibi ahşap camilerde bu-

37 Yetkin, "Horozlu İmaret," 1340.

38 Genel bir bakış için bkz. Abdullah Karaçağ, "Alçı Sanatı," *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı* içinde, der. Ali Uzay Peker, vol. 2 (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006), 493–505.

39 Friedrich Sarre, *Der Kiosk von Konia* (Berlin: Verlag für Kunstwissenschaft, 1936), lev. 9–18; Richard P. McClary, *Rum Seljuq Architecture 1170–1220: The Patronage of Sultans*, Edinburgh Studies in Islamic Art (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017), 33–34.

40 Rüçhan Arık, *Kubad Abad Selçuklu Saray ve Çinileri* (İstanbul: İş Bankası, 2000) fig. 247–50; Yusuf Acıoğlu, "Kubad Abad Sarayı Alçı Buluntuları," *Sanat Tarihi Dergisi* 23, no. 2 (2014), 1–11.

41 K. Otto–Dorn tarafından çıkarılan ve Karatay Medrese Müzesi'nde saklanan örnekler: Katharina Otto–Dorn, "Bericht über die Grabung in Kobadabad 1966," *Archaeologischer Anzeiger* 4 (1966): 475.

nunla ilgili önemli örnekler günümüze kadar korunabilmiştir.[42] Patricia Blessing'in haklı olarak işaret ettiği gibi, ustukanın bu şekilde kullanımı, İran'la sürdürülen ilişkilerin yoğunlaşmasının yanı sıra geleneksel Anadolu mimarisinde sık kullanılan motiflerin bu teknikte hayat bulduğunun göstergesidir.[43] Bununla birlikte, on üçüncü yüzyılın sonlarında inşa edilen bu camiler mimari açıdan benzersiz değildir. On dördüncü yüzyılda ve on beşinci yüzyılın ilk yarısında ustuka, Orta ve Batı Anadolu'da genellikle camilerde yer alan mihraplarda sık sık kullanılmıştır.[44] I. Bayezid döneminde inşa edilen Bergama Ulu Cami (1398–1399) veya Edirne'de inşa edilen Mihaloğlu Mahmut Bey İmareti (on beşinci yüzyılın başlarında), ustuka mihrapların Osmanlı mimarisinde kullanıldığının altını çizmektedir.[45]

Bitinya ve İç Anadolu'da bölgesel eserler gün yüzüne çıksa da araştırmacılar, Orta ve Doğu Karadeniz'de ustuka üretimi konusunda yeterli bilgi sahibi değildir. Ne yazık ki Orta Çağ Anadolusu'nda ustuka üretimiyle ilgili teknikler ve üretimin toplumsal bağlamı, örneğin yerel veya gezgin sanatçıların varlığı belgelenmemiştir. Dazya'daki süsleme akımından birkaç on yıl önce, on dördüncü yüzyılda, 1334–1335[46] yılları arasında Pazar semtinde inşa edilen ahşap direkli Halil Bey Cami ve Üzümören (Dimorta) Cami, dikkatleri Orta ve Doğu Karadeniz'deki ondördüncü yüzyıl yerel üretime çekmektedir ve Tazya süsleme programından onlarca sene önce başlamıştır.[47]

Yazıtında belirtildiği gibi Halil Bey Cami başka kaynaklardan tanımadığımız Hacı Muhammed ibn Hüseyin tarafından inşa edilmiştir.[48] Söz konusu ahşap mimari Osmanlı döneminde büyük değişiklikler görmüş olsa da anıtsal mihrabında büyük ahşaptan yapılmış dikdörtgen çerçeveli ve mukarnas biçimli bir geometrik motifli niş bulunmaktadır. Üzümören Cami, hem on dördüncü yüzyılda Orta ve Doğu Karadeniz'deki bir köyde inşa edilen benzersiz bir cami olduğundan hem de ahşap direkleri ile sütun başlıklarındaki oyma süslemelerinden dolayı ilgi çekicidir. Mihrabında mukarnas nişi ve 12 köşeli yıldız süslemeli büyük bir dikdörtgen çerçeve yer almaktadır (Fig. 9). Mukarnası süsleyen bitki motifleri, Lulu bin Abdullah ve Horozoğlu Dergâhları'ndaki ustuka süslemelerinde yer alan bitki motifleriyle ilgi çekici benzerlikler göstermektedir. Üzümören Cami ve iki dergâhın inşası arasında neredeyse seksen yıl olması, on dördüncü yüzyılda bir atölyenin varlığına işaret etmek yerine Orta Çağ'ın sonlarında Orta ve Doğu Karadeniz'de ustuka kullanımına dair yerel bir geleneği vurgulamaktadır.

Dazya'daki sıva süslemeler, bu tekniğin ilk kez dergâhlarda kullanıldığını da göstermektedir. Hareketli desenlere sahip kemer üstü bölmeleriyle eğrilerle kuşatılmış düz çizgilere sahip kemerlerin en yakın örneklerine Selçuklu dönemi saraylarında rastlanmaktadır. Burada, Orta Çağ'ın sonlarında saray süslemelerinin bir dergâhta uyarlanmış olması çarpıcıdır. Kubadâbad ve Dazya'daki ustuka süslemeleri arasındaki neredeyse yüz elli yıllık boşluğun daha yakından incelenmesi gerekmektedir. Bununla birlikte, dergâhlar ve sivil mimari arasındaki benzerlikler, literatürde ele alınan geleneksel bir konudur ve hem dergâhları hem sarayları tanımlamak için kullanılan ve 'eşik' anlamına gelen âsitâne gibi yaygın terimlerde de görülür.[49] Osmanlı sufi localarında,

42 Blessing, "Rebuilding," 196.
43 Blessing, "All Quiet," 206
44 Gönül Öney, *Beylikler Devri Sanatı XIV.–XV. Yüzyıl 1300–1453* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989), 31–32.
45 Karaçağ, "Alçı Sanatı," 498.
46 Hamza Gündoğdu vd., *Tarihi Yaşatan İl Tokat* (Ankara: PYS Vakıf Sistem Matbaa Müdürlüğü, 2006), 494–98.
47 Erkan Atak, "Tokat'tan Ahşap Direkli Bir Yapı: Üzümören Ulu Camii," *Vakıflar Dergisi* 51 (2019): 99–130.
48 TEI 7334, accessed 21 October 2021.
49 Jacqueline Chabbi, "Khānḳāh," *Encyclopédie de l'Islam*, erişim 29 Eylül 2021. http://dx.doi.org/10.1163/9789004206106_eifo_COM_049.

yalnızca kullanılan terimler aracılığıyla değil mimari olarak da sarayla yakınlık kurulmuştur.[50] Daha önemlisi, iki dergâhta yer alan belirli odalarda ustuka süslemelere başvurulması, mekânlarda özelleştirmenin benimsendiğini göstermektedir. Lulu bin Abdullah ve Horozoğlu Zaviyeleri'ndeki ustuka süslemeleri, literatürde sıklıkla tabhâne olarak geçen yan odalarda yoğunlaşmıştır. Bu odalar genellikle karşılama alanı görevi görmüş ve dergâhlarda, özellikle de Orta Çağ'ın sonlarına doğru Anadolu'da misafirperverliğin önemini vurgulamıştır.[51] Bildiğimiz kadarıyla, Dazya'daki Lulu bin Abdullah Zaviyesi, yan odanın misafirperverlik açısından önemini vurgulayan ustuka süslemelerinin ilk örneği sayılabilir. Benzer duruma Horozoğlu Zaviyesi'nde de rastlansa da her iki örnek de on dördüncü yüzyılın sonunda ve on beşinci yüzyılın ilk çeyreğinde Anadolu'da dergâhlardaki aynı ustuka süslemesi grubunda yer almaktadır. Osmanlı döneminde Bitinya bölgesinde, tabhânelerdeki ustuka süslemeler, ters T planına sahip iki saltanat dergâhında korunmuştur. Bunlardan ilki I. Bayezid Zaviyesi, ikincisi ise I. Mehmet döneminde inşa edilen, Yeşil Cami olarak bilinen eserdir. 1400 yılında Bursa'nın batısındaki bir tepede inşa edilen Bayezid Zaviyesi'nin güneydoğu ve güneybatı cephelerindeki odaları, sıva süslemelerle bezelidir. Bu eserdeki ustuka süslemeleri Dazya'daki yapıyla benzer olsa da orta kısımdaki bir şöminenin etrafında sıralanan dört yatay bölmesiyle daha ince işçilik gerektirmiştir. Orta kısımda, eğrilerle kuşatılmış düz çizgilere sahip kemerlere sahip iki niş bölümü, Dazya'daki sırakemerleri anımsatmaktadır. İki eser arasında önemli farklar da vardır. Kemer üstü bölmelerindeki bitki desenleri farklıdır ve yassı değil derin olan nişler ustuka süslemeli bölmelerin işlevsel olabileceğini düşündürür. Amasya valisi I. Mehmet tarafından 1414–1419 yılları arasında Amasya'da yaptırılan Bayezid Paşa Cami'nin tabhânesi veya yan odalarındaki sıva süslemeler de diğer eserlerle benzerlik göstermektedir (Fig. 10). Bu eserde ustukanın yanı sıra diğer mimari unsurlar ve epigrafik program, Bursa'daki I. Mehmed Zaviyesi'nden (Yeşil Türbe) esinlenildiğine işaret eder. Yakın zamanda Zeynep Oğuz, Bayezid Paşa Dergâhları'ndaki saray benzeri ortama ve süslemelere dikkat çekmiştir,[52] ki bu benzerlik Dazya'daki örneklerin hem sıva süslemeleri hem de eğrilerle kuşatılmış düz çizgilere sahip kemerleriyle de desteklenmektedir.

Sonuç

Ustukanın I. Bayezid zaviyesi gibi Osmanlı komplekslerinde ilk kez kullanılması saltanat mimarisinin Bayezid Paşa gibi seçkin kişilerce tercih edildiğini belirtse de, on beşinci yüzyılın başlarında, özellikle Orta ve Doğu Karadeniz'deki dergâhlarda sıva süslemelerin kullanımının yaygınlaşması, daha karmaşık bir sürece işaret etmektedir. Dazya'da on dördüncü yüzyılın başlarından itibaren kullanılan ustuka geleneğinin sürdürüldüğü zaviye, elbette Orta Anadolu'da İlhanlı Devleti'nden kalan dergâhlarda ustuka kullanımının doğrudan Osmanlı döneminde Bitinya bölgesinde benimsenmesinin başlangıç noktası olarak ele alınamaz. Bununla birlikte, Horozoğlu Ahmed Bey gibi yerel figürler, Bayezid Paşa gibi Osmanlı'ya teslim olan liderler ve Osmanlı sultanları gibi velilerin, zaviyelerin tabhânelerinde sıva süslemelerini yaygın olarak kullanmaya başlaması, saraylarda tercih edilen bu görkemli tekniği dergâhlarda da sürdürme yönünde duyulan ortak bir isteği ifade etmektedir. On dördüncü yüzyılın sonu ile on beşinci yüzyılın başına denk gelen önemli geçiş dönemi, Osmanlıların Anadolu'yu fethi ve bölgedeki mimari kültürde imza

50 Zeynep Yürekli, *Architecture and Hagiography in the Ottoman Empire: The Politics of the Bektashi Shrines in the Classical Age*, Birmingham Byzantine and Ottoman Studies (Farnham: Ashgate, 2012), 143–46.

51 Oya Pancaroğlu, "Devotion, Hospitality and Architecture in Medieval Anatolia," *Studia Islamica* 108 (2013): 73–81.

52 Oğuz Kursar, "*Views and Layers*."

atılan değişikliklere ev sahipliği yapmaktadır. Tarihi ayrıntılı olarak incelenmesi gereken ustuka süsleme esintileri, Osmanlıları Orta Anadolu'daki çağdaşlarından ayıran coğrafi ve tarihi duvarı yıkarak, bu geçiş dönemindeki mimari kültüre ışık tutmanın önemini vurgulamaktadır.

Fig. 1: The *zāwiya* of Lulu ibn ʿAbdallah in Tazya (near Turhal), view from the north (photograph: M. Durocher, 2017).
Fig. 1: Dazya'da (Turhal yakınlarında) yer alan Lulu bin Abdullah Zaviyesi, kuzeyden görünüm (fotoğraf: M. Durocher, 2017).

Fig. 2: The *zāwiya* of Horozoğlu Ahmet Bey (Tokat), view from the north (photograph: M. Durocher, 2015).
Fig. 2: Horozoğlu Ahmed Bey Zaviyesi (Tokat), kuzeyden görünüm (fotoğraf: M. Durocher, 2015).

Fig. 3: The *zāwiya* of Lulu ibn ʿAbdallah in Tazya (near Turhal), view from the south (photograph: M. Durocher, 2017).
Fig. 3: Dazya'da (Turhal yakınlarında) yer alan Lulu bin Abdullah Zaviyesi, güneyden görünüm (fotoğraf: M. Durocher, 2017).

Fig. 4: The *zāwiya* of Lulu ibn ʿAbdallah, stucco shelve in the dār al-ḥuffāẓ (photograph: M. Durocher, 2017).
Fig. 4: Lulu bin Abdullah Zaviyesi, dârülhuffâzdaki ustuka raf (fotoğraf: M. Durocher, 2017).

Fig. 5: The *zāwiya* of Lulu ibn ʿAbdallah, plaster decoration in the western room (photograph: M. Durocher, 2017).
Fig. 5: Lulu bin Abdullah Zaviyesi, batıdaki odada yer alan sıva süslemeleri (fotoğraf: M. Durocher, 2017).

Fig. 6: The *zāwiya* of Lulu ibn ʿAbdallah, plaster decoration in the dār al-ḥuffāẓ, detail (photograph: M. Durocher, 2017).
Fig. 6: Lulu bin Abdullah Zaviyesi, dârülhuffâzda yer alan sıva süslemelerinden bir ayrıntı (fotoğraf: M. Durocher, 2017).

Fig. 7: The *zāwiya* of Horozoğlu, stucco in the eastern room (photograph: M. Durocher, 2015).
Fig. 7: Horozoğlu Zaviyesi, doğudaki odada yer alan ustuka süslemeleri (fotoğraf: M. Durocher, 2015).

Fig. 8: The *zāwiya* of Horozoğlu, stucco in the eastern room, detail of the peacock (photograph: M. Durocher, 2015).
Fig. 8: Horozoğlu Zaviyesi, doğudaki odada yer alan ustuka süslemeleri, tavus kuşu figürü (fotoğraf: M. Durocher, 2015).

Fig. 9: The mosque of Dimorta (Üzümören), stucco mihrab (photograph: M. Durocher, 2015).
Fig. 9: Dimorta (Üzümören) Cami, ustuka mihrap (fotoğraf: M. Durocher, 2015)

Fig. 10: The *zāwiya* of Bayezid Paşa (Amasya), plaster decoration in the ṭabhāne (photograph: M. Durocher, 2017).
Fig. 10: Bayezid Paşa Zaviyesi (Amasya), tabhânedeki sıva süslemeleri (fotoğraf: M. Durocher, 2017).

Bibliography - Kaynakça

Primary Sources - Birincil Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri [The Presidency of the Turkish Republic's Ottoman Archives] (BOA), Tahrir Defter 2, 196.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivleri (VGMA) 482.112–133.1 and 737.120–121.52.

Secondary Sources - İkincil Kaynaklar

Acıoğlu, Yusuf. "Kubad Abad Sarayı Alçı Buluntuları." *Sanat Tarihi Dergisi* 23, no. 2 (2014): 1–11.

Açıkel, Ali, and Abdurrahman Sağırlı. *Osmanlı Döneminde Tokat Merkez Vakıfları – Vakfiyeler*. Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları Araştırma Serisi 8. Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi, 2005.

Alexandrescu-Dersca, Marie-Mathilde. *La campagne de Timur en Anatolie (1402)*. Universitatea Mihăileană din Iaşi. Publicatiunile Institutului de Turcologie 1. Bucharest: Monitorul Oficial şi Imprimeriile Statului Imprimeria Nationalã, 1942.

Arık, Rüçhan. *Kubad Abad: Selçuklu Saray ve Çinileri.* Istanbul: Türkiye İş Bankası, 2000.

Atak, Erkan. "Tokat'tan Ahşap Direkli Bir Yapı: Üzümören Ulu Camii." *Vakıflar Dergisi* 51 (2019): 99–130.

Ayverdi, Ekrem Hakkı. *Osmanlı Mi'mârîsinde Çelebi ve II. Murad Sultan Devri 806–855 (1403–1451)*. Vol. 2. Istanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1972.

Bernardini, Michele. "Motahharten entre Timur et Beyazid: une position inconfortable dans les remous de l'histoire anatolienne." In *Syncrétismes et hérésies dans l'Orient seldjoukide et ottoman (XIVe-XVIIIe siècle), Actes du Colloque du Collège de France, octobre 2001*, edited by Gilles Veinstein, 199–211. Paris: Peeters, 2005.

Blessing, Patricia. *Rebuilding Anatolia after the Mongol Conquest: Islamic Architecture in the Lands of Rūm 1240–1330*. Birmingham Byzantine and Ottoman Studies 17. Farnham: Ashgate, 2014.

Blessing, Patricia. "All Quiet on the Eastern Frontier? Early Ottoman Architecture and its Contemporaries in Eastern Anatolia." In *Architecture and Landscape in Medieval Anatolia, 1100–1500*, edited by Patricia Blessing and Rachel Goshgarian, 200–23. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017.

Chabbi, Jacqueline. "Khānḳāh." *Encyclopédie de l'Islam*. Accessed 29 September 2021. http://dx.doi.org/10.1163/9789004206106_eifo_COM_049.

Çağaptay, Suna. *The First Capital of the Ottoman Empire: The Religious, Architectural and Social History of Bursa*. London: I. B. Tauris, 2020.

Çetintaş, Sedat. *Yeşil Cami ve Benzerleri Cami Değildir*. Istanbul: n.p., 1958.

Durocher, Maxime. "Ṭāzya: A Fourteenth Century Rural Complex and its Chronology." In *The 15th International Congress of Turkish Art, Proceedings*, edited by Michele Bernardini, Alessandro Taddei, and Michael Douglas Sheridan, 263–77. Ankara: Ministry of Culture and Tourism, Republic Turkey: 2018.

Edhem, Halil. "Anādolūda Islāmī Kitābeler." *Tārīḫ 'Osmānī Encümeni* 6, no. 36 (1331/1916): 728–53.

Evliya Çelebi. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu*. Vol. 5. Istanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006.

Eyice, Semavi. "İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi: Zâviyeler ve Zâviyeli Camiler." *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 23, no. 1–2 (1963): 3–80.

Forbes Manz, Beatrice. *The Rise and Rule of Tamerlane*. Cambridge Studies in Islamic Civilizations. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

Goodwin, Godfrey. "The Dervish Architecture in Anatolia." In *The Dervish Lodge: Architecture, Art, and Sufism in Ottoman Turkey*, edited by Raymond Lifchez, 57–69. Comparative Studies on Muslim Societies 10. Berkeley: The University of California Press, 1992.

Gündoğdu, Hamza *et al*. *Tarihi Yaşatan İl Tokat*. Ankara: PYS Vakıf Sistem Matbaa Müdürlüğü, 2006.

Hillenbrand, Robert. *Islamic Architecture: Form, Function and Meaning*. New York: Columbia University Press, 1994.

Yaşar, Hüseyin Hüsameddin. *Amasya Tarihi*. Vol. 3. Istanbul: Hikmet Matba'asi, 1927.

Kafescioğlu, Çiğdem. "Lives and Afterlives of an Urban Institution and Its Spaces: The Early Ottoman *'İmāret* as Mosque." In *Historicizing Sunni Islam in the Ottoman Empire, c.1450–c.1750*, edited by Tijana Krstić and Derin Terzioğlu, 255–307. Islamic History and Civilization 177. Leiden: Brill, 2020.

Karaçağ, Abdullah. "Alçı Sanatı." In *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı*, edited by Ali Uzay Peker, 493–505. Vol. 2. Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006.

Karataş, Hasan. "The City as Historical Actor: The Urbanization and Ottomanization of the Halvetiye Sufi Order by the City of Amasya in the Fifteenth and Sixteenth Centuries." PhD Diss., University of California, Berkeley, 2011.

Kastritsis, Dimitris J., *The Sons of Beyazid: Empire Building and Representation in the Ottoman Civil War of 1402–1413*. Leiden: Brill, 2007.

McClary, Richard P.. *Rum Seljuq Architecture 1170–1220: The Patronage of Sultans*. Edinburgh Studies in Islamic Art. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017.

Melville, Charles. "Anatolia under the Mongols." In *The Cambridge History of Turkey*. Vol. 1, *Byzantium to Turkey (1071–1453)*, edited by Kate Fleet, 51–101. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

Necipoğlu, Gülru. *The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire*. Princeton: Princeton University Press, 2005.

O'Kane, Bernard. "Tāybād, Turbat-I Jām and Timurid Vaulting." *Iran* 17 (1979): 87–104.

Oğuz Kursar, Zeynep. "Views and Layers of Late Medieval Anatolia through Bāyezīd Pasha's Corner of Amasya." In *Essays in Honor of Ekrem Čaušević*, edited by Azra Abadžić Navaey *et al*. Zagreb: FF Press, forthcoming.

Öney, Gönül. *Beylikler Devri Sanatı XIV–XV. Yüzyıl (1300–1453)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.

Otto-Dorn, Katharina. "Bericht über die Grabung in Kobadabad 1966." *Archaeologischer Anzeiger* 4 (1966): 438–506.

Pancaroğlu, Oya. "Formalism and the Academic Foundation of Turkish Art in the Early Twentieth Century." *Muqarnas* 24 (2017): 67–78.

Pancaroğlu, Oya. "Devotion, Hospitality and Architecture in Medieval Anatolia." *Studia Islamica* 108 (2013): 49–81.

Papas, Alexandre, "Introduction: What Is a Ṣūfī Institution?" In *Sufi Institutions,* edited by Alexandre Papas, 1–24. Handbook of Oriental Studies Section 1, The Near and Middle East 154/1, Handbook of Sufi Studies 1. Leiden: Brill, 2020.

Paul, Jürgen. "A Landscape of Fortresses: Central Anatolia in Astarābādī's *Bazm Wa Razm.*" In *Turko-Mongol Rulers: Cities and City Life*, edited by David Durand-Guédy, 317–45. Brill's Inner Asian Library 31. Leiden: Brill, 2013.

Sarre, Friedrich. *Der Kiosk von Konia*. Berlin: Verlag für Kunstwissenschaft, 1936.

Peacock, A. C. S. "Metaphysics and Rulership in Late Fourteenth-Century Central Anatolia: Qadi Burhān al-Dīn of Sivas and His *Iksīr al-Sa'ādāt*." In *Islamic Literature and Intellectual Life in Fourteenth and Fifteenth Century Anatolia*, edited by A. C. S. Peacock and Sara Nur Yıldız, 101–36. Istanbuler Texte und Studien 34. Würzburg: Ergon Verlag, 2016.

Tanman, M. Baha, "Turhal'ın Gümüştop (Dazya) Köyündeki Namazgâh." *Sanat Tarihi Yıllığı* 9–10 (1981): 309–16.

Tanman, Baha, and Sevgi Parlak. "Tarikat Yapıları." In *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı (Mimarlık ve Sanat)*, vol. 2, edited by Ali Uzay Peker and Kenan Bilici, 391–417. Sanat Eserleri Dizisi 454. Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006.

Thesaurus d'Epigraphie Islamique (TEI), no. 9059, accessed 30 July 2021.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. "Hacı İvaz Paşa'ya Dâir." *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 10/14 (1959): 25–58.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. "Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti." *Belleten* 32, no. 126 (1968): 161–89.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. "Sivas ve Kayseri Hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed." *Belleten* 32, no. 126 (1968): 191–245.

Wolper, Ethel Sara. *Cities and Saints: Sufism and the Transformation of Urban Space in Medieval Anatolia*. University Park: The Pennsylvania State University Press, 2003.

Yetkin, Şerare. "Tokat'ta Horozlu İmaret." In *IX. Türk Tarihi Kongresi (21–25 Eylül 1981)*, 1337–43. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1981.

Yurdakul, Erol. "Tokat Vilayetinin Gümüştop (Dazya) Köyündeki XIVncü Yüzyıla Ait Eski Eserler." *Vakıflar Dergisi* 8 (1969): 244–47.

Yürekli, Zeynep. *Architecture and Hagiography in the Ottoman Empire: The Politics of Bektashi Shrines in the Classical Age.* Birmingham Byzantine and Ottoman Studies. Farnham: Ashgate, 2012.

Soldiers, Scholars, and the Public: Archaeology During the First World War in the Ottoman Empire

Ceren Abi[1]

Article submitted: 3 September 2021
Article accepted: 10 September 2021
https://doi.org/10.54930/TARE.2021.6

Abstract

This article will discuss the opportunities that the First World War created for scholars and soldiers to conduct archaeological excavations and protect cultural artifacts in Ottoman lands, their motivations for doing so, and the reception of these actions by the public. When the war broke out, excavation sites were initially abandoned, scholars on all sides joined the war efforts, and public interest in antiquities waned as the brutality of the conflict grew. However, the war created many new opportunities for all the belligerents to engage in archaeology. At the same time, the aspects of the protection and appreciation of cultural heritage, including archaeology, became tools of war, wielded on the battleground of public opinion.

Keywords:

Archaeology, Cultural Heritage, World War I, Protection, Soldiers

George H. Chase, a professor of archaeology from Harvard University, expected any report on archaeology in 1915 to simply have the phrase "inter arma silet [*sic*] archaelogia."[2] To his surprise, this was not the case; instead, archaeology thrived because the First World War provided new opportunities. This article aims to give a bird's-eye view of the cultural heritage-related activities, especially archaeological and protective measures, undertaken by all the belligerents from both sides who fought in the lands of the Ottoman Empire. It will focus on the intertwined roles and relationships of the scholars, especially archaeologists, and the soldiers.

The First World War started for the Ottomans in October 1914 when they joined the side of the Central Powers (Austria-Hungary and Germany) against the Allied powers (Britain, France, Italy, and Russia, their colonies and especially the ANZAC, and later Greece and the United States) and ended in October 1918 with their defeat. A significant amount of fighting oc-

1 Ceren Abi, Kadir Has University, ORCID: 0000–0003–0565–0865, ceren.abi@gmail.com
I would like to thank Eoghan Stafford for his invaluable feedback. I would also like to thank the Netherlands Institute in Turkey and the Middle East Technical University Graduate Program of Architectural History for providing me a platform to share earlier versions of this paper and the participants in those talks for their helpful feedback.

2 George H. Chase, "Archaeology in 1915," *The Classical Journal* 12, no. 3 (1916): 200–208. This can be translated as "Amongst the arms the archaeology falls silent," meaning that the war stops any archaeological activity.

curred all across Ottoman soil. The Ottomans fought on the Caucasian Front against the Russians, in Mesopotamia, Suez, and Palestine against the British, and in Gallipoli against British, ANZAC, and French troops.

When war broke out, many European archaeologists working in the Ottoman Empire had to pack up and leave. The only European scholars who remained in the Ottoman Empire were those from countries allied with the Ottomans: the Germans and later the Hungarians, who opened the Hungarian Science Institute of Constantinople in 1917.[3] While the Germans were able to continue their major excavation in Babylon, many other sites were restricted or abandoned due to the number of researchers drafted into military service.[4] Putting scholars to military use was common in other European countries as well.

It is possible to talk about two periods, one from 1914 to 1916 and another from mid-1916 to the end of the war. In the first period, archaeologists adjusted and learned to use the resources provided by the war to carry out archaeological research, such as labor provided by the army, the spoils of war, which included artifacts, and new military technologies. This period also encompasses many examples of accidental archaeology, in which artifacts were revealed by the day-to-day activities of warfare, such as digging trenches and bomb explosions. Archaeology in the second period was more systematic and institutionalized.

In what positions were the archaeologists placed to help the war effort? In the first period, European archaeologists were used officially and unofficially in intelligence and administrative fields. For example, the members of the French and British archaeological schools in Athens engaged in propaganda activities to influence Greece, which remained neutral until 1917.[5] Some continued their excavations, however minimally, to show Allied strength. Others were directly recruited to the war administration, such as T. E. Lawrence and Gertrude Bell. They were recruited to work for the Arab Bureau in Cairo, trying to shape British policy in the Middle East.[6] Archaeologists were high in demand for intelligence and administrative positions because they knew the languages, politics, and terrains of the regions.

What happened to the Ottomans scholars? In the Ottoman Empire, Halil Ethem Bey, the director of the Ottoman Imperial Museum in Istanbul, moved to the museum with his family to protect the collections when the museum's staff was drafted for military service.[7] He turned

3 Gábor Fodor, "Harp İstanbul'unda Macar Arkeolojisi: Konstantinopolis Macar Bilim Enstitüsü (1916–1918)," *YIL-LIK: Annual of Istanbul Studies* 2 (2019): 103–17.

4 Oliver Stein, "Archaeology and Monument Protection in War: The Collaboration Between the German Army and Researchers in the Ottoman Empire, 1914–1918," in *Militarized Cultural Encounters in the Long Nineteenth Century. War, Culture and Society, 1750–1850*, ed. Joseph Clarke and John Horne (London: Palgrave Macmillan, 2018), 297–317. https://doi.org/10.1007/978-3-319-78229-4_1.

5 Miranda Stavrinou, "Gustave Fougères, l'École française d'Athènes et la propagande en Grèce durant les années 1917–1918," *Bulletin de Correspondance Hellénique* 120, no. 1 (1996): 83–99, https://doi.org/10.3406/bch.1996.4589; Richard Clogg, "Academics at War: The British School at Athens during the First World War," *British School at Athens Studies* 17 (2009): 163–77; Catherine Valenti, "L'école française d'Athènes pendant la Grande Guerre: une institution universitaire au service de l'Entente," *Guerres mondiales et conflits contemporains* 204, no. 4 (2001): 5–14.

6 These types of intertwined archaeological-political activities go all the way back to the early nineteenth century, with archaeologist-diplomats like the French Paul-Émile Botta and the British Austen Henry Layard. There is extensive literature covering the activities of both Layard and Botta. The latest is Shawn Malley, *From Archaeology to Spectacle in Victorian Britain: The Case of Assyria, 1845–1854* (Farnham: Ashgate, 2012).

7 Ayşe Özdemir, "A History of Turkish Archaeology from the 19th Century to the End of the Single Party Period" (master's thesis, Boğaziçi University, 2001), 34. Aziz Ogan, "Bay Halil Ethem," *Yeni Türk Mecmuası* 73 (1939): 4–7. According to the article, he continued to reside there for many years after the war as well.

this into an opportunity and decided to do a new classification of the collections and study them closely. He also created the Ancient Mesopotamian Antiquities Museum (Şark-ı Kadim Müzesi); this museum was meant to separate the Hittite, Egyptian, and Mesopotamian antiquities from the Greek, Roman, and Byzantine objects. The other agents of the Imperial Museum were not standing idly by, either—people like Makridi Bey and Bedri Bey kept collecting and publishing.[8] The army also helped collect and transfer antiquities to the museum. For example, during the war, covers of sarcophagi previously discovered around Topkapı Palace were finally moved to the Imperial Museum, thanks to the troops sent by the commander of the First Army, Mehmet Ali Paşa.[9]

The war made archaeological remains vulnerable, but the state was willing to take steps to protect monuments despite the strains of war. This is evident in a communiqué issued by the Ministry of Interior in 1917 that criticized bureaucrats who used antiquities to build military barracks, hospitals, and schools and destroyed historical buildings without paying attention to their historical and architectural importance. It declares that it is necessary to preserve these buildings because they are antiquities and national monuments. The fact that the Ministry of Interior felt the need to issue a notification points to the importance of this matter in the eyes of the state. It also highlights the ubiquity of such destruction around the empire.[10] It is not a coincidence that the Permanent Committee on Antiquities (Âsâr-ı Atîka Ercümen-i Dâimîsi) was established in 1917 to protect, study, and preserve historical works of art and monuments.[11] In 1918 a sub-commission was established to create an extensive list of Turkish and Byzantine monuments in Istanbul.[12] The members of this sub-commission, which included Ottoman architects, a photographer, and a German art historian,[13] walked the streets of old Istanbul, cataloging and taking pictures of the

8 Bedri Bey, for example, one of the inspectors of the museum, discovered a statue in Cyzicus (contemporary Balıkesir in northwestern Asia Minor) in 1917 and sent it to the Imperial Museum in 1918: Sidney N. Deane, "Archaeological News," *American Journal of Archaeology* 27, no. 3 (1923): 341–80, https://doi.org/10.2307/497854. Halil Ethem published a book on Islamic monuments of Kayseri in 1915. Halil Edhem, *Kayseriye Şehri: Mebânî-i İslâmiyye ve Kitâbeleri*. İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1334 [1915]. In 1917, Halil Ethem and the German epigrapher Max van Berchem published the third volume of their work on Islamic inscriptions. Halil Edhem and Max van Berchem, *Matériaux pour un corpus inscriptionum arabicarum, IIIe partie: Asie Mineure.* Cairo: Imprimerie de l'Institut français d'archéologie orientale, 1917.

9 Abdulhak Şinasi Hisar, "Müzelerimizin İlk Zamanlari," *Türk Yurdu* 261 (1956): 281. The scale of this activity is difficult to establish, however.

10 For example, when in 1914, the army started to build barracks in Bakırköy, Istanbul, they came across Byzantine ruins and let the Imperial Museum know. After an initial study, the ruins were left alone. During the Allied occupation, the French forces took over the barracks and French archaeologists started excavations there.

11 The idea was first mentioned a few months before the war: BOA. DH.II.28-2.33 (1332 Ca 4 Ah/ 29 April 1914). Members of the committee included Ihtifalci Mehmet Ziya (1866/7–1930), Halil Ethem (Eldem), Mimar Kemâleddin, Efdaleddin (Tekiner), and Celâl Esat (Arseven). This council is also called Muhâfaza-i Âsâr-ı Atîka Encümeni or Muhâfaza-i Âbidât Encümeni in different sources. "Muhafaza-i Âsâr-ı Atîka Encümen-i Daimisi: Bir Senelik Mesaisine Dair Rapor, 21 Mayıs 1334," Numero 1 (Darülhilafetül Aliye [İstanbul]: Muhafaza-i Âsâr-ı Atîka Encümen-i Daimisi, 1336).

12 Friedrich Schrader, "Die Kunstdenkmäler Konstantinopels," *Der Neue Orient Band* 5 (1919): 302–304 and 352–54. In the Ottoman archives, there is a reference to the establishment of a commission to study the history of groundwork and cisterns as well: BOA, M.F.MKT 1214.63 (1334 R 29). This might be related to the work of another German, Eckhard Unger (1884 –1966), who was working for the Ottoman Imperial Museum and teaching at Istanbul University. He was a German Assyriologist who conducted the first detailed research in the Basilica Cistern (Yerebatan Sarnıcı) in Istanbul: see Gül Cephanecigil, "Teaching the 'Science of Antiquities' in the Late Ottoman Turkey: Eckhardt Unger and 'İlm-i Âsâr-ı atîka Medhali' [Introduction to the Science of Antiquities]," *A|Z ITU Journal of Faculty of Architecture* 13, no. 2 (2016): 175–84, https://doi.org/10.5505/itujfa.2016.46320.

13 Other members included Asım Bey (possibly Asım Kömürcüoğlu), master builder and lecturer at the Faculty of Fine Arts, Mehmet Ziya Bey (known as Ihtifalci Mehmet Ziya), member of the teaching council and antiquarian, the

buildings and monuments. They recorded fire damage as well as the damage done by private individuals, the municipalities, and the war.[14]

The war, with its increasingly destructive technologies, also created new opportunities for archaeology. War meant trenches and explosions. While ceaseless digging, bombing, and shelling produced miserable conditions and massive death counts, they also led to accidental discoveries. At least some of these were reported to the Imperial Museum in Istanbul.[15] The Allied soldiers fighting in the Gallipoli campaign also unearthed antiquities. Sometimes, these accidental finds made it to the pages of important magazines, such as the French *L'Illustration* in 1915. With the passing of time and the increasing intensity of the war, these finds became more frequent. Archaeologists within the ranks of the British and French armies tried to document and protect their discoveries. For example, in May 1915, French soldiers encountered ancient graves while they were digging trenches. A few weeks later, many sarcophagi appeared due to an Ottoman bombardment. These graves belonged to the necropolis of the ancient Greek city of Elaeus and dated to the sixth century BCE.[16] Then an official excavation began, with soldiers serving as the laborers, under a Dominican Assyriologist, then a professor at the Jerusalem Bible School.[17] The finds were kept in a storage building, which was open for visits—a sort of tiny museum on the front lines. A museum in such a place might seem odd, but the soldiers had very few options for leisure or entertainment while on the front. Working under an archaeologist and visiting the makeshift museum must have given soldiers some much-needed respite. For the archaeologists, the trenches provided unique opportunities for study.[18] The very existence of an excavation and a makeshift museum shows that military leaders were interested in and supported archaeology, which continued in the second period of the war.

The second period of archaeology in the Ottoman lands during the war was much more systematic and institutional and began with the initiative of Cemal Paşa in Syria. One of the main leaders of the Committee of Union and Progress, Cemal Paşa was the military governor of Syria, as well as the general of the Fourth Army. He is infamous—his name is synonymous with hunger and ruin for many people in the Arab provinces. He ordered hangings and exiles for political elites and dissidents, but he also engaged in public works like building grand avenues in cities. He repaired the citadel of Jerusalem and supported the restoration and preservation of the citadels of Damascus and Aleppo.[19] What is generally less known about his activities is that he also started a monuments protection unit using a resource available to him: his German allies.

On Ottoman soil, the German military presence included German archaeologists like Leo Frobenius, Max von Oppenheim, and Professor Theodor Wiegand. Wiegand was the director

---

young architect Zühtü (Başar) Bey (1886–1942), Iskender Bey, owner of the photography studio Sébah & Joaillier, and Friedrich Schrader, a German philologist, art historian, and co-founder and (until 1917) deputy editor-in-chief of the German daily newspaper *Osmanischer Lloyd*.

14 Ceren Abi, "Byzantine Archaeology during the First World War and the Allied Occupation (1914–1923): Destruction, Exploration, and Protection," in *Byzantine Archaeology in Istanbul* (Istanbul: Pera Museum, forthcoming).

15 BOA, D.H.EUM.VRK 25.29. (1334 B 06).

16 See more about this in Lucienne Thys-Şenocak, *Divided Spaces, Contested Pasts: The Heritage of the Gallipoli Peninsula* (London: Routledge, 2018).

17 Thérèse Krempp, "Le service archéologique de l'armée d'Orient, une archéologie en guerre," *Bulletin de l'Institut Pierre Renouvin* 46, no. 2 (2017): 77–90.

18 For example, see the work of archaeologists studying and publishing from war zones: Léon Rey, "Observations sur les sites préhistoriques et protohistoriques de la Macédoine," *Bulletin de Correspondance Hellénique* 40, no. 1 (1916): 257–92, https://doi.org/10.3406/bch.1916.1478.

19 Ömer Osman Umar, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908–1938)* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2004), 345.

of the Antiquities Department of the Royal Museum in Berlin.[20] In 1916 Cemal Paşa employed Professor Wiegand as the inspector general of antiquities of Syria and Palestine.[21] And in the same year, Cemal Paşa tasked him with creating the German-Turkish Monument Protection Commando unit (Deutsch-Turkisches Denkmalschutzkommando). This group was composed of German specialists. When Halil Ethem Bey found out about this unit, he sent the antiquities inspector of the Izmir area, Aziz Bey (Ogan), to join them.[22] This unit undertook extensive archaeological trips and conducted historical, archaeological, and architectural surveys. They also ensured the protection of historical buildings that were under threat of destruction.

With this new unit, Professor Wiegand conducted extensive research and published a book in German and Ottoman Turkish called *Alte Denkmäler aus Syrien, Palästina und Westarabien* (Ancient Monuments of Syria, Palestine and West Arabia) in 1918 with the money Cemal Paşa provided him from army resources.[23] The collaboration between the Ottomans and Germans moved beyond Syria to Istanbul, where the Germans excavated in the fire-torn area that is today Sultanahmet, which revealed the ruins of the old palace.[24] They excavated in 1918 with the assistance of the Ottoman Museum officials and continued until the Germans had to evacuate. This work would later be picked up again when French archaeologists arrived with the Allied occupation forces.[25]

It is essential to question the motivations of the Germans and Ottomans to undertake such work in the middle of the Great War. In the modern era, it is possible to find multiple examples in which war and occupation have been associated with making claims over the remains of the past. From Napoleon's occupation of Egypt in the eighteenth century, French and Italian colonial expansion in North Africa in the nineteenth century, to the so-called Islamic State's occupation of Syria and Iraq in the twenty-first century, the protection and destruction of the material remains of the past have been used for a variety of political, economic, and cultural reasons.[26] These reasons range from justifying occupations to acquiring material benefits from the sale of the remains.

The Germans were not occupiers in the Ottoman Empire, but they were the allies of the Ottomans. To understand their motivations, we must look to the first year of the war, when the

20 Stein, "German Military," 3.

21 In 1917 Aziz Ogan was sent to Damascus, where he became an Ottoman representative at the commission for the protection of monuments until 1918. He became close friends with Theodor Wiegand, and when Ogan returned to Izmir, Wiegand went to excavate in the area of Didyma and Pergamon: Melania Savino, "Narrating the 'New' History: Museums in the Construction of the Turkish Republic," in *Great Narratives of the Past Traditions and Revisions in National Museums: Conference Proceedings from EuNaMus; Paris 29 June–1 July and 25–26 November 2011, European Nationals Museums; Identity Politics, the Uses of the Past and the European Citizen,* ed. Dominique Poulot, Felicity Bodenstein, and José María Lanzarote Guiral (Linköping: Linköping University Electronic Press, 2012), 253–64. http://www.ep.liu.se/ecp_home/index.en.aspx?issue=078.

22 Sebastian Willert, "Zwischen deutsch-osmanischen Kriegszielen und Museumsinteressen: Das Deutsch-Türkische Denkmalschutz-Kommando im Ersten Weltkrieg," in *Renationalisierung oder Sharing Heritage? Wo steht die Denkmalpflege im Europäischen Kulturerbejahr 2018?,* ed. Stephanie Herold, Anneli Randla, and Ingid Scheurmann, Veröffentlichungen des Arbeitskreises Theorie und Lehre der Denkmalpflege e.V. 28 (Holzminder: Jörg Mitzkat, 2019), 42–9, https://books.ub.uni-heidelberg.de/arthistoricum/reader/download/496/496-17-87707-1-10-20200207.pdf.

23 Theodor Wiegand and Cemal Paşa, *Alte Denkmäler aus Syrien, Palästina und Westarabien: 100 Tafeln mit beschreibendem Text* (Berlin: Georg Reimer, 1918), https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/wiegand1918.

24 Ernest Mamboury and Theodor Wiegand, *Die Kaiserpaläste von Konstantinopel zwischen Hippodrom und Marmara-Meer* (Berlin: De Gruyter, 1934).

25 Jean Ebersolt, *Mission archéologique de Constantinople* (Paris: E. Leroux, 1921).

26 For example, see Bonnie Effros, *Incidental Archaeologists: French Officers and the Rediscovery of Roman North Africa* (Ithaca: Cornell University Press, 2018), https://doi.org/10.7591/9781501718540; Massimiliano Munzi, *L'epica del ritorno: Archeologia e politica nella Tripolitania italiana* (Rome: L'Erma' di Bretschneider, 2001).

German army destroyed the important library at the University in Louvain and later the cathedral in Reims. The destruction of these valuable cultural monuments captured international public interest, and the Germans were denounced globally as barbarians.[27] Facing these accusations, the Germans created monument protection and preservation units at or near the western front as early as 1914.[28] Many German and Austrian archaeologists served in these preservation units, which aimed to steer troops away from cultural artifacts and ensure their preservation. The establishment of the German-Ottoman collaboration came later and with different purposes. It seems to have been an attempt to cement the German-Ottoman relationship. There were other joint cultural events from 1916 onward.[29] The German team helped the Ottoman army transfer Mesopotamian antiquities to the Imperial Museum in Istanbul before the arrival of the British occupiers, and the Ottoman government even rewarded them with a medal to thank them for their efforts.[30] German archaeological works in the Ottoman Empire were helpful for gathering military intelligence, and the collaboration also helped secure favorable agreements about archaeological permits in the future and perhaps even special privileges for the excavations and the partitioning of finds.[31]

The introduction to the abovementioned *Alte Denkmäler aus Syrien, Palästina und Westarabien* provides a glimpse into the motivations of Cemal Paşa. In it, he is speaking to two different audiences: European citizens and Ottoman citizens. Cemal Paşa and the Ottomans wanted to provide a response to the accusations (which had started in the nineteenth century) by Europeans that the Ottomans were uncivilized and incapable of taking care of their antiquities. By establishing a monuments protection unit, Cemal Paşa was able to show that the Ottomans understood the importance of antiquities and of protecting and studying them. Cemal Paşa speaks to Ottoman citizens as well, telling them that by reading this book and looking at the images of the antiquities of prior civilizations and Ottoman civilization, they would see the greatness of their past and be proud to be Ottomans.

Moreover, by looking at this book, all Ottoman citizens would learn to fulfill their obligation to respect and protect antiquities. It can be argued that there was another message directed toward both audiences. Like the work of the monuments protection unit, the book is inclusive of all antiquities and monuments—those belonging to the Byzantine, Arab, and Ottoman periods in Syria and including Muslim, Christian, and Jewish monuments. Thus, it can be argued that the

27 See, for example, John P. Williams, "The Flames of Louvain: Total War and the Destruction of European High Culture in Belgium by German Occupying Forces in August 1914," in *The Great War in Belgium and the Netherlands: Beyond Flanders Fields*, ed. Felicity Rash and Christophe Declercq (London: Palgrave Macmillan, 2018), 35–47, https://doi.org/10.1007/978-3-319-73108-7_3.

28 Paul Clemen, *Kunstschutz im Kriege; Berichte über den Zustand der Kunstdenkmäler auf den verschiedenen Kriegsschauplätzen und über die deutschen und österreichischen Massnahmen zu ihrer Erhaltung, Rettung, Erforschung* (Leipzig: E. A. Seemann, 1919).

29 See Gizem Tongo, "Ottoman Painting and Painters during the First World War" (PhD diss., University of Oxford, 2017); also Suha Özkan, "Türk-Alman Dostluk Yurdu Öneri Yarışması, 1916," *O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Dergisi* 1, no. 2 (Fall 1975): 177–210.

30 BOA MF.MKT.1234 63 (1336 Ş 29). "Babil harabesinden çıkarılan eski eserleri İngiliz istilasından evvel kaldıran ancak Ane'de esir düşen Irak Ordusu'nda vazifeli Mülazım-ı Evvel Doktor Konrad Proviser ve bu eserleri İstanbul'da Müze-i Hümayun'a ulaştıran Yıldırım Ordusu'nda Yüzbaşı Walter Andre'nin Mecidi Nişanı ile taltifleri" (Second Lieutenant Doctor Konrad Proviser working in the Army of Iraq, who removed the antiquities from the ruins of Babylon before the British occupation but was held captive in Ane, and Captain Walter Andre of Yıldırım Army, who transported these antiquities to Istanbul, will be rewarded with the order of Mecid).

31 For a detailed discussion of the complex and often tense relationship between Ottoman and German archaeological establishments, see Willert, "Zwischen deutsch-osmanischen Kriegszielen."

book tries to communicate the impression that the Ottoman state is inclusive of the various pasts of its subjects. The emphasis on inclusivity is rather hollow considering the events that broke the territorial and social integrity of the Ottoman Empire, in 1915 and 1916 as well as the Great Arab Revolt, but nevertheless notable because it shows that the Ottoman leaders believed they could use the remains of the past to promote social cohesion during wartime.

Looking at archaeological works by the Allies during the second period of the war, the developments on the Macedonian and the Caucasian Fronts provide insights into the archaeologists' activities and the institutionalization of cultural heritage-related activities. When the British and the French governments sent their troops to northern Greece in 1915, they found themselves in a long stalemate. The availability of a workforce stationed in an archaeological heaven and the tradition of French armies contributing to the development of scientific research probably influenced the French decision to start excavating, and Maurice Sarrail, the commander-in-chief of the Allied Armée d'Orient, established an archaeological service in May 1916.[32] There was a genuine interest in the creation of knowledge. [33]

The British, who had a separate zone on the Macedonian front, did not form an archaeological service but excavated anyway. Nonetheless, the Allies had to make their archaeological activities more institutionalized to calm and reassure the Greek community and the local administration. The Athenian press started to publish articles accusing the Allies of looting archaeological sites. These accusations have some truth in them. For example, in October 1917, eleven crates filled with finds were sent from Greece to the Louvre Museum. Nevertheless, both armies started issuing regulations on what to do with the antiquities and declared that all archaeological finds were to be reported and taken to Thessaloniki. Since the French and British zones were separate, two collections were created: the French one in a historical cathedral in Thessaloniki, known as the Rotunda, and the British one in the White Tower. One floor became known as the British Salonika Force Museum and was set up by lieutenant-commander Ernest Gardner.[34] He was a professor of classical archaeology and before the war had been the head of the British School of Athens. The museum was not open to the public, but apparently, he was happy to show around anyone who was interested.[35]

32For a detailed report on the establishment of the Service and its activities until 1918, see Gustave Mendel, "Les travaux du service archéologique de l'armée française d'Orient," *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 62, no. 1 (1918): 9–17, https://doi.org/10.3406/crai.1918.73940. For a scholarly examination of their activities, see Andrew Shapland and Evangelina Stefani, eds., *Archaeology Behind the Battle Lines: The Macedonian Campaign (1915–19) and Its Legacy*, British School at Athens - Modern Greek and Byzantine Studies 4 (London: Routledge, 2017).

33 The head of the French archaeological service, Mendel, even proposed to publish an album of "Eastern" decorative arts of the eighteenth and nineteenth centuries that would be prized by art historians and turquerie enthusiasts. It is interesting that Mendel did not use the term Ottoman and humbly bragged about the contribution to the study of neglected monuments. Mendel writes "Nous avons cru, en outre, devoir faire une place à une série de monuments qu'on a trop longtemps négligés. Il a existé en Orient, au xvme et dans la première partie du xixe siècle, un art décoratif fastueux et charmant: sculpteurs sur pierre et sur bois, ébénistes, imagiers, ce sont eux qui ont décoré les iconostases des églises et les plafonds des riches konaks, exécuté ces meubles domestiques ou cultuels en marqueterie d'ivoire, de nacre et d'écaillé, sculpté les fontaines consacrées par de pieux musulmans et peuplé les cimetières turcs de leurs stèles enguirlandées et fleuries. Le Service archéologique se propose, avec la collaboration de la Section photographique de l'armée d'Orient (dirigée à Salonique par le lieutenant Georges Rémond), de constituer un album de ces bois, de ces marbres et de ces icônes. Ce recueil sera également précieux aux historiens de l'art et aux fervents de la 'turquerie.'" Mendel, "Les travaux du service archéologique," 16–17.

34 Ch. Picard *et al*., "Macedonia," *The Annual of the British School at Athens* 23 (1918): 1–103.

35 Objects related to this museum can be viewed at the British Salonika Force Museum: The British Museum, "Bri-

The Russian occupation on the eastern end of the Ottoman Empire provides further examples of institutional archaeological activities. Unlike any of the other belligerents, from the beginning the Russians had plans for archaeological activities in the Ottoman lands. They started their Caucasus Campaign in 1914 and marched into the Ottoman territories; they conducted many archaeological and ethnographic studies in the eastern regions of the Ottoman Empire until 1917. The Russian Archaeological Institute (RAIK), which was established in the Ottoman capital in the nineteenth century and closed down when the war started, played an active role. Along with the activities of the RAIK, the Russian army also had a unit responsible for archaeological preservation called the Commission for the Preservation and Registration of Ancient Monuments, which operated in the occupied territories in 1916.[36] This was a similar organization to the German-Turkish Monuments Protection Commando.

Russian archaeological activities, especially the ones focused on the Byzantine and Christian past, allowed the Russian Empire to make two claims that would legitimize their presence. The first claim was that Russia had a historical and religious connection to the Byzantine Empire. The second was that the Russians involved were responsible for fixing the current deplorable conditions of antiquities because they alone knew their value. The British and French would come to make parallel claims starting in 1916.

There was another side to these protection initiatives: the destruction that came from within the armies. An excellent example to illustrate this point is the proclamation about the protection of antiquities issued by the British forces in 1917, within two months of their occupying Baghdad. Per this proclamation, all antiquities were the property of the administration of the occupied territories, and all unauthorized removals were prohibited. This proclamation suggests that soldiers were removing them, damaging them, and/or selling them. The British were not the only ones who took these steps. Faced with the destruction and smuggling of antiquities in his army, Nikolai Yudenich, the commander-in-chief of the Russian army entering northern Asia Minor, declared in 1916 that ancient monuments, without exception, were under state protection from destruction and that the plundering, sale, purchase, or unauthorized collection of cultural property were strictly forbidden in the areas occupied by the Russian army. Similarly, the Italians created regulations to protect historical and artistic heritage when entering Austria in 1915.

All these precautions, regulations, and declarations made by not one but many of the belligerents on opposite sides show that extensive destruction, looting, and trafficking of antiquities were happening everywhere. Whether soldiers were taking a souvenir for their loved ones at home, selling what they found for profit, or using monuments for target practice and places to carve their names, all these activities were detrimental, especially for scholars, who lamented the loss of contexts for finds, and for the military and political leaders, who really wanted to avoid an international scandals regarding their wartime activities.

In this article I covered a vast geography, from Greece to Syria to eastern Anatolia, and switched back and forth between the Ottomans and various European powers engaged in the war to paint a picture of cultural heritage-related activities during the First World War. The actors in the story were a diverse bunch, from the lowly common soldier to the decorated professor and

tish Salonika Force Museum," accessed 3 September 2021, https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG138946?id=BIOG138946&page=1#page-top.

36 Pınar Üre, "Byzantine Heritage, Archaeology, and Politics Between Russia and the Ottoman Empire: Russian Archaeological Institute in Constantinople (1894–1914)" (PhD diss., The London School of Economics and Political Science, 2014), 244.

generals commanding hundreds of thousands of people. I have tried to show that during the war, archaeologists became soldiers and soldiers became amateur archaeologists. I also pointed out that both the soldiers and the scholars played multiple roles: they became destroyers and protectors, looters and researchers. They all suffered from the brutality of war. They were injured by artillery fire, they became sick with malaria, and they suffered from mental and physical fatigue. Scholarly works provided a break from the insanity of the war. The war also provided opportunities to use archaeology (and cultural heritage in general) as a weapon—a means of propaganda. Thus, we need to put the actions of these scholars in the context of the imperial and colonial logic that formed the basis for these empires. We also need to consider the impulses that compel people to take advantage of a dire situation; for example, soldiers trafficking antiquities for personal profit and soldier-archaeologists sending finds to their own countries despite it being against the laws of the country they were fighting in.

At the same time, I argue that the drive to create knowledge must have also been a motivation to engage in cultural heritage-related activities. It was not only for the sake of propaganda or other state purposes that scholars were involved in research; they were also genuinely interested in making the best of a bad situation to make discoveries about the past. The same goes for (some of) the soldiers; both higher-ups and the rank and file were aware of the importance of cultural heritage and the importance of protecting antiquities.

The war changed things. A new appreciation of the past and its material remains emerged during the First World War. The very first monument protection units were created. Moreover, even though there were some precedents before the war, detailed regulations on dealing with cultural heritage during a conflict appeared across the board. A global public opinion was forming that valued the protection of cultural monuments and antiquities. The issue of protecting cultural heritage became more complicated during the post-war period, when the Ottoman Empire came under Allied occupation.

Askerler, Bilim İnsanları ve Toplum: Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeoloji Faaliyetleri

Ceren Abi[1]

Makale geliş: 3 Eylül 2021
Makale kabul: 10 Eylül 2021
https://doi.org/10.54930/TARE.2021.6

Özet

Bu makalede, Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı topraklarında arkeolojik araştırmalar yapma ve kültürel varlıkları koruma konularında araştırmacı ve askerler için doğurduğu fırsatlar, bu çalışmaları gerçekleştirme sebepleri ve toplumun bunları nasıl karşıladığı konuları ele alınmaktadır. Savaşın ilk aylarında kazı alanları terk edilirken tüm taraflardaki bilim insanları seferberliğe katılmış, çatışmalar şiddet kazandıkça halkın kazılara ilgisi azalmıştı. Bununla birlikte savaş, tüm muhariplerin arkeolojiye ilgi duyması için çok sayıda yeni fırsat yaratmıştı. Aynı zamanda, arkeolojik faaliyetler de dâhil olmak üzere kültürel mirasın korunması ve değer kazanması, savaşın birer unsurları haline gelip kamuoyu düşüncesinin şekillendirilmesinde yol oynamıştır.

Anahtar Kelimeler:

Arkeoloji, Kültürel Miras, Birinci Dünya Savaşı, Koruma, Askerler

Harvard Üniversitesi arkeoloji profesörü George H. Chase, 1915 yılında arkeolojiyle ilgili tüm raporların tek sayfadan ve *Inter arma silet [sic] archaelogia*[2] sloganından oluşmasını bekliyordu. Aksine arkeoloji, Birinci Dünya Savaşı'nın doğurduğu yeni fırsatlarla kendine gelişme alanı bulmuştu. Bu makale, Osmanlı İmparatorluğu topraklarında her iki tarafta savaşan muhariplerin gerçekleştirdiği kültürel mirasla ilgili, özellikle arkeolojik ve korumaya yönelik faaliyetlere genel bir bakış sunmayı amaçlar. Makale, bilim insanları (özellikle arkeologlar) ve askerlerin birbirinden bağımsız olarak düşünülemeyecek rolleri ile ilişkilerine odaklanır.

Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu için Ekim 1914'te, ülkenin İtilaf Devletleri'ne (İngiltere, Fransa, İtalya, Rusya ve kolonileri ve özellikle ANZAC'lar, daha sonra Yunanistan ve Amerika Birleşik Devletleri) karşı İttifak Devletleri'nin yanında (Avusturya-Macaristan ve

1 Ceren Abi, Kadir Has Üniversitesi, ORCID: 0000–0003–0565–0865, ceren.abi@gmail.com

Eşsiz katkıları için Eoghan Stafford'a teşekkür ederim. Bu makalenin önceki versiyonları paylaşabilmem için birer platform sağlayan Hollanda Araştırma Enstitüsü ve Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Tarihi Lisansüstü Programı'na ve bu konuşmalarda yer alan katılımcılara yararlı geribildirimleri için teşekkür ederim.

2 George H. Chase, "Archaeology in 1915," *The Classical Journal* 12, no. 3 (1916): 200–208. Bu ifade, "Silahlar konuştuğunda arkeoloji susar" şeklinde çevrilebilir. Savaşın arkeolojiyle ilgili çalışmaları durdurduğu anlamına gelmektedir.

Almanya) savaşa girmesiyle başlayıp Ekim 1918'de yenilgiyle sonuçlanmıştır. Osmanlı topraklarının dört bir yanında çatışmalar gerçekleşmişti. Osmanlılar Kafkasya Cephesi'nde Ruslarla; Irak, Süveyş ve Filistin Cepheleri'nde İngilizlerle; Çanakkale Cephesi'nde ise İngiliz, ANZAC'lar ve Fransızlarla savaşmıştı.

Savaş başladığında, Osmanlı İmparatorluğu'nda çalışan birçok Avrupalı arkeolog ülkeden ayrılmak zorunda kalmıştı. İmparatorluk sınırlarında kalan Avrupalı bilim insanları, Osmanlı'nın müttefikleri olan Almanlar ve daha sonra 1917 yılında İstanbul Macar Bilim Enstitüsü'nü kuran Macarlar idi.[3] Almanlar Babil'de önemli kazılarını sürdürürken çok sayıda araştırmacının askere alınması nedeniyle diğer kazı alanlarındaki çalışmalar kısıtlanmış veya tamamıyla sona ermişti.[4] Araştırmacıların askere alınması, o dönemde diğer Avrupa ülkelerinde de yaygın bir uygulamaydı.

Savaş, 1914–1916 arası ve 1916 ortalarından savaşın sonuna kadar olmak üzere iki döneme ayrılabilir. İlk dönemde arkeologlar, arkeolojik çalışmaları sürdürmek için savaşta gerçekleştirilen faaliyetler, savaş ganimetleri ve yeni teknolojiler gibi savaşın sunduğu kaynakları kullanmayı öğrenmiştir. Bu dönemde, savaş boyunca siper kazma ve bomba infilakı gibi günlük etkinliklerde arkeolojik eserlerin gün yüzüne çıkarıldığı rastlantısal arkeoloji uygulamalarının çok sayıda örneğiyle karşılaşılmıştır. İkinci dönem, daha düzenli ve kurumsal bir şekilde ilerlemiştir.

Arkeologlar hangi pozisyonlarda seferberliğe katılmıştı? İlk dönemde Avrupalı arkeologlar, istihbarat ve yönetim alanlarında resmi ve gayriresmî olarak istihdam edilmişti. Örneğin Atina'da Fransız ve İngiliz arkeoloji okullarının üyeleri, 1917'ye kadar savaşta herhangi bir taraf almayan Yunanistan'ın kamuoyunu etkilemek üzere propaganda faaliyetleri yürütmüştür.[5] Birkaç arkeolog, her ne kadar ufak çapta da olsa İtilaf kuvvetlerinin gücünü vurgulamak için kazılara devam etmişti. T. E Lawrence ve Gertrude Bell gibi bazı arkeologlar ise doğrudan askeri idarede istihdam edilmişler ve Orta Doğu'da İngiliz politikasını şekillendirmeyi amaçlayan Arap Büro'da çalışmışlardı.[6] Dil, politika ve bölge hakkında uzman bilim insanları olan arkeologlar, istihbarat ve yönetim pozisyonlarında sıklıkla tercih edilen isimlerdi.

Osmanlı tarafındaki bilim insanlarına ne olmuştu? Osmanlı İmparatorluğu'nda Müze-i Hümayun (bugünkü İstanbul Arkeoloji Müzesi) idarecisi Halil Ethem Bey, müze personeli askere çağrıldığında koleksiyonları korumak için ailesiyle birlikte müzeye taşınmıştı.[7] Koleksiyonları

---

3 Gábor Fodor, "Harp İstanbul'unda Macar Arkeolojisi: Konstantinopolis Macar Bilim Enstitüsü (1916–1918)," *YILLIK: Annual of Istanbul Studies* 2 (2019): 103–17.

4 Oliver Stein, "Archaeology and Monument Protection in War: The Collaboration Between the German Army and Researchers in the Ottoman Empire, 1914–1918," *Militarized Cultural Encounters in the Long Nineteenth Century. War, Culture and Society, 1750–1850* içinde, der. Joseph Clarke ve John Horne (London: Palgrave Macmillan, 2018), 297–317. https://doi.org/10.1007/978-3-319-78229-4_1.

5 Miranda Stavrinou, "Gustave Fougères, l'École Française d'Athènes et La Propagande En Grèce Durant Les Années 1917–1918," *Bulletin de Correspondance Hellénique* 120, no. 1 (1996): 83–99, https://doi.org/10.3406/bch.1996.4589; Richard Clogg, "Academics at War: The British School at Athens during the First World War," *British School at Athens Studies* 17 (2009): 163–77; Catherine Valenti, "L'école française d'Athènes pendant la Grande Guerre: une institution universitaire au service de l'Entente," *Guerres mondiales et conflits contemporains* 204, no. 4 (2001): 5–14.

6 Arkeoloji ve siyaseti bir araya getiren bu tür etkinlikler, Fransız Paul-Émile Botta ve İngiliz Austen Henry Layard gibi diplomatların görevlendirilmesiyle birlikte on dokuzuncu yüzyılın başlarına dayanmaktadır. Layard ve Botta'nın etkinliklerine değinen çok sayıda çalışma mevcuttur. Bunlardan sonuncusu: Shawn Malley, *From Archaeology to Spectacle in Victorian Britain: The Case of Assyria, 1845-1854* (Farnham: Ashgate, 2012).

7 Ayşe Özdemir, "A History of Turkish Archaeology from the 19th Century to the End of the Single Party Period" (Yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2001), 34. Aziz Ogan, "Bay Halil Ethem," *Yeni Türk Mecmuası* 73 (1939): 4–7. Makaleye göre Halil Ethem, savaştan sonra da uzun yıllar boyunca müzede yaşamaya devam etmişti.

yeni bir düzenlemeyle sınıflandırmaya karar verdiğinde içinde bulunduğu durumu bir fırsata çevirerek eserleri yakından incelemişti. Ayrıca bu olanağı değerlendirerek Eski Şark Eserleri Müzesi'ni (Şark-ı Kadim Müzesi) kurmuştu. Bu müze Hitit, Mısır ve Mezopotamya'ya ait eski eserleri Yunan, Roma ve Bizans eserlerinden ayırmayı amaçlıyordu. Müze-i Hümayun'un diğer görevlileri de boş durmuyordu. Makridi Bey ve Bedri Bey gibi sorumlular eserleri toplayıp yayınlamaya devam ettiler.[8] Eski eserlerin toplanıp müzeye taşınmasında ordunun yardımları da vardı. Örneğin, savaş sırasında, daha önce Topkapı Sarayı çevresinde bulunan lahit kapakları, I. Ordu Komutanı Mehmet Ali Paşa tarafından görevlendirilen askerlerle Müze-i Hümayun'a taşınmıştı.[9]

Savaş arkeolojik kalıntıları savunmasız bıraksa da hükûmet, savaşın seyrine rağmen anıtları korumak için elinden geleni yapmaya kararlıydı. Bu, 1917 yılında İçişleri Nezareti tarafından yayınlanan ve eski eserleri karargâh, hastane ve okul yapmak için kullanan, anıt niteliğindeki binaları tarihi ve mimari açıdan önemini gözetmeden tahrip eden bürokratları eleştiren bir tebliğde açıkça gözler önüne serilmiştir. Tebliğde bu binaların eski eser ve milli abideler oldukları için korumalarının gerektiğinin altı çizilmiştir. İçişleri Nezareti'nin bu konunun önemi hakkında bildiri yayınlama gereksinimi duyması, konunun devlet görevlileri için ne kadar önemli olduğunu vurgulamaktadır. Bu durum, imparatorluk toprakları genelinde bu uygulamanın ne kadar yaygın olduğuna da işaret etmektedir.[10] 1917 yılında tarihi eserlerin ve anıtların incelenmesi ve koruma altına alınması amacıyla Âsâr-ı Atîka Ercümen-i Dâimîsi (Eski Eserler Daimi Kurulu)'nun kurulması da tesadüf olmaktan uzaktır.[11] 1918 yılında, İstanbul'daki Türk ve Bizans anıtlarının kapsamlı bir listesinin derlenmesi için bir alt komisyon görevlendirilmiştir.[12] Osmanlı mimarları, bir fotoğrafçı ve bir Alman sanat tarihçisinden oluşan bu alt komisyon ekibi,[13] eski İstanbul sokak-

8 Örneğin, müzenin denetimcilerinden biri olan Bedri Bey, 1917 yılında Kyzikos'ta (bugünkü adıyla Kuzeybatı Anadolu'da Balıkesir şehri) bir heykeli ortaya çıkarmış ve 1918'de İstanbul Arkeoloji Müzesi'ne sevk etmiştir. Sidney N. Deane, "Archaeological News," *American Journal of Archaeology* 27, no. 3 (1923): 341–80, https://doi.org/10.2307/497854. Halil Ethem, 1915 yılında Kayseri'deki İslami eserler hakkında bir kitap yayınlamıştır. Halil Edhem, *Kayseriye Şehri: Mebânî-i İslâmiyye ve Kitâbeleri*. İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1334 [1915]. Halil Ethem ve Alman epigraf Max van Berchem, İslami yazıtlar hakkındaki çalışmalarının üçüncü cildini yayınlamıştır. Halil Edhem ve Max van Berchem, *Matériaux pour un corpus inscriptionum arabicarum, IIIe partie: Asie Mineure.* Cairo: Imprimerie de l'Institut français d'archéologie orientale, 1917.

9 Abdulhak Şinasi Hisar, "Müzelerimizin İlk Zamanları," *Türk Yurdu* 261 (1956): 281. Bu faaliyetlerin kapsamını belirlemek güçtür.

10 Örneğin, 1914 yılında ordu, Bakırköy'de kışla inşaatına başlamışken Bizans kalıntılarıyla karşılaşmış ve İstanbul Arkeoloji Müzesi'ni durumdan haberdar etmiştir. İlk incelemelerin ardından kalıntılar dokunulmadan bırakılmıştır. İtilaf kuvvetlerinin işgali sırasında Fransız güçleri kışlaları ele geçirmiş ve Fransız arkeologlar buralarda kazılara başlamıştır.

11 Bu fikir ilk kez savaştan birkaç ay önce gündeme gelmiştir. BOA. DH.II.28-2.33 (1332 Ca 4 Ah/ 29 Nisan 1914). Cemiyet üyeleri arasında İhtifalci Mehmet Ziya (1866/7–1930), Halil Ethem (Eldem), Mimar Kemâleddin, Efdaleddin (Tekiner) ve Celâl Esat (Arseven) yer almaktadır. Bu konsey, farklı kaynaklarda Muhâfaza-i Âsâr-ı Atîka Encümeni veya Muhâfaza-i Âbidât Encümeni adlarıyla da geçmiştir. "Muhafaza-i Âsâr-ı Atîka Encümen-i Daimisi: Bir Senelik Mesaisine Dair Rapor, 21 Mayıs 1334," Numero 1 (Darülhilafetül Aliye [İstanbul]: Muhafaza-i Âsâr-ı Atîka Encümen-i Daimisi, 1336).

12 Friedrich Schrader, "Die Kunstdenkmäler Konstantinopels," *Der Neue Orient Band* 5 (1919): 302–4 ve 352–54. Osmanlı arşivlerinde, temel işleri ve sarnıçların tarihiyle ilgili bir çalışma yürütmek üzere bir komisyon kurulduğuna dair de bir referans mevcuttur. BOA, M.F.MKT 1214.63 (1334 R 29). Bu, Osmanlı İmparatorluk Müzesi'nde çalışan ve İstanbul Üniversitesi'nde ders veren bir başka Alman Eckhard Unger'in (1884–1966) çalışmalarıyla ilgili olabilir. Kendisi, İstanbul'daki Yerebatan Sarnıcı'nda ilk detaylı araştırmayı yapan Alman Asurologdur. Bkz. Gül Cephanecigil, "Teaching the 'Science of Antiquities' in the Late Ottoman Turkey: Eckhardt Unger ve 'İlm-i Âsâr-ı atîka Medhali' [Kalıntı Bilimine Giriş]," *A|Z İTÜ Mimarlık Fakültesi Bülteni* 13, no. 2 (2016): 175–84, https://doi.org/10.5505/itujfa.2016.46320.

13 Diğer üyeler arasında güzel sanatlar fakültesinde yapı ustası ve öğretim görevlisi olan Asım Bey (muhtemelen Asım

larını arşınlayarak anıtları listelemiş, binalar ile anıtların fotoğraflarını çekmiştir. Alt komisyon; şahıs, belediye ve savaş kaynaklı hasarların yanı sıra yangın tahribatını da belgelemiştir.[14]

Yıkıcı teknolojileriyle savaş, arkeoloji alanında da yeni fırsatlar doğurmuştur. Savaş, siperler ve patlamalarla eş anlamlıdır. Kesintisiz süren kazma, bombalama ve ateş elim durumlara ve çok sayıda ferdin hayatını kaybetmesine neden olsa da, rastlantısal olarak eski eserlerin bulunmasına katkıda bulunmuştur. Buluntulardan bazıları Müze-i Hümayun'a sunulmuştur.[15] Çanakkale Cephesi'nde savaşan İtilaf güçleri de eski eserleri gün ışığına çıkarmıştır. Bu rastlantısal buluntular bazen, 1915 yılında Fransız *L'Illustration* dergisi gibi önemli yayınlarda kendine yer bulmuştur. İlerleyen zaman ve savaşın artan şiddetiyle birlikte buluntu sıklığında da artış görülmüştür. İngiliz ve Fransız birliklerindeki arkeologlar, bulduklarını belgeleyip korumayı amaçlamıştır. Örneğin Mayıs 1915'te, Fransız askerleri siper kazarken eski mezarlarla karşılaşmıştır. Birkaç hafta sonra Osmanlı bombardımanıyla birlikte çok sayıda lahit gün yüzüne çıkmıştır. Lahitlerin, antik Yunan kenti Elaious'un M.Ö. altıncı yüzyıl mezarlığına ait olduğu belirlenmiştir.[16] Resmî kazılar, Kudüs İncil Çalışmaları Okulu'ndan Dominikan bir Asurolog profesör önderliğinde başlamıştır.[17] İş gücünü askerler sağlamıştır. Buluntular, cephede ufak bir müze görevi gören ve ziyaretçilere açık bir depoda saklanmıştır. Askerlerin müzeyi ziyaret etmelerinin nedeni ne olabilir? O dönemde askerler, cephede geçirdikleri süre boyunca eğlence imkânı sunan fazla seçeneğe sahip değildi. Bir arkeoloğun liderliğinde çalışmak ve derme çatma da olsa bir müzeyi ziyaret etmek, askerlerin biraz olsun soluklanmasını sağlamış olabilir. Arkeologlar açısından ise bu siperler, benzersiz çalışma fırsatları sunmuştur.[18] Kazı faaliyetlerinin ve derme çatma müzenin varlığı, askeri liderlerin arkeolojiye karşı ilgisini ve desteğini kanıtlar niteliktedir. Bu ilgi ve destek, ikinci dönemde de kendine yer bulacaktır.

Başkent dışında Osmanlı'da kurumsallaşmaya en çok odaklanılan ikinci dönem, Suriye'de Cemal Paşa'nın girişimleriyle başlamıştır. İttihak ve Terakki Cemiyeti'nin liderlerinden biri olan Cemal Paşa, hem Suriye'nin askeri yöneticisi hem Dördüncü Ordu Komutanı görevini sürdürmüştür. Adı Arap vilayetlerinde sıklıkla açlık ve yıkımla anıldığından kötü bir şöhrete sahip olmuştur. Seçkin siyasetçileri ve muhalifleri asarak idam etmenin veya sürgüne göndermenin yanında, şehirlerde görkemli meydanlar inşa ettirme gibi bayındırlık hizmetleriyle ilgilenmiştir. Şam ile Halep kalelerinin restorasyonuna ve korunmasına liderlik etmiştir.[19] Hakkında daha az bilgi sahibi olunan faaliyetlerinden biri, Alman müttefiklerinden de destek alarak bir anıtları koruma birimi kurmuş olmasıdır.

Kömürcüoğlu), öğretim kurulu üyesi ve antika uzmanı genç mimar Mehmet Ziya Bey (İhtifalci Mehmet Ziya olarak bilinir), genç mimar Zühtü (Başar) Bey (1886-1942), Sébah & Joaillier adlı bir fotoğrafçılık stüdyosunun sahibi İskender Bey ve Alman filolog ve sanat tarihçisi, günlük Alman gazetesi *Osmanischer Lloyd*'un kurucu ortağı (1917'ye kadar) ve genel yayın müdürü Friedrich Schrader bulunuyordu.

14 Ceren Abi, "Byzantine Archaeology during the First World War and the Allied Occupation (1914–1923): Destruction, Exploration, and Protection," in *Byzantine Archaeology in Istanbul* içinde (İstanbul: Pera Museum, baskıda).

15 BOA, D.H.EUM.VRK 25.29. (1334 B 06)

16 Daha fazla bilgi için bkz. Lucienne Thys-Şenocak, *Divided Spaces, Contested Pasts: The Heritage of the Gallipoli Peninsula* (London: Routledge, 2019).

17 Thérèse Krempp, "Le service archéologique de l'armée d'Orient, une archéologie en guerre," *Bulletin de l'Institut Pierre Renouvin* 46, no. 2 (2017): 77–90.

18 Örneğin, savaş bölgelerinde çalışmalarını ve yayın faaliyetlerini sürdürülen arkeologların çalışmaları incelenebilir: Léon Rey, "Observations sur les sites préhistoriques et protohistoriques de la Macédoine," *Bulletin de Correspondance Hellénique* 40, no. 1 (1916): 257–92, https://doi.org/10.3406/bch.1916.1478.

19 Ömer Osman Umar, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908–1938)* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2004), 345.

Osmanlı topraklarında, askeri faaliyet sürdüren Almanlar arasında Leo Frobenius, Max von Oppenheim ve Profesör Theodor Wiegand gibi arkeologlar da vardı. Theodor Wiegand, Berlin'de Kraliyet Müzesi'nin Eski Eserler Bölümü yöneticisiydi.[20] 1916 yılında Cemal Paşa, Suriye ve Filistin'deki kalıntıları incelemesi için Profesör Wiegand'ı genel müfettiş olarak istihdam etmişti.[21] Aynı yıl Cemal Paşa, Wiegand'ı Alman-Türk Anıt Koruma Birliği (Deutsch-Turkisches Denkmalschutzkommando) oluşturmakla görevlendirmişti. Bu birliğin üyeleri, Alman uzmanlardan oluşmaktaydı. İlgili girişimden haberdar olduğunda Halil Ethem Bey, İzmir bölgesindeki eski eser uzmanı olan Aziz Bey'i (Ogan) de birliğe katılmaya davet etti.[22] Birim kapsamlı arkeolojik geziler ve çok sayıda tarihi, arkeolojik ve mimari yüzey araştırması gerçekleştirmişti. Aynı zamanda yıkım tehlikesiyle karşı karşıya olan tarihi binaların korunmasını da garanti altına almayı üstlenmişti.

Yeni kurulan bu birim sayesinde Profesör Wiegand, kapsamlı araştırmalar yürütüp 1918 yılında Cemal Paşa'nın ordu kaynaklarından kendisine ayırdığı maddi destekle Almanca ve Osmanlıca dillerinde *Alte Denkmäler aus Syrien, Palästina und Westarabien* (Suriye, Filistin ve Garbî Arabistan Abidat-ı Atikası) adlı bir kitap yayınlamıştı.[23] Osmanlılar ve bugün Sultanahmet adıyla bilinen yangınlarla tahrip olmuş bölgede kazılar gerçekleştiren ve eski sarayın kalıntılarını gün yüzüne çıkaran Almanlar arasındaki işbirliği Suriye sınırlarının dışına çıkarak İstanbul'a taşınmıştı.[24] 1918 yılında, Almanlar bölgeyi tahliye etmek zorunda kalmadan önce Osmanlı Müzesi görevlilerinden de destek alarak kazı çalışmalarını sürdürmüşlerdi. Çalışmaları daha sonra İtilaf güçleri bölgeye ulaştığında Fransız arkeologlar tarafından kaldığı yerden sürdürülecekti.[25]

Birinci Dünya Savaşı'nın tam ortasında, Almanlar ve Osmanlıları böylesine emek gerektiren çalışmalara girişmeye yönlendirenin ne olduğunu belirtmek önem taşımaktadır. Modern çağda, savaşın ve işgalin geçmişten günümüze ulaşan kalıntılar üzerinde hak iddia etmeyle ilişkilendirildiği çok sayıda örnek mevcuttur. 18. yüzyılda Napolyon'un Mısır'ı işgali ve 19. yüzyılda Fransız ve İtalyanların Kuzey Afrika'da sömürgecilik faaliyetlerini artırmasından 21. yüzyılda sözde Irak Şam İslam Devleti'nin Suriye ve Irak'ı işgal etmesine kadar, geçmişten gelen kalıntıların korunması ve yıkıma uğratılması, çok sayıda siyasi, ekonomik ve kültürel sebeple ilişkilendi-

20 Stein, "Archaeology and Monument Protection in War: The Collaboration Between the German Army and Researchers in the Ottoman Empire, 1914–1918."

21 Aziz Ogan, 1917'de Şam'a gönderilmiş ve 1918 yılına kadar anıtları koruma komisyonunda Osmanlı temsilcisi görevini sürdürmüştü. Theodor Wiegand ile yakın arkadaş olmuştu. Ogan İzmir'e döndüğünde Wiegand, Didyma ve Pergamon kalıntlarının bulunduğu bölgede kazılar yapmıştı. Melania Savino, "Narrating the "New" History: Museums in the Construction of the Turkish Republic," *Great Narratives of the Past Traditions and Revisions in National Museums: Conference Proceedings from EuNaMus. Paris 29 June-1 July and 25-26 November 2011, European Nationals Museums: Identity Politics, the Uses of the Past and the European Citizen* içinde, der. Dominique Poulot, Felicity Bodenstein ve José María Lanzarote Guiral (Linköping: Linköping University Electronic Press, 2012), 253–64. http://www.ep.liu.se/ecp_home/index.en.aspx?issue=078.

22 Sebastian Willert, "Zwischen deutsch-osmanischen Kriegszielen und Museumsinteressen: Das Deutsch-Türkische Denkmalschutz-Kommando im Ersten Weltkrieg," in *Renationalisierung oder Sharing Heritage? Wo steht die Denkmalpflege im Europäischen Kulturerbejahr 2018?* içinde, der. Stephanie Herold, Anneli Randla ve Ingid Scheurmann, Veröffentlichungen des Arbeitskreises Theorie und Lehre der Denkmalpflege e.V. 28 (Holzminder: Jörg Mitzkat, 2019), 42–49. https://books.ub.uni-heidelberg.de/arthistoricum/reader/download/496/496-17-87707-1-10-20200207.pdf.

23 Theodor Wiegand ve Cemal Paşa, *Alte Denkmäler aus Syrien, Palästina und Westarabien: 100 Tafeln mit beschreibendem Text* (Berlin: Reimer, 1918), https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/wiegand1918.

24 Ernest Mamboury ve Theodor Wiegand, *Die Kaiserpaläste von Konstantinopel zwischen Hippodrom und Marmara-Meer* (Berlin: De Gruyter, 1934).

25 Jean Ebersolt, *Mission archéologique de Constantinople* (Paris: E. Leroux, 1921).

rilmektedir.[26] Bu sebepler arasında, işgalleri meşrulaştırmaktan kalıntıların satışıyla elde edilecek maddi gelire kadar birçok unsur sayılabilir.

Almanlar Osmanlı İmparatorluğu'nda işgalci değil müttefik konumundaydı. Almanları anıtları korumayla ilgili çalışmalar yapmaya yönlendiren unsurların neler olduğunu öğrenmek için savaşın ilk yılının mercek altına alınması gerekir. İlk yılda, Almanya ordusu Leuven Üniversitesi'nin itibarlı kütüphanesini, daha sonra Reims Katedrali'ni tahrip etmiştir. Bu değerli kültürel anıtların yıkımı, uluslararası mecrada büyük tepkiyle karşılanmış ve Almanlar dünya çapında barbar olmakla suçlanmıştır.[27] Bu suçlamaların ardından Almanlar, 1914 yılında Batı Cephesi'nde anıt koruma birimleri kurmuştur.[28] Taburları kültürel eserlerden uzaklaştırmayı ve bu şekilde eserleri korumayı amaçlayan birimlerde çok sayıda Alman ve Avusturyalı arkeolog görev yapmıştır. Almanlar ve Osmanlılar arasındaki iş birliği daha sonra ve farklı amaçlarla ortaya çıkmıştır. Bunun, Almanlar ve Osmanlılar arasındaki ilişkiyi güçlendirmeye yönelik olduğu düşünülmektedir. İki ülke, 1916 yılından itibaren farklı ortak kültürel faaliyetlerde de bulunmuştur.[29] Alman ekibi, İngiliz işgalciler bölgeye varmadan önce Osmanlı ordusunun Mezopotamya'daki tarihi eserleri Müze-i Hümayun'a taşımasına da yardımcı olmuştur. Osmanlı hükûmeti, bu konularda kendileriyle iş birliği yapan Alman askerlere müteşekkir olmuş ve onları bir nişanla ödüllendirmiştir.[30] Almanların Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde gerçekleştirdiği arkeolojik çalışmalar, askeri istihbarat toplama açısından da faydalı olmuştur. Bu iş birliği, ilerleyen zamanlarda kullanılacak arkeolojik çalışma izinlerinin yanı sıra kazılar ile buluntuların paylaşılması üzerinde özel ayrıcalıklar elde etme konularında da yarar sağlamıştır.[31]

Yukarıda sözü geçen *Alte Denkmäler aus Syrien, Palästina und Westarabien* eserinin tanıtımında, Cemal Paşa'nın hedeflerine kısaca değinilmektedir. Cemal Paşa, söz konusu eserde iki farklı kitleye hitap etmektedir. İlki Avrupalılardır. Eserde, Avrupalıların 19. yüzyıla dayanan, Osmanlıların uygar olmadıkları ve kendi eski eserlerini korumaya özen gösteremedikleriyle ilgili bir ithamına yanıt verilmiştir. Cemal Paşa, anıt koruma birimi oluşturarak Osmanlıların eski eserlerin korunmasına ve incelenmesine önem verdiğini vurgulayabilmiştir. Eserde hitap edilen ikinci kitle Osmanlı vatandaşlarıdır. Cemal Paşa, bu kitabı okuyanların ve hem Osmanlıların hem eski uygarlıkların geride bıraktıkları eski eserlerin fotoğraflarına bakanların, tarihin muhteşemliğine tanık olarak Osmanlı vatandaşı olmaktan gurur duyacağını belirtmiştir.

---

26 Ör. bkz. Bonnie Effros, *Incidental Archaeologists: French Officers and the Rediscovery of Roman North Africa* (Ithaca: Cornell University Press, 2018), https://doi.org/10.7591/9781501718540; Massimiliano Munzi, *L'epica del ritorno: Archeologia e politica nella Tripolitania italiana* (Rome: L'Erma' di Bretschneider, 2001).

27 Ör. bkz. John P. Williams, "The Flames of Louvain: Total War and the Destruction of European High Culture in Belgium by German Occupying Forces in August 1914," *The Great War in Belgium and the Netherlands: Beyond Flanders Fields* içinde, der. Felicity Rash ve Christophe Declercq (Cham: Springer International Publishing, 2018), 35–47, https://doi.org/10.1007/978-3-319-73108-7_3.

28 Paul Clemen, *Kunstschutz im Kriege; Berichte über den Zustand der Kunstdenkmäler auf den verschiedenen Kriegsschauplätzen und über die deutschen und österreichischen Massnahmen zu ihrer Erhaltung, Rettung, Erforschung* (Leipzig: E.A. Seemann, 1919).

29 Bkz. Gizem Tongo, "Ottoman Painting and Painters during the First World War" (Doktora tezi, University of Oxford, 2017). Ayrıca Suha Özkan, "Türk-Alman Dostluk Yurdu Öneri Yarışması, 1916," *O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Dergisi* 1, no. 2 (Sonbahar 1975).

30 BOA MF.MKT.1234 63 (1336 Ş 29). "Babil harabesinden çıkarılan eski eserleri İngiliz istilasından evvel kaldıran ancak Ane'de esir düşen Irak Ordusu'nda vazifeli Mülazım-ı Evvel Doktor Konrad Proviser ve bu eserleri İstanbul'da Müze-i Hümayun'a ulaştıran Yıldırım Ordusu'nda Yüzbaşı Walter Andre'nin Mecidi Nişanı ile taltifleri."

31 Osmanlı ve Almanların arkeolojik kuruluşları arasındaki karmaşık ve sıklıkla gergin ilişkinin ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Willert, "Zwischen Deutsch-Osmanischen Kriegszielen."

Kitapta, bu eseri eline alan tüm Osmanlı vatandaşlarının eski eserleri saygıyla koruma konusundaki sorumluluklarını öğreneceğinden de bahsedilmektedir. Burada, iki kitleye birden yönlendirilen farklı bir mesaj da söz konusu olabilir. Tıpkı anıt koruma biriminin çalışmaları gibi, bu kitap da Suriye'de Bizans, Arap ve Osmanlı dönemlerindeki Müslüman, Hristiyan ve Yahudilere ait tüm eski eser ve kalıntıları kucaklayıcı niteliktedir. Dolayısıyla, kitapta Osmanlı Devleti'nin, her kesimden halkın tarihine ışık tutma amacının ifade edildiği de söylenebilir. Kapsayıcılık üzerindeki bu vurgu, 1915 ve 1916'da olan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak birliği ve toplumsal bütünlüğünü sarsan olaylar düşünüldüğünde oldukça yetersiz kalsa da Osmanlı liderlerinin savaş sırasında toplumsal birliği sağlamak için geçmişin bıraktığı kalıntılardan yararlanabileceğini düşünmesi önem taşımaktadır.

İtilaf devletleri için ikinci döneme geçtiğimizde, Makedonya ve Kafkasya Cepheleri'ndeki gelişmeler, arkeologların etkinliklerinin yanı sıra kültürel mirasla ilgili faaliyetlerin kurumsallaştırılmasıyla ilgili içgörüler sunmaktadır. İngiliz ve Fransız hükûmetleri, 1915 yılında birliklerini Yunanistan'ın kuzeyine gönderdiklerinde, uzun süre çıkmazda kalmıştır. Arkeolojik eser cennetine konumlandırılmış birlikler ve Fransız ordusunun bilimsel araştırmaların sürdürülmesi yönünde sağladığı katkının, Fransızları kazı çalışmalarına başlamaya yönlendirdiği düşünülmektedir. Bu doğrultuda, İtilaf Devletleri'nin *Armée d'Orient* ordusu başkomutanı Maurice Sarrail, Mayıs 1916'da bir Arkeoloji İdaresi kurmuştur.[32] Burada samimi bir bilgi ve bilim yaratma amacından bahsedebiliriz.[33]

Makedonya Cephesi'nde farklı bir bölgede faaliyet sürdüren İngilizler ise Arkeoloji İdaresi kurmamış olsa da kazı çalışmaları gerçekleştirmiştir. Bununla birlikte, İtilaf Devletleri, Yunan toplumu ile yerel idarenin güvenini tazelemek için arkeolojik faaliyetlerine daha kurumsal bir hava kazandırmak zorunda kalmıştır. Atina basını, İtilaf Devletleri'ni arkeolojik buluntuları yağmalamakla itham eden makaleler yayınlamaya başlamıştır. Bu ithamların gerçek dayanaklara sahip olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Kasım 1917'de, buluntularla dolu on bir kasa Yunanistan'dan Louvre Müzesi'ne gönderilmiştir. Buna karşın, her iki ordu da buluntularla ilgili yapılabilecek işlemler hakkında yönetmelikler oluşturmaya başlamış ve tüm arkeolojik eserlerin bildirilip Selanik'e gönderilmesi gerektiği hakkında karar almışlardır. İngiliz ve Fransızlar farklı bölgelerde faaliyet gösterdiğinden iki ayrı koleksiyon oluşturulmuştur. Fransız koleksiyonu Se-

32 İdarenin kuruluşu ve 1918'den faaliyetleri hakkında ayrıntılı bir rapor için bkz. Gustave Mendel, "Les travaux du service archéologique de l'armée française d'Orient," *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 62, no. 1 (1918): 9–17, https://doi.org/10.3406/crai.1918.73940. Faaliyetlerinin bilimsel incelemesi için bkz. Andrew Shapland ve Evangelina Stefani, der., *Archaeology Behind the Battle Lines: The Macedonian Campaign (1915–19) and its Legacy*, British School at Athens - Modern Greek and Byzantine Studies 4 (London: Routledge, 2017).

33 Fransız Arkeoloji İdaresi başkanı Mendel, sanat tarihçileri ve Türk hayranlarınca değer verilecek, onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllarda "doğuya özgü" dekorasyon eserlerinden oluşan bir albüm yayınlamayı bile teklif etmiştir. Mendel'in "Osmanlı" terimini kullanmaması ve Fransızların bakımı ihmal edilen anıtlara bulundukları katkı hakkında övünmesi ilgi çekicidir. Mendel, görüşlerini şöyle ifade etmiştir: "Nous avons cru, en outre, devoir faire une place à une série de monuments qu'on a trop longtemps négligés. Il a existé en Orient, au xvme et dans la première partie du xixe siècle, un art décoratif fastueux et charmant : sculpteurs sur pierre et sur bois, ébénistes, imagiers, ce sont eux qui ont décoré les iconostases des églises et les plafonds des riches konaks, exécuté ces meubles domestiques ou cultuels en marqueterie d'ivoire, de nacre et d'écaillé, sculpté les fontaines consacrées par de pieux musulmans et peuplé les cimetières turcs de leurs stèles enguirlandées et fleuries. Le Service archéologique se propose, avec la collaboration de la Section photographique de l'armée d'Orient (dirigée à Salonique par le lieutenant Georges Rémond), de constituer un album de ces bois, de ces marbres et de ces icônes. Ce recueil sera également précieux aux historiens de l'art et aux fervents de la 'turquerie'." Mendel, "Les travaux du service archéologique de l'armée française d'Orient," 16–17.

lanik'te Yorgo Rotundası olarak bilinen tarihi katedralde, İngilizlerinki ise Beyaz Kule'de yer almıştır. Kulede Kıdemli Yüzbaşı Ernest Gardner tarafından düzenlenen bir kat, *British Salonika Force Museum* olarak adlandırılmıştır.[34] Kendisi savaştan önce bir klasik arkeoloji profesörü ve Atina İngiliz Okulu'nun yöneticisiydi. Müze halka açık olmasa da görünüşe göre Gardner, meraklılarına müzeyi gezdiriyordu.[35]

Rusların Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu bölgelerini işgali kurumsal arkeolojik faaliyetlere daha fazla örnek sunar. Diğer işgalci güçlerin aksine Rusların, en başından beri Osmanlı toprakları üzerinde arkeolojiyle ilişkili planları olduğu bilinmektedir. 1914'te Kafkasya Cephesi'ni kurup Osmanlı topraklarını işgale başladıklarından 1917 yılına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun doğusunda çok sayıda arkeolojik ve etnografik çalışma gerçekleştirmişlerdir. On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı topraklarında kurulan ve savaş başladığında kapatılan Rus Arkeoloji Enstitüsü (RAIK), bu çalışmalarda etkin olarak faaliyet göstermiştir. RAIK'in faaliyetlerinin yanı sıra Rus ordusu, 1916'da işgal edilen bölgelerde etkin olan, "Eski Eserler için Koruma ve Kayıt Komisyonu" adlı bir birim de kurmuştur.[36] Bu, Alman-Türk Anıt Koruma Birliği ile benzer bir kuruluştur.

Rusların yürüttüğü arkeolojik faaliyetler, özellikle Bizans ve Hristiyanlık tarihine odaklananlar, Rus İmparatorluğu'nun Osmanlı topraklarındaki varlığına meşruluk kazandırma amacı taşıyan iki farklı iddia sunmasına olanak tanımıştır. Bunlardan ilki, Rusya'nın Bizans İmparatorluğu ile tarihi ve dini bir bağı olduğudur. İkincisi ise, değerini yalnızca kendilerinin bildiklerini iddia ettikleri kötü durumdaki eski eserleri restore etme konusunda sorumluluk hissetmeleridir. 1916 yılından itibaren İngiliz ve Fransızlar da benzer siyasi iddialar ortaya atacaktır.

Korumayla ilgili bu girişimlerin bir diğer yanı da askerlerin verdiği zararlarla ilgilidir. İngiliz kuvvetlerinin Bağdat'ı işgalinin ardından iki yıl sonra bölgedeki eski eserlerin korunmasını üstlenmeyle ilgili iddiasını bildirmesi, buna harika bir örnektir. Bu bildirimde; tüm eski eserlerin işgal edilen bölgedeki idarecilerin mülkü olduğundan ve bunların izinsiz olarak bölgeden alınmasının yasak olduğundan bahsedilmektedir. Bildirime göre askerler, eski eserlere zarar vermekte, bunları izinsiz olarak almakta ve/veya satmaktadır. Bu yöntemi izleyenler yalnızca İngilizler değildir. 1916 yılında, Kuzey Anadolu'ya giren Rus ordusunun, eski eserleri tahrip ettiğini ve kaçakçılığını yaptığını gören Rus Orduları başkomutanı Nikolai Yudenich, Rus ordusunun işgali altında olan bölgelerde anıtların ve kültürel eserlerin ayrım yapılmaksızın tahribat, yağmalama, satış, satın alma veya izinsiz şekilde toplanmasının kesinlikle yasak olduğu ve eserlerin devlet koruması altında olduğunu bildirmiştir. Benzer şekilde İtalyanlar da 1915'te Avusturya'yı işgal ettiklerinde tarihi eserleri ve sanat eserlerini korumaya yönelik düzenlemeler oluşturmuştur.

Bu önlem, düzenleme ve bildirilerin tümünün karşı taraflarda savaşan birçok muharip tarafından uygulanması, eski eserleri tahrip etme, yağmalama ve eserlerin kaçakçılığını yapma gibi faaliyetlerin her yerde gerçekleştiğini göstermektedir. Askerlerin vatanlarındaki sevdikleri için eski eserleri hatıra olarak yanlarına alması, buldukları eserleri gelir elde etmek için satması veya eserleri atış pratiği yapmak ya da adlarını kazımak için kullanması gibi etkinlikler, bilim

34 Ch. Picard vd., "Macedonia," *The Annual of the British School at Athens* 23 (1918): 1–103.

35 'Bu müzedeki eserler, British Salonika Force Museum'da görüntülenebilir; The British Museum, "British Salonika Force Museum," erişim 3 Eylül 2021, https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG138946?id=-BIOG138946&page=1#page-top.

36 Pınar Üre, '"Byzantine Heritage, Archaeology, and Politics Between Russia and the Ottoman Empire: Russian Archaeological Institute in Constantinople (1894–1914)" (Doktora tezi, The London School of Economics and Political Science, 2014), 244.

insanlarının bulgularda bağlama ulaşamamasına, askeri ve siyasi liderlerin savaş faaliyetleriyle ilgili uluslararası skandalları önleyememesine neden olmuştur.

Bu makalede Yunanistan'dan Suriye'ye ve Doğu Anadolu'ya kadar geniş bir coğrafi alana yer verilmiş, Osmanlılara ek olarak savaşa katılan çeşitli Avrupa güçlerinden bahsedilerek Birinci Dünya Savaşı sırasında kültürel mirasla ilgili faaliyetlerin tablosunu çizmek amaçlanmıştır. Bu hikayenin aktörleri arasında, düşük rütbeli bir erden seçkin bir profesöre ve binlerce askeri yöneten komutanlara kadar geniş bir kesimden insanlar yer almaktadır. Savaş sırasında arkeologların askerlik faaliyetleri de yaptığını, askerlerin ise amatör arkeologlara dönüştüğünü vurgulamak istedim. Hem askerlerin hem bilim insanlarının savaşta birden fazla rol üstlendiğinin de altını çizdim. Her iki grup da eserleri tahrip etmiş, korumuş, yağmalamış ve araştırma yapmıştı. Savaşın şiddetinden her kesim etkilenmişti. Top ateşiyle yaralanmış, sıtmaya yakalanmış, fiziksel ve ruhsal anlamda yorgunluk çekmişlerdi. Bilimsel çalışmalar, savaştaki şiddetten kaçış için bir sığınak görevi görmüştü. Savaş, arkeolojiyi (ve genel olarak kültürel mirası) bir silah ve propaganda yöntemi olarak kullanmayla ilgili fırsatlar da doğurmuştur. Dolayısıyla, bilim insanlarının faaliyetlerinin, savaşan imparatorlukların hükümranlık ve sömürgecilikle ilgili yönelimleri doğrultusunda incelenmesi gerekir. Askerlerin gelir elde etmek için eski eserlerin kaçakçılığını yapması ve askerler ile arkeologların savaştıkları ülkenin yasalarına aykırı olsa da bulduklarını kendi ülkelerine göndermesi gibi bireyleri vahim durumları avantaja dönüştürmeye iten durumlar da göz önünde bulundurulmalıdır.

Kültürel mirasla ilgili faaliyetlerin ardındaki bir diğer nedenin de bilgiye ulaşma isteği ve bilim üretme olduğunu düşünüyorum. Bilim insanları yalnızca propaganda amacıyla veya devletin yönlendirmesi nedeniyle araştırma yapmıyordu; kötü bir durumu en iyi şekilde değerlendirme ve geçmişe ışık tutma konusunda son derece isteklilerdi. Aynı durum, her rütbeden (bazı) askerler için de geçerliydi. Bu askerler, kültürel mirasın önemi ve eski eserlerin korunmasının gerekliliği konusunda bilinç sahibiydi.

Savaş, birçok değişikliği de beraberinde getirmişti. Birinci Dünya Savaşı sırasında geçmişin ve eski eserlerin bambaşka bir şekilde önem kazandığını görüyoruz. Savaşta ilk anıt koruma birimleri kurulmuştu. Ek olarak, bununla ilgili örnekler savaştan önce de mevcut olsa bile, ihtilaf durumunda kültürel miras eserleriyle ilgili yapılması gerekenler konusunda ayrıntılı yönetmelikler ilk kez belirlenmişti. Dünya çapında, kültürel ve eski eserlerin korunmasına değer veren bir görüş hâkim olmaya başlamıştı. Kültürel mirasın korunması konusu savaş sonrası dönemde daha da karmaşık bir hale gelmişti.

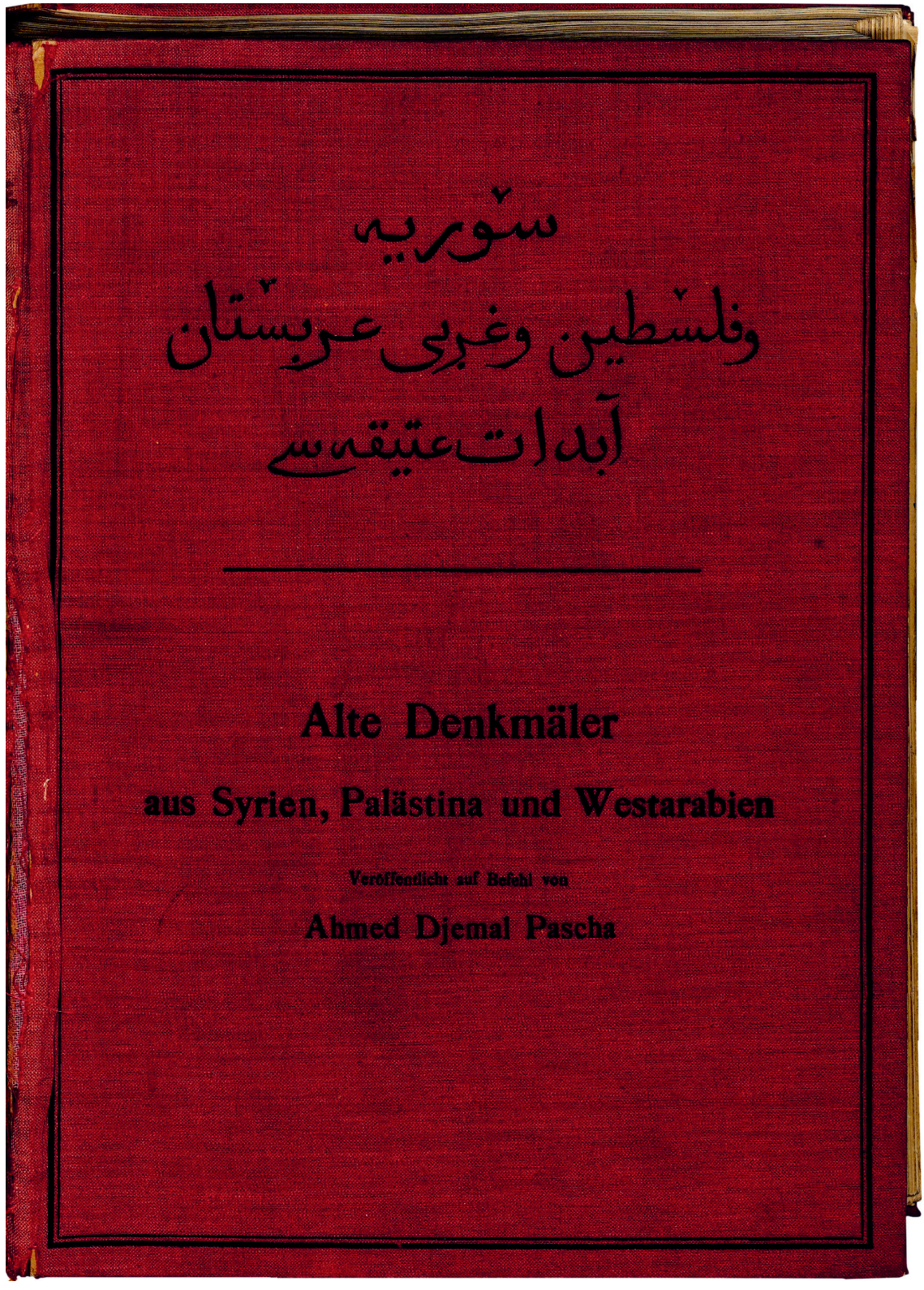
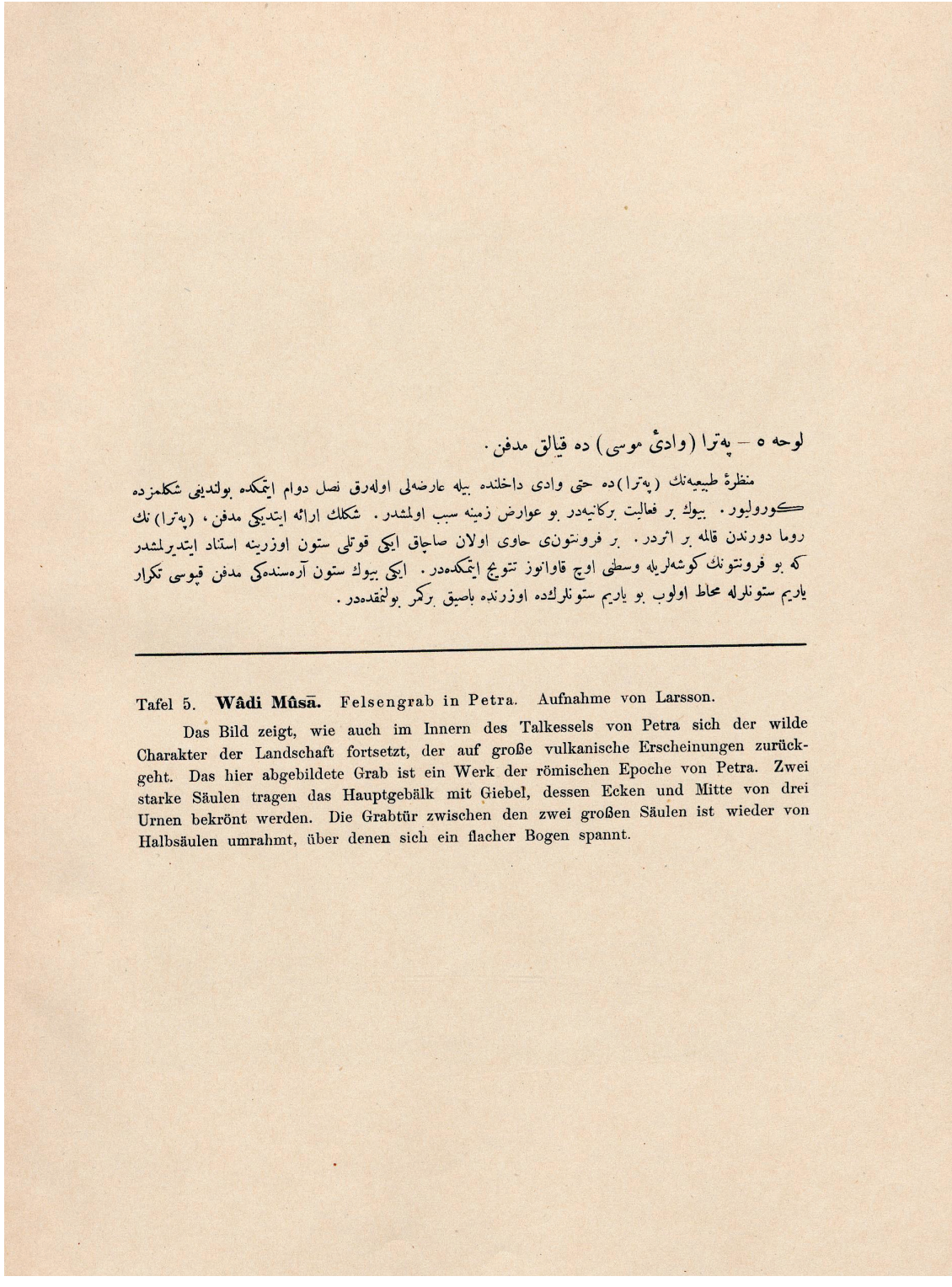

Fig. 1: The title page of *Alte Denkmäler aus Syrien, Palästina und Westarabien* (Ancient Monuments of Syria, Palestine and West Arabia).
Fig. 1: *Alte Denkmäler aus Syrien, Palästina und Westarabien* (Suriye, Filistin ve Garbî Arabistan Abidat-ı Atikası) kitabının başlığı.

4

لوحه ٥ – په‌ترا (وادئ موسی) ده قیالق مدفن.

منظرهٔ طبیعیه‌نك (په‌ترا)ده حتی وادی داخلنده بیله عارضه‌لی اوله‌رق نصل دوام ایتمكده بولندیغی شكلمزده كورولیور. بیوك بر فعالیت بركانیه‌در بو عوارض زمینه سبب اولمشدر. شكلك ارائه ایتدیكی مدفن، (په‌ترا) نك روما دورندن قاله بر اثردر. بر فرونتونی حاوی اولان صاچاق ایكی قوتلی ستون اوزرینه استناد ایتدیرلمشدر كه بو فرونتونك كوشه‌لریله وسطی اوچ قاوانوز تتویج ایتمكده‌در. ایكی بیوك ستون آره‌سنده‌كی مدفن قپوسی تكرار یاریم ستونلرله محاط اولوب بو یاریم ستونلرك‌ده اوزرنده باصیق بركمر بولنمقده‌در.

Tafel 5. **Wâdi Mûsā.** Felsengrab in Petra. Aufnahme von Larsson.

Das Bild zeigt, wie auch im Innern des Talkessels von Petra sich der wilde Charakter der Landschaft fortsetzt, der auf große vulkanische Erscheinungen zurückgeht. Das hier abgebildete Grab ist ein Werk der römischen Epoche von Petra. Zwei starke Säulen tragen das Hauptgebälk mit Giebel, dessen Ecken und Mitte von drei Urnen bekrönt werden. Die Grabtür zwischen den zwei großen Säulen ist wieder von Halbsäulen umrahmt, über denen sich ein flacher Bogen spannt.

Figs. 2 and 3: Pages from *Alte Denkmäler aus Syrien, Palästina und Westarabien* (Ancient Monuments of Syria, Palestine and West Arabia) showing Petra on the left and information about Petra on the right in Ottoman and in German.
Fig. 2 ve 3: *Alte Denkmäler aus Syrien, Palästina und Westarabien* (Suriye, Filistin ve Garbî Arabistan Abidat-ı Atikası) kitabından bir kesit. Solda Petra'nın fotoğrafı, sağda ise Osmanlıca ve Almanca dillerinde Petra hakkında bilgi yer alıyor.

Bibliography - Kaynakça

Primary Sources - Birincil Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA) [Turkish Presidency State Archives of the Republic of Turkey—Department of Ottoman Archives]:
BOA DH.II.28-2.33 (1332 Ca 4 Ah)
BOA M.F.MKT 1214.63 (1334 R 29)
BOA D.H.EUM.VRK 25.29. (1334 B 06)
BOA MF.MKT.1234 63 (1336 Ş 29)

Secondary Sources - İkincil Kaynaklar

Abi, Ceren. "Byzantine Archaeology during the First World War and the Allied Occupation (1914–1923): Destruction, Exploration, and Protection." In *Byzantine Archaeology in Istanbul*. Istanbul: Pera Museum, forthcoming.

The British Museum. "British Salonika Force Museum." Accessed 3 September 2021. https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG138946?id=BIOG138946&page=1#page-top.

Cephanecigil, Gül. "Teaching the "Science of Antiquities" in the Late Ottoman Turkey: Eckhardt Unger and 'İlm-i Asar-ı Atika Medhali' [Introduction to the Science of Antiquities]." *A|Z ITU Journal of Faculty of Architecture* 13, no. 2 (2016): 175–84. https://doi.org/10.5505/itujfa.2016.46320.

Chase, George H. "Archaeology in 1915." *The Classical Journal* 12, no. 3 (1916): 200–8.

Clemen, Paul. *Kunstschutz im Kriege; Berichte über den Zustand der Kunstdenkmäler auf den verschiedenen Kriegsschauplätzen und über die deutschen und österreichischen Massnahmen zu ihrer Erhaltung, Rettung, Erforschung*. Leipzig: E. A. Seemann, 1919.

Clogg, Richard. "Academics at War: The British School at Athens during the First World War." *British School at Athens Studies* 17 (2009): 163–77.

Deane, Sidney N. "Archaeological News." *American Journal of Archaeology* 27, no. 3 (1923): 341–80. https://doi.org/10.2307/497854.

Ebersolt, Jean. *Mission archéologique de Constantinople.* Paris: E. Leroux, 1921.

Edhem, Halil. *Kayseriye Şehri: Mebânî-i İslâmiyye ve Kitâbeleri*. Istanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1334 [1915].

Edhem, Halil, and Max van Berchem. *Matériaux pour un corpus inscriptionum arabicarum, IIIe partie: Asie Mineure.* Cairo: Imprimerie de l'Institut français d'archéologie orientale, 1917.

Effros, Bonnie. *Incidental Archaeologists: French Officers and the Rediscovery of Roman North Africa*. Ithaca: Cornell University Press, 2018. https://doi.org/10.7591/9781501718540.

Fodor, Gábor. "Harp İstanbul'unda Macar Arkeolojisi: Konstantinopolis Macar Bilim Enstitüsü (1916–1918)." *YILLIK: Annual of Istanbul Studies* 2 (2019): 103–17.

Hisar, Abdulhak Şinasi. "Müzelerimizin İlk Zamanları." *Türk Yurdu* 261 (1956): 281.

Krempp, Thérèse. "Le service archéologique de l'armée d'Orient, une archéologie en guerre." *Bulletin de l'Institut Pierre Renouvin* 46, no. 2 (2017): 77–90.

Malley, Shawn. *From Archaeology to Spectacle in Victorian Britain: The Case of Assyria, 1845–1854*. Farnham: Ashgate, 2012.

Mamboury, Ernest, and Theodor Wiegand. *Die Kaiserpaläste von Konstantinopel zwischen Hippodrom und Marmara-Meer*. Berlin: De Gruyter, 1934.

Mendel, Gustave. "Les travaux du service archéologique de l'armée française d'Orient." *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 62, no. 1 (1918): 9–17. https://doi.org/10.3406/crai.1918.73940.

"Muhafaza-i Âsâr-ı Atîka Encümen-i Daimisi: Bir Senelik Mesaisine Dair Rapor, 21 Mayıs 1334," Numero 1. Darülhilafetül Aliye [Istanbul]: Muhafaza-i Âsâr-ı Atîka Encümen-i Daimisi, 1336 [1917].

Munzi, Massimiliano. *L'epica del ritorno: Archeologia e politica nella Tripolitania italiana*. Rome: L'Erma di Bretschneider, 2001.

Ogan, Aziz. "Bay Halil Ethem." *Yeni Türk Mecmuası* 73 (1939): 4–7.

Özdemir, Ayşe. "A History of Turkish Archaeology from the 19th Century to the End of the Single Party Period." Master's thesis, Boğaziçi University, 2001.

Özkan, Suha. "Türk-Alman Dostluk Yurdu Öneri Yarışması, 1916." *O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Dergisi* 1, no. 2 (Fall 1975): 177–210.

Picard, Ch., E. A. Gardner, F. N. Pryce, W. Cooksey, A. M. Woodward, S. Casson, F. B. Welch, and Marcus N. Tod. "Macedonia." *The Annual of the British School at Athens* 23 (1918): 1–103.

Rey, Léon. "Observations sur les sites préhistoriques et protohistoriques de la Macédoine." *Bulletin de Correspondance Hellénique* 40, no. 1 (1916): 257–92. https://doi.org/10.3406/bch.1916.1478.

Savino, Melania. "Narrating the "New" History: Museums in the Construction of the Turkish Republic." In *Great Narratives of the Past Traditions and Revisions in National Museums: Conference Proceedings from EuNaMus; Paris 29 June–1 July and 25–26 November 2011, European Nationals Museums; Identity Politics, the Uses of the Past and the European Citizen*, edited by Dominique Poulot, Felicity Bodenstein, and José María Lanzarote Guiral, 253–64. Linköping: Linköping University Electronic Press, 2012. http://www.ep.liu.se/ecp_home/index.en.aspx?issue=078.

Schrader, Friedrich. "Die Kunstdenkmäler Konstantinopels." *Der Neue Orient Band* 5 (1919): 302–4 and 352–54.

Shapland, Andrew, and Evangelina Stefani, eds. *Archaeology Behind the Battle Lines: The Macedonian Campaign (1915–19) and Its Legacy*. British School at Athens - Modern Greek and Byzantine Studies 4. London: Routledge, 2017.

Stavrinou, Miranda. "Gustave Fougères, l'École française d'Athènes et la propagande en Grèce durant les années 1917–1918." *Bulletin de Correspondance Hellénique* 120, no. 1 (1996): 83–99. https://doi.org/10.3406/bch.1996.4589.

Stein, Oliver. "Archaeology and Monument Protection in War: The Collaboration Between the German Army and Researchers in the Ottoman Empire, 1914–1918." In *Militarized Cultural Encounters in the Long Nineteenth Century. War, Culture and Society, 1750–1850*, edited by Joseph Clarke and John Horne, 297–317. London: Palgrave Macmillan, 2018. https://doi.org/10.1007/978-3-319-78229-4_1.

Thys-Şenocak, Lucienne. *Divided Spaces, Contested Pasts: The Heritage of the Gallipoli Peninsula*. London: Routledge, 2018.

Tongo, Gizem. "Ottoman Painting and Painters during the First World War." PhD diss., University of Oxford, 2017.

Umar, Ömer Osman. *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908–1938)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2004.

Üre, Pınar. "Byzantine Heritage, Archaeology, and Politics Between Russia and the Ottoman Empire: Russian Archaeological Institute in Constantinople (1894–1914)." PhD diss., The London School of Economics and Political Science, 2014.

Valenti, Catherine. "L'école française d'Athènes pendant la Grande guerre: une institution universitaire au service de l'Entente." *Guerres mondiales et conflits contemporains* 204, no. 4 (2001): 5–14.

Willert, Sebastian. "Zwischen deutsch-osmanischen Kriegszielen und Museumsinteressen: Das Deutsch-Türkische Denkmalschutz-Kommando im Ersten Weltkrieg." In *Renationalisierung oder Sharing Heritage? Wo steht die Denkmalpflege im Europäischen Kulturerbejahr 2018?,* edited by Stephanie Herold, Anneli Randla, and Ingid Scheurmann, 42–49. Veröffentlichungen des Arbeitskreises Theorie und Lehre der Denkmalpflege e.V. 28. Holzminder: Jörg Mitzkat, 2019. https://books.ub.uni-heidelberg.de/arthistoricum/reader/download/496/496-17-87707-1-10-20200207.pdf.

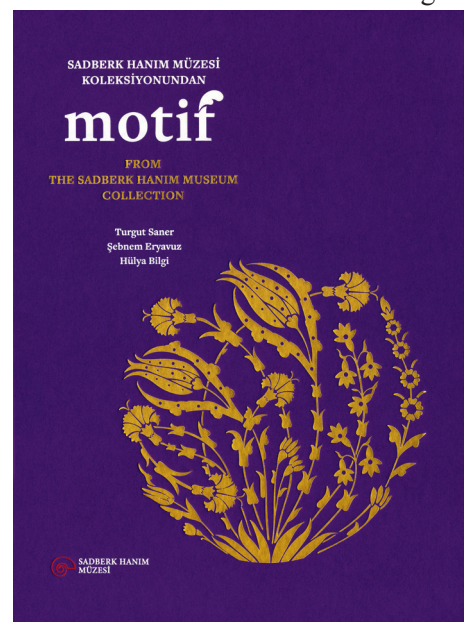
Williams, John P. "The Flames of Louvain: Total War and the Destruction of European High Culture in Belgium by German Occupying Forces in August 1914." In *The Great War in Belgium and the Netherlands: Beyond Flanders Fields*, edited by Felicity Rash and Christophe Declercq, 35–47. London: Palgrave Macmillan, 2018. https://doi.org/10.1007/978-3-319-73108-7_3.

Wiegand, Theodor, and Cemal Paşa. *Alte Denkmäler aus Syrien, Palästina und Westarabien: 100 Tafeln mit beschreibendem Text*. Berlin: Georg Reimer, 1918. https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/wiegand1918.

Saner, Turgut, Şebnem Eryavuz, and Hülya Bilgi. *Motif: From the Sadberk Hanım Museum Collection / Motif: Sadberk Hanım Müzesi Koleksiyonundan.* Istanbul: Vehbi Koç Vakfı, 2020.

Review by: **Lauren Davis**

Museum catalogs are full of opportunities. They are a natural complement to exhibitions, yet their purposes can be varied (and sometimes incongruous). Exhibitions are full of potential pathways for reaching different audiences. Curators, although limited by space and budget, have the freedom to explore the boundaries of how information is presented, which can result in intriguing, layered, multisensory, and engaging exhibitions. How can that same level of intrigue and engagement be transmitted via the traditional paper-and-ink museum catalog?

In the context of a global pandemic, the pressure on exhibition catalogs is greater still. The Sadberk Hanım Museum's 40th-anniversary exhibition, *Motif: From the Sadberk Hanım Museum Collection*, opened in the fall of 2020—six months into the COVID-19 pandemic. It is fortunate, therefore, that the accompanying catalog is, by itself, a monumental work of art and should appeal to many different audiences and interests.

The inherent nature of most museums means that the objects are displayed out of context, and the goal of curators is generally to recontextualize them, to share the objects' stories in a way that is meaningful to visitors, and to facilitate engagement between the objects and the visitors. The *Motif* exhibition, curated by Hülya Bilgi, Turgut Saner, Şebnem Eryavuz, and Ilgın Külekçi, invites visitors to an "explanatory visual panorama" (25) of the Sadberk Hanım Museum Collection, not just through artifacts but through the motifs that "link them together in a cultural and aesthetic framework" (19).

The *Motif* catalog is an incredible resource, featuring hundreds of objects in the Sadberk Hanım Museum Collection and linking their importance and meanings through their shared motifs. Exploring objects via overarching, conceptual motifs requires visitors both to look closely and to step back, and the catalog facilitates such a viewing beautifully. Ilgın Külekçi and Ediz Demirel meticulously and artistically copied and redrew the motifs, bringing them to life and highlighting the contrasts, colors, figures, and shapes that can sometimes be difficult to ascertain on the objects themselves. There is a playfulness to their reproductions, and the deliberate decision to adorn the cover, front matter, and the section dividers with prints of the motifs enlarged and in bold colors further reinforces the aesthetic pleasure of pondering motifs.

Focusing on five overarching motifs—"Life and Power," "Nature," "Figural Ornament," "Order and Harmony," and "Space"—the curatorial team brought together objects in unique and unexpected ways. The curators paid particular attention to diversity: a wide variety of periods and artistic traditions are represented, as are different materials, techniques, and application methods. Furthermore, as Saner notes in his introduction to the catalog, not everything was chosen for an academic reason—"looking at motifs is a pleasure in itself" (25). The commentary and analysis that accompanies the motif illustrations in the catalog help contextualize them and provide a quick glimpse into how these artistic representations were significant in different civilizations. Each sub-category within the larger motif groupings is presented with an informative essay that highlights its meaning and uses in the different periods and different cultures related to Anatolia. The essays hint at tantalizing threads to follow for those who are interested in learning more.

The object catalog section of the volume, which includes images, technical details, and short histories for almost five hundred objects, highlights not only the magnificent collection of the museum but the breadth and depth of knowledge of the curatorial team and museum staff. Flipping through the pages makes one curious and want to know more: how and why did an Ottoman silver and pearl belt buckle, an Iron Age electron coin, and a Byzantine marble plaque and terracotta bowl end up on the page together? In absolute academic terms it would be considered anachronistic, but in this context, it highlights the universality of these motifs and artistic practices.

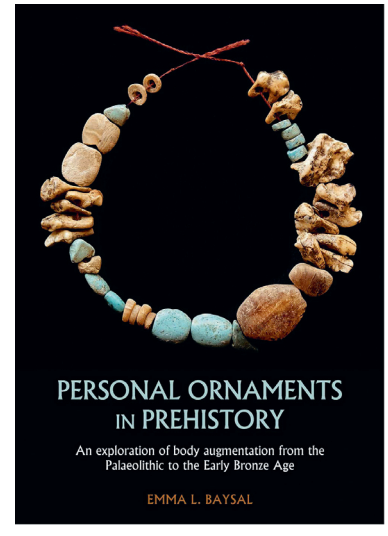
The catalog's use as a reference volume for scholars is undeniable, but as a whole, this is not an academic volume (nor does it proclaim to be). There is much that could be said about the transmission of artistic traditions and ideas, intercultural exchanges, and the complicated nature of heritage, inheritance, and conquests. I cannot fault the curators for not including such academic essays in the catalog, as that was clearly not the intent of the exhibition. But for those hoping to explore more in-depth about these topics, some discussion of the current research (and a more robust bibliography) would have been a welcome addition. The bibliography also almost exclusively focuses on the Ottoman period, yet the objects included in the catalog span a wide range of cultures, such as the Romans, Greeks, Byzantines, Safavids, Mughals, Seljuks, and Ottomans, and geographies, such as Anatolia, Iran, and Syria.

The *Motif* catalog tackles the complex subject of motifs and meanings in an engaging and thought-provoking manner. Everyone can derive some benefit from perusing its pages, and although perhaps it is not a stand-in for the experience of viewing the exhibition in person, it is an excellent celebration of the Sadberk Hanım Museum's 40th anniversary and of the rich artistic heritage of Turkey.

Baysal, Emma L.
Personal Ornaments in Prehistory: An Exploration of Body Augmentation from the Palaeolithic to the Early Bronze Age.
Oxbow Books, 2019.

Review by: **Rana Özbal**

Baysal's *Personal Ornaments in Prehistory* provides an illustrative millennium-by-millennium introduction to beads and personal ornaments in Anatolia and beyond. The manuscript also provides a methodological background to the study of these objects and a comprehensive theoretical introduction to the topic. While I have always valued the study of beads and ornaments, reading this book gave me an appreciation for, in Baysal's words, "the human need to augment the body" (36). The success in the book lies in her resolve to convince the reader on just how intricately connected this need to adorn oneself is and how it transcends the essence of all prehistoric communities. The amount of information hidden within tiny personal artifacts makes it clear how the detailed study of beads and other such ornaments must accompany every excavation.

The manuscript emphasizes the importance of a holistic and contextual view when studying personal ornaments. Baysal claims that avoiding categorizations is essential to successful interpretations. Categorizations typically include pitfalls like assigning parts of multi-fashioned ornaments to different experts on account of their varied raw materials or using, now somewhat outdated, bead classification systems. Personal ornaments are so powerful that acquiring their raw materials must sometimes have forced inhabitants to go to great lengths. Digital methodologies such as least-cost GIS models become critical in such studies and in understanding trade networks. Aside from methodological tips, a perusal Baysal provides through the development of archaeological theories shows how beads have been part of theoretical debate trends for many decades and are excellent arenas to apply people-oriented concepts of agency, gender, and identity, as well as those influenced by materiality studies such as human-object entanglements and object biographies. The former concepts highlight the intra-community dynamics and perhaps, given that beads in burials can be associated with particular past personas, they can highlight even subtle differences in more nuanced ways than other materials. Likewise, Baysal shows that the latter concept of materiality and entanglement bring new dimensions to personal ornaments, and given that they are so intimately linked with people, personal ornaments are perhaps among the most entangled objects to speak of. Some objects with multiple drill holes and use-wear simply communicate that they functioned as heirlooms and were passed-on through

generations, thus emphasizing the important and complex role they carried within society.

Chapters 4 through 8 provide a chronological overview into personal ornaments through time and over a broad geography. Beginning with the Paleolithic and ending with the Early Bronze Age, the chapters highlight general trends and shifts through different periods. This enables the reader to assess the change in the raw materials and the emergence of differential access, the improvement in manufacturing techniques, and the diversity of forms and shapes, as well as the long-term changes these objects witnessed. In the Paleolithic and into the Epipaleolithic, we see evidence for the long-distance procurement of raw materials and an ingenuity with regards to using toolkits to drill beads, even in disc types. Accompanying each period and representative chapter, the manuscript has textboxes to give detailed information on sites and illustrative examples. Direkli Cave, a seasonal Epipaleolithic cave site in Maraş with marine shell beads from over one hundred kilometers away, is the perfect case in point.

The process of manufacture is better studied in the Neolithic, from which a plethora of beads are available. Baysal examines the drilling, shaping, abrading, and polishing stages of this process and compares the sophistication of the manufacturing processes, which show variability, even within a single site. Recycling and the effort with which beads are maintained in circulation is a concept known from across periods but is especially apparent in the Neolithic. Their reuse and re-fashioning highlight their value and allow them to be studied within the context of artifact life-histories, as illustrated by the recycled stone head from Boncuklu discussed in Box 2.

In the Late Neolithic, one finds a continuation of past traditions of bead manufacture and styles, on the one hand, and a trend towards the production of larger and more "visually striking" ornaments on the other. The latter brings with it a range of new materials like spondylus and marble and a range of technological innovations to make personal ornaments more conspicuous. The textbox information in this section is exemplified by Barcın Höyük, where analytical analyses have demonstrated the chemical transformation that fluorapatite underwent, as pre-drilled bead blanks acquired an artificial turquoise-like blue tint, and presumably a more prominent color.

With the transition to the Chalcolithic, a range of new concepts began, such as stone seals, which function as a way of identifying ownership and emphasizing claims. The well-worn, broken, and redrilled Canhasan I shell bead in Box 4 demonstrates perfectly the concepts illustrated: citing Séfériadès, Baysal argues that large shells would have carried special apotropaic powers that remained potent even when the personal ornament was broken, as gathered from the gold strings used in their repair. She also explains that the Chalcolithic period witnessed the appearance of larger items of ornamentation as well as those made from composite materials. Although copper artifacts have been around since the Neolithic, it is in the Chalcolithic that there is an effort to alloy the ores in such ways as to achieve shiny and reflective metals, mimicking gold and silver.

In the final chapter of the diachronic journey, where the Early Bronze Age takes center stage, Baysal describes an increase in new materials and novel technologies in production. Frit and faience as part of early glass production and other artificially created, fired raw materials involving the addition of binders, as well as beads subjected to multiple episodes of heating and reheating until they achieved the desired colors, begin to appear. Başur Höyük offers evidence for mass production with rare materials, some showing tremendous distances traversed as part of trade networks, like the lapis lazuli bead in Box 5 found in a grave of an individual who was interred with more than seven thousand beads. The related issues of class differences are obvious and cannot be ignored. This concept is expertly tied in through Baysal's discussion of beads

and their role in society. Even in situations where the individuals in question live within largely egalitarian societies, beads and personal ornaments must have acted as a way of distinguishing identity, group membership, or rank.

In the final chapter, Baysal returns to a number of themes that weave through the book and emphasizes the connectivity that personal ornaments show across space and time, respectively. Baysal, attempting to use this intimate angle from the perspective of personal ornamentation, shows how beads should not be ignored when trying to disentangle the changes resulting from the advent of the Neolithic. Personal ornaments have two distinct roles within these arenas. In some instances they are closely tied with individuals and carry meaning at a personal level. However, the same objects may function to satisfy a visible outward projecting role or identity. She concludes that the patterns of change, the technological improvements, and the relationships that people have had with such objects are far from simplistic. I applaud the book for how it uses the often neglected category of beads and pendants and other personal ornaments to extract their wider significance and to place them on a whole new platform.